CONTRIBUȚII EPIGRAFICE

LA

ISTORIA CREȘTINISMULUI DACO-ROMAN

DE

VASILE PÂRVAN

BUCUREȘTI
ATELIERELE GRAFICE SOCEC & Co., SOCIETATE ANONIMĂ
1911

CONTRIBUŢII EPIGRAFICE

LA

ISTORIA CREŞTINISMULUI DACO-ROMAN

DE ACELAȘ AUTOR:

— Activitatea politică a lui Alex. Papiu Ilarian, în «Prinos lui D. A. Sturdza», — București, «Carol Göbl», 1903.

— Câteva date nouă cu privire la familia Cuza, — București, «Socec», 1904.

— Alexăndrel Vodă și Bogdan Vodă. — Șepte ani din Istoria Moldovei (1449-1455), — București, «Minerva», 1904.

— Un vechiu monument de limbă literară românească (1639-1668), — București, «Socec», 1904.

— Relațiile lui Ștefan-cel-Mare cu Ungaria, — București «Socec», 1905.

— «Unire», — Conferință ținută la «*Societatea Academică Română*» din Berlin în ziua de 24 Ianuarie st. v. 1906, — Budapesta, «Luceafărul», 1906.

— Câteva cuvinte cu privire la organizația provinciei Dacia traiană, cu prilejul unei cărți noi asupra acestei cestiuni, — București «Carol Göbl», 1906.

— Salsovia, — București, «Carol Göbl», 1906.

— Die Nationalität der Kaufleute im römischen Kaiserreiche. Eine historisch-epigraphische Uutersuchung, — Breslau, Fleischmann, 1909.

— M. Aurelius Verus Caesar și L. Aurelius Commodus. A. D. 138-161. Studiu istoric, — București, «Minerva», 1909. — *Scriere premiată de Academia Română.*

ÎN PREPARAȚIE:

— Viața romană la Dunărea de jos: I. *Autohtonii;* II. *Cultura romană.*

CONTRIBUȚII EPIGRAFICE

LA

ISTORIA CREȘTINISMULUI DACO-ROMAN

DE

VASILE PÂRVAN

BUCUREȘTI
ATELIERELE GRAFICE SOCEC & Co., SOCIETATE ANONIMĂ
1911

Scriere tipărită cu cheltuiala Administrației Casei Bisericei

IOANNI · BOGDAN

D · D . V · S · L · L · M

AVCTOR

PREFAȚĂ.

Sânt cam două veacuri de când scriitorii moderni despre antichitatea clasică n'au mai avut timpul de reculegere necesar, pentru a excerptà din nou, dintr'un punct de vedere mai apropiat concepției actuale despre istorie, materialul literar şi monumental antic, care s'a salvat prin veacuri pànă la noi. Încă, in momentul de față, d. p., «Istoria împăraților romani» a lui Lenain de Tillemont, sau ediția Codicelui Theodosian alcătuită de Gothofredus, sânt așà de indispenzabile cercetătorului contemporan, ca şi cum ar fi apărut ieri. — Singurul «umanist» al vremilor noastre a fost Theodor Mommsen: pe umerii săi stă astăzi întreaga «antichitate romană» şi toți cei ce se mai ocupă cu ea dela dânsul pornesc. Dar el a lăsat o sumă de domenii ale vieții romane nestudiate mai de aproape. Mai înainte de toate ***istoria internă a provinciilor romane***, a fost numai schițată de el; istoria spiritului public roman în lumea antică, marile mişcări religioase, în general ***civilizația creatoare*** ori ***vegetativă*** a imperiului roman, mai nici n'au fost atinse de el; Mommsen a pregătit numai drumurile spre aceste regiuni: prin publicarea şi critica ştiințifică a izvoarelor, prin lămurirea şi expunerea organizației politice şi administrative, prin sistematizarea «encyclopedică» a faptelor vieții materiale; şcolarii săi au mers apoi, pe drumurile deschise de dânsul, ***mai departe:*** dar, numai întrucât au avut înşişi sârguința «umanistă» a maestrului. Şi de aceştia au

fost puțini. Pentru Europa sud-estică n'a fost chiar nici-unul.

Prin urmare, o *nouă* excerptare, a *tuturor* izvoarelor — *literare* şi *monumentale* — cu privire la Europa sud-estică, în desvoltarea civilizației omeneşti de aici, între granițele de timp, 1000 a. Chr. — 1000 p. Chr., şi între granițele geografice, Alpii norici — Bosporul cimmerian — Carpații nordici — Olympul, ar puteà preface radical cunoştințele noastre despre acest ținut — ceva cam urgisit — al Continentului prin excelență «luminat». În special însă acel popor al Europei sud-estice, care nu numai e cel mai numeros printre neamurile de aici, dar e — ca origini etnice şi culturale — şi cel mai vechiu, cel daco-român, ar căpătà o nouă istorie, şi, nu mai puțin, o nouă valorare în mijlocul popoarelor europene: el ar fi recunoscut ca cheia de boltă a culturei mediteraneane în Sud-Estul european şi ca un element prin excelență statornic şi nobil în lumea neastâmpărată, pestriță şi — sufleteşte — încă nelimpezită a acestor ținuturi.

Pentru învățatul român, care şi-ar luà asupră-şi sarcina mai sus descrisă, s'ar mai ivi însă, încă o dificultate: împreună cu alții, ori singur, — după cum ar găsi ori nu, tovarăşi harnici şi pricepuți — el ar trebui acùm, *ad hoc*, să sape şi să publice şi rămăşițele antice, în cea mai mare parte încă nedesgropate, ascunse în pământul țărei noastre. Dacă față de o aşà de multiplă activitate ca adunător şi editor de izvoare cu privire la istoria *veche* a Europei sud-estice, i-ar mai rămâne acelui cercetător şi timpul de a prelucrà tot el, într'o scriere istorică proprie, materialul adunat, e o întrebare. Dar dacă nu i-ar fi dată această răsplată ideală *), atunci la

*) Singura pe care o putem aveà într'o viață de «singurătate, studiu și reculegere», unde nu are ce căută lumea din afară cu brutala ei existență, — în care «des médiocrités intrigantes arrivent par degrés à la domination par leur activité grossière et matérielle, et cette sorte d'adresse à laquelle ne peuvent descendre

ce bun, din punctul de vedere personal, să-şi mai închidă viaţa în munca ingrată a adunării de material?

Şi totuşi, admiţând că lumea noastră ştiinţifică şi cea oficială s'ar arătă înclinate să susţină moral şi material o lucrare ca cea mai sus caracterizată, ştiu că ar fi cineva — destul de sceptic faţă de propria-i glorie postumă, şi destul de entuziast pentru anume idealuri «antice», — care să-şi consacre activitatea operei pomenite.

Lucrarea de faţă — pentru a cărei publicare am a

les esprits vastes et généreux» (Alfred de Vigny), — şi în care acele «mediocrităţi intrigante» hotărăsc de soarta tuturora după placul şi interesele lor: «*totius autem iniustitiae nulla capitalior est quam eorum qui, cum maxime fallunt, id agunt ut viri boni esse videantur*», — «*maximam autem partem ad iniuriam faciendam aggrediuntur, ut adipiscantur ea quae concupiverunt*» (Cicero, *de off.*).— Căci iată un exemplu, când o viaţă, începută şi întocmită şi pentru viitor, întru ideal şi armonioasă activitate, părea că se va sfărmă, supt loviturile acelei *capitalis iniustitia*, de care vorbeşte mai sus scriitorul antic, şi poate s'ar şi fi sfărmat, şi *credinciosul* ar fi devenit un *sceptic* ori un *cinic* ca atâţia din cei dimprejurul lui, dacă geniul său ocrotitor — «θεὸς σωτήρ» — Cugetarea, «calmă, sfântă, puternică» (Vigny), nu l'ar fi răpit cu ea înapoi, în «reculegerea, studiul şi singurătatea» binecuvântată, unde sufletul nostru e totdeauna senin şi larma mulţimei nu se mai aude...:

Acum un an, un coleg a încercat — nepedepsit — asasinarea morală a unui alt coleg, mai tânăr, care voià să ocupe definitiv catedra de antichităţi, pe care o suplinià: cel dintâi a ridicat împotriva acestuia din urmă acuzarea că într'o ultimă lucrare a sa a copiat — fără s'o mărturisească — o simplă Encyclopedie nemţească! Colegul cel tânăr aveà, ce-i dreptul, la activul său un anume trecut ştiinţific destul de îndelungat şi apreciat, care să-i steà chezăşie pentru cartea sa. Totuşi, potrivit stării de spirite din anume timpuri şi ţări, unde oamenii integri şi leali sânt în minoritate şi deci simpla exprimare a bănuelii se identifică repede, sau cu adevărata acuzare, sau cu sentinţa de condemnare, colegul mai tânăr, fără multă zăbavă, fu încredinţat binevoitoarei atenţii a unei comisii de cercetare, iar alţi colegi mai bătrâni, în dragostea şi delicateţa lor cu adevărat cerească faţă de cel învinuit, comunicară prin presă şi publicului mare — *profanum vulgus* — acuzarea de «plagiat»: deşi ea eră adusă cuiva, care chiar atunci eră recunoscut şi lăudat în Apus pentru activitatea sa

mulțămi și aici domnilor Spiru Haret, Ministrul Cultelor, și Petru Gărboviceanu, Administratorul Casei Bisericii,— e o simplă *pildă* despre legăturile indissolubile intre trecutul *roman* și prezentul *român*: instituții și numiri antice ajunse până la noi, dar astăzi lipsite de un inteles concret: simple formule tradiționale,—își recapătă strălucirea trecută în atingere cu lumea lor veche, și devin clare și firești, încep o altă viață, căpătând din nou sufletul plecat odinioară din ele, ca din toate cele

---

tocmai în domeniul în care voià aici la noi să reprezinte și oficial știința. «Potrivit legii» colegul acuzat nu se putù înfățișă comisiunii de cercetare, spre a se apără. Aceasta chibzui singură. După oarecari discuții umilitoare și dureroase pentru cel învinuit, se hotărî totuși că colegul cel tânăr e un om cinstit. La câteva luni după aceea «acuzatul» eră numit definitiv la catedra sa, iar cartea lui cea cu ponosul eră premiată de Academia Română, în urma unui raport deosebit de favorabil. — Dar colegul cu acuzarea gratuită? Acela — bucurându-se și mai departe de stima multora, iar în chestia prezentă sigur de cauza sa dreaptă — își redactă cu îngrijire contra-memoriul său și-l înaintă autorităților în drept, spre a fi tipărit, alături cu celelalte acte respective în «Monitorul oficial». În toamnă «opera» apărù: de-abia atunci putù vedeà și fostul acuzat, care i-a fost vina. Ea eră în adevăr mare: căci din exces de modestie el pregetase de a cere Autorității superioare, ca d. coleg mai bătrân, care încă dela început voise, părăsindu-și propria catedră, să treacă la cea vacantă (dar fusese în chip foarte măgulitor rugat de Facultate, să nu întrerupă strălucitoarea sa activitate dela catedra cea veche), — să facă, dacă ținea cu orice preț să-și părăsească obiectul, mai întâi un curs de repetiție la colegul cel tânăr. — Căci iată:

Orice elev de gimnaziu, neamț, e dator să știe, sub pedeapsa căderei la abiturium: 1°. Că în timpul Imperiului nù edilii, ci pretorii au grija jocurilor publice (lucrul îl pot ceti școlarii chiar în cărticelele lui Göschen, vol. resp., p. 41, 119, etc., iar ai noștri în manualul lui Bouché-Leclercq, p. 132, 136, 527, etc.); 2°. Că toți magistrații și deci și questorii dădeau jocuri la intrarea lor în funcțiune (cf. B.-L., p. 131); 3°. Că dela Claudius, în anul 47 fu «*impusă questorilor obligația de a da regulat în fiecare an pe cheltuiala lor*» «*lupte de gladiatori*» *(ibid.)*; 4°. Că ficțiunea de drept sacru a jocurilor private *(ludi privati)*, de caracter funebru, cu gladiatori, se menține «chiar supt Imperiu, *atunci când magistrați, pretori și questori*

omeneşti. — Există, ce-i dreptul, la noi prejudecata, că cine cunoaşte bine lucrurile de azi, şi le-ar puteà reconstrui şi pe cele din trecut, ba chiar, la urma urmei, ar puteà reconstitui şi însăşi viaţa daco-romană. Adepţii acestei prejudecăţi, cari uită că o sumă din instituţiile şi practicele vieţii noastre actuale sânt, în ce priveşte conţinutul lor logic-sufletesc, cam tot aşà de clare şi convingătoare ca expresiile şi formele osificate,

presidau în amfiteatru» (ibid., p. 527). Aceste lucruri elementare însă nu sânt știute de profesorul universitar român de filologie clasică: el scrie și subscrie: «In ceeuce privește funcționarii cari dădeau asemenea jocuri» [de gladiatori, în timpul Imperiului!] «aceștia erau edilii, nu quaestorii»!!... Și ca să dovedească acest lucru, ilustrul erudit citează și acest pasaj dintr'un Reallexicon nemțesc: «namentlich lag es den Edilen(!) ob, sobald sie d[as] (tipărit in M. O.: *die*) Amt angetreten, durch die munera aedilium [D]ank und Bitt[e] für die Zukunft auszuspre[c]hen...», adică ce am clasificat mai sus la No. 2; învățatul român însă compromite pe bietul neamț gratuit, citându-l pentru nenorocita sa afirmare. Firește acum, că neștiind lucrurile de mai sus, poți găsi pe Mommsen însuși că «nu cunoaște bine antichitățile romane» și «că interpretează greșit textele latinești», dacă nu cumva chiar pradă și el, în chip neinteligent pe cei dinaintea lui.—Căci bietul «coleg bătrân» văzând în Encyclopedia nemțească expresia «und gab *sofort* ein Gladiatorenspiel», iar la «colegul cel tânăr»: «*curând* după intrarea în funcțiune el dădù și jocuri de gladiatori», își zise: «iăr l-am prins»: *sofort* și *curând* fiind acelaș lucru(!), iar în textul latin neexistând nici-o aluzie la timpul precis (curând după intrarea în funcțiune), când s'au dat aceste jocuri, nu rămâne decât că «colegul cel tânăr» a furat pe Neamț, «fără să spună». În adevăr: «colegului celui tânăr» nici nu i-ar fi dat mâna să citeze pe Neamț, întrucât acesta spune *altceva! Sofort* înseamnă «imediat», pe când «curând» se zice *bald (darauf)*; între cei doi termeni fiind și linguistic, și d. p. d. v. al dreptului public, resp. sacru, o deosebire simțitoare (v. orice manual de antichități!) «colegul cel tânăr», afară numai dacă n'ar fi fost tot așà de erudit ca adversarul său, nu puteà să citeze pe Neamțul cu Encyclopedia! — Dar să mai vedem pe colegul cel bătrân și în alte manifestări ale uimitoarei sale «*polyhistoria*»:

Voind, mai departe, să dovedească pe «colegul cel tânăr» drept neștiutor în anume chestii elementare «colegul cel bătrân», deși mai bătrân, arătă în contra-raportul său — acum tipărit — că

antiquate și mystice ale descântecelor,—vor găsi in studiul de față măcar câteva exemple despre neexactitatea părerii lor.

Cunoștința vieții sufletești actuale, nu în formele ei, ci în spiritul ei, se poate dobândi numai plecând dela originile ei daco-romane: noi continuăm azi gânduri născute în mintea străbunilor noștri: unele idei lor le erau neclare, nouă ni s'au lămurit,— altele însă și-au pierdut de mult interesul pentru noi, – însfârșit câteodată

---

el totuși încă nu auzise în viața sa — pentru vremea Imperiului — de «consiliile», ci numai de «ședințele» Senatului, deși *consulere in publicum* înseamnă pe latinește (chiar și la Plinius cel tânăr !) pur și simplu «a-și expune părerea în Senat», *fit publici consilii particeps* = «ia parte la deliberările Senatului», — *consilio publico* = «prin un decret (al Senatului)», — decretele Senatului se numesc *senatus consulta*, iar *consulo* înseamnă «a delibera», *consilium*, «deliberare, decret, consiliu, sfat, adunare deliberanlă, comisie», etc. (vezi orice dicționar latinesc), iar regretatul Mommsen, care dacă nu va fi fost mai erudit în istoria romană, cel puțin, atunci când a făcut ultima corectură a cuvântului respectiv, eră mult mai bătrân decât colegul nostru «cel bătrân», și deci aveă mai multă practică, — zice Senatului simplu *Rathaus*; cu o candidă convingere bătrânul nostru coleg afirmă că «nu există consilii de-ale Senatului, ci ședințe», și deci nu rămâne atunci ca explicare pentru «consiliile» colegului celui tânăr decât că «a tradus greșit»(!) din nemțește vre-un loc din dicționarul encyclopedic. pe care îl pradă. În adevăr, cu o perspicacitate excepțională, colegul cel bătrân a și descoperit acel loc: iată «plagiatul» pus — în «Monitor»! — pe două coloane:

Pag. 47 din cartea cu pricina:

«El luă parte foarte regulat la consiliile Senatului: încă înainte de a il exercitat quaestura, fusese introdus de Pius în ședințe [5].

[5]) Vita Veri 3, 5».

Encyclopedia nemțească, I 2285:

«Auch den Amtshandlungen des Kaisers wohnte er häufig bei, um sich auf seine[n] künftigen Beruf vorzube< I >reiten [1]).

[1]) Marc. 6, 5—7».

Colegul cel bătrân zice: «prin Amtshandlungen se face aluzie... la «Consilium Principis»,...»: deci «consiliile» dela colegul cel tânăr nu pot fi (întrucât Senatul pe vremea Imperiului ține ședințe numai ca să șeadă, iar nu să delibereze!) decât... «consilium Principis»!... Furtul, ignoranța și lipsa de cea mai elementară inteligență sânt deci deplin dovedite la colegul cel tânăr de către co-

noi nu facem decât să repetăm subconştient forme şi vorbe moarte. Cine altul decât istoricul ne-ar puteă lămuri asupra acestor *fapte*?

Fireşte, în atari cercetări multe concluzii par premature ori nu îndeajuns de convingătoare: dar aceasta e în general inevitabil în istorie, care lucrează mai înainte de toate cu elemente pur spirituale, imponderabile şi incalculabile. Toate izvoarele istorice, fără nici-o excepţie — fie ele literare, monumentale, ori etno-psiho-

---

legul cel bătrân. Şi e de mirare că acesta din urmă se mai osteneşte să adune şi alte argumente critice, ori paralele românogermane. Eră deajuns la urma urmei numai cea de sus, împreună doară cu afirmarea, că colegul cel tânăr *«n'a scris până acum un rând» de epigrafie*, căci «obiecţiunea că» el «s'a ocupat cu epigrafia in teza d-sale de doctorat e *o simplă glumă*, fiindcă aci d-sa n'a făcut decât să utilizeze documente epigrafice studiate de alţii, ceeace nu e tot una cu a studiă însuşi acele documente». În adevăr: această afirmare a bătrânului coleg a fost aproape textual exprimată şi de un profesor neamţ, care ziceă despre aceiaşi scriere a colegului celui tânăr următoarele: «diese... umfangreiche Dissertation ist ein erfreuliches Zeugnis für den wissenschaftlichen Ertrag *eingehender und gründlicher epigraphischer Studien.* Sie bildet ein würdiges Seitenstück zu der von Mommsen anerkannten Dissertation des späteren Nürnberger Gymnasialrektors W. Harster über die Nationen des Römerreiches in den Heeren der Kaiser». Iar un alt «glumeţ», un oarecare Eduard Meyer, probabil după pilda puţin lăudabilă a altui neserios reprezentant al antichităţilor clasice în Apus, Ulrich Wilcken, citează în ale sale *Kleine Schriften* (1910) scrierea colegului nostru celui tânăr împreună numai cu o singură alta, ca publicaţii speciale mai însemnate, în direcţia respectivă, în ultimii ani.

Dar cetitorul mirat se va întrebă în fine nerăbdător: «adică è posibil, ca un profesor de cultură antică la o Universitate, fie ea şi din cel mai întunecat Orient, să fi afirmat, scris, şi, mai presus de toate, să fi lăsat să se tipărească, supt proprie iscălitură lucruri ca cele citate *textual* mai sus, ca izvorîte din mintea «colegului celui bătrân»? — Din nenorocire a fost posibil: lamentabilul «raport» e acum eternizat oficial, în coloanele «Monitorului», rămânând ca un document în adevăr *caracteristic*, pentru superficialitatea culturei noastre contemporane.

logice—sânt fragmentare: fie ca intenţie, fie ca execuţie, fie ca păstrare. Istoricul trebue să le completeze, el, cu propriul său suflet. Dar sufletul omului nu se poate, însuşi, într'un moment dat, decât tot fragmentar manifestă. Popoarele însăşi, în întregi epoce, trăesc o viaţă sufletească fragmentară: unele prin excelenţă artistică, altele cu deosebire politică, altele aproape numai animalică. Viaţa sufletească a omului e ἐν δυνάμει infinită, ca dumnezeirea, dimpotrivă ἐν ἐντελεχείᾳ mărginită şi înlănţuită: asta e şi deosebirea între zei şi oameni: primii trăesc posibilitatea în sine, cei din urmă numai posibilitatea faptelor precise şi mărginite.— Istoria e manifestarea tendinţei spre nemurire, inerente omului: ea arată în chip logic-evolutiv viaţa sufletului omenesc în înfăţişările sale din toate locurile şi timpurile, reconstituind astfel metafizic sufletul Umanităţii, ca al unei fiinţe unitare, egàl îndreptăţite cu cealaltă entitate universală, a cărei viaţă se desfăşură numai ἐν δυνάμει, Divinitatea.

Tradiţia istorică şi cultul trecutului au la neamurile luminate tocmai acest rost, de a hrăni sentimentul de continuitate spirituală între strămoşii, ori anticii, idealizaţi şi intre luptătorii pentru ideal ai vremilor de azi. — Strămoşii noştri sânt însă tocmai anticii, a căror viaţă e pentru întreaga lume contemporană un izvor de bogăţie sufletească şi de avânturi înălţătoare.

Grija pioasă şi stăruitoare a naţiunei noastre pentru urmele antice lăsate in pământul ţării de strămoşii dacoromani, ar da vieţii sufleteşti a întregului popor un orizont mai larg, reînviind o tradiţie nobilă şi idealistă şi alungând măcar în parte spaima zilei de mâine: prin trezirea unui anume sentiment de siguranţă, ba chiar de nemurire a rasei, şi prin întărirea credinţei într'un viitor binecuvântat al neamului romanic dela Dunărea de jos.

Bucureşti, în Noemvre, 1910. **V. P.**

CUPRINSUL.

Elementele fundamentale ale credinței creștine poartă la poporul român numiri de origină latină, cari arată prin forma lor o vechime egală cu aceea a însăși limbei noastre ca idiom romanic. Pe de altă parte, termenii privitori la organizarea bisericească a poporului nostru arată o puternică înrâurire slavă.

Originile și desvoltarea acestui fenomen istoric-cultural nu sânt încă destul de bine cunoscute, din pricina lipsei aproape generale a izvoarelor contemporane, atât la noi cât și în ținuturile învecinate ale Dunării de mijloc și de jos.—În adevăr, în afară de puținele izvoare de natură archeologico-epigrafică, ce ne vin in ajutor pentru secolii IV—VI (și încă numai pentru ținutul din dreapta Dunării), nu avem alte informații decât cele date de viețile sfinților și martyrilor ori de actele conciliilor. Acestea, ce-i dreptul, sânt destul de numeroase: din nenorocire însă valoarea lor documentară pentru răspândirea noii credințe în părțile noastre e, cu cât ne eoborîm spre stabilirea Creștinismului ca religie de stat, exclusivă, adică în sec. IV—VI, din ce în ce mai restrânsă.—Căci la concilii nu luau parte *toți* episcopii [1]; iar în ce privește actele martyrilor, numai cele mai vechi, bazate pe protocoalele oficiale ale pro-

---

[1]) «Din numărul episcopilor prezenți în Nicaea (a. 325) nu se poate conchide nimic pentru răspândirea episcopalului (și cu atât mai puțin pentru răspândirea religiei creștine); căci din Europa și Africa de Nord veniseră numai foarte puțini episcopi și chiar dintre episcopii Orientului lipsiau o sumă...». A. Harnack, *Die Mission und Ausbreitung des Christentums in den ersten drei Jahrhunderten*, ed. II, Leipzig, 1906, vol. II, p, 71, n. 1.

ceselor ţinute înaintea autorităţilor imperiale [2]), au o valoare istorică; dimpotrivă actele mai noi, ca şi în general istoria veche a «missiunei» Bisericei [3]), sânt pline de legende şi povestiri tendenţioase [4]), cari le fac aproape cu totul inutilizabile [5]) pentru istoric.

Dar să ne oprim un moment la izvoarele cu o reală valoare istorică. Pentru secolul al IV-lea şi cele următoare ştirile vrednice de credinţă asupra răspândirei Creştinismului trebue să fie şi sunt de fapt destul de numeroase: Creştinismul e acum religie de stat şi, mai înainte de toate, legislaţia imperială şi monumentele publice şi particulare arată în chipul cel mai evident schimbarea produsă în viaţa antică: ceeace mai înainte erà ascuns cu grijă, se răsfaţă acum biruitor, ba chiar violent-persecutor, în întregul imperiu. Totuşi, pentru ce vrem noi să ştim, cât de răspândit, şi în ce localităţi anume erà stăpânitor acum Creştinismul, în provinciile romane dela Dunăre,—astfel de informaţii precise tot nu căpătăm, cel puţin nu căpătăm în aşà măsură cum ne-am aşteptă.

Cauzele acestei insuficienţe chiar a izvoarelor de mâna întâi sunt numeroase. În primul rând părinţii Bisericei — scriind despre aceste timpuri — iau acum ca un fapt dat răspândirea religiei creştine pe toată

---

[2]) Cf. K. J. Neumann, *Der römische Staat und die allgemeine Kirche bis auf Diocletian*, I, Leipzig, 1890, p. 277 sqq.

[3]) Cf. Harnack, *o. c.*, vol. I, prefaţa la ed. I, p. V: «... căci formarea legendelor cu privire la missiunea apostolică începe încă din sec. I şi a înflorit până în evul mediu, ba chiar in timpurile mai noi; lipsa ei de valoare e astăzi recunoscută de toată lumea». Vezi şi vol. II, p. 16 sq.: «treptat-treptat se inventă pentru fiecare ţară de pe pământ o istorie a missiunei, care să înceapă cu înşişi Apostolii». Cf. p. 48: falsificate cu privire la actele martyrilor.

[4]) Harnack, *l. c.*, şi Neumann, *o. c.*, p. 279.

[5]) Neumann, p. 278: «sind .... so gut wie gar nicht zu verwerten».

fața pământului (cu barbari cu tot), iar autorii vieților de sfinți și martyri au grija să dovedească și «istoric» universalitatea răspândirei Creștinismului. Deci, din această parte, sau tăcere, sau învăluire a adevărului originar în legende fără nici-o valoare istorică [6]).

Mai departe: păgânismul continuă a există până cel puțin în secolul al VI-lea în masele mari ale populației rurale. Acest lucru nu ne e însă mărturisit decât indirect, prin măsurile legislative luate de împărații prea-creștini împotriva adoratorilor vechilor divinități [7]); inscripții, ori alte mărturii monumentale, nu mai putem aveă: căci creștinii nu sânt acum mai puțin energici decât păgânii înainte de 312, în urmărirea protivnicilor lor [8]). Deci există încă mulți păgâni, dar nu știm precis localitățile, unde, și câți anume mai există.

---

[6]) Cf. p. 2, n. 3.

[7]) Vezi *Codex Theodosianus*, ed. Mommsen-Meyer 1 2 (1905) XVI 10, 12 (392 Nov. 8); XVI 10, 16 (399 Iul. 10); XVI 10, 19 (408 [407] Nov. 15); însfârșit, in general XVI 10, 2 sqq. — Cf. scrierea mea *Salsovia*, București 1906, *passim*, pentru secolul al IV-lea, *iar* pentru timpurile și mai târzii, L. Friedländer, *Darstellungen aus der Sittengeschichte Roms*, ed. 8, Leipzig 1910, vol. IV, cap. II: «Die religiösen Zustände».

[8]) Caracteristic e in această privință edictul dat de Theodosius la 14 Noembre 435, prin care interzice toate sacrificiile păgâne și poruncește, ca toate clădirile de cult ale păgânilor să fie desființate și, prin așezarea crucei pe ele, purificate, resp. prefăcute în lăcașuri ale cultului creștin. Pasajul sună: *cunctaque eorum* (scil. *paganorum*) *fana templa delubra, si qua etiam nunc restant integra, praecepto magistratuum destrui conlocationeque venerandae Christianae religionis signi expiari praecipimus:* contravenitorii vor fi pedepsiți cu moartea! (*Cod. Theod.*, ed. Mommsen-Meyer, XVI 10, 25).—Interpretarea dată mai sus acestui pasaj urmează pe aceea a lui Gothofredus (comm. la legea citată) și a fost socotită ca dreaptă și de J. P. Kirsch, *Die christlichen Cultusgebäude im Altertum*, Köln 1893, p. 36, — unde se pot găsi și o sumă de exemple cu privire la prefacerea templelor păgâne în biserici creștine. (Data edictului e — urmând pe Gothofredus — neexactă la Kirsch: 426 în loc de 435).

În sfârşit, în al treilea rând, nici ştirile monumentale, pe care le avem despre creştini nu sunt mai numeroase: Creştinismul e până târziu în secolul al V-lea, mai înainte de toate religia orăşenilor[9]): dar tocmai vremea când creştinismul urban ar fi putut să se desvolte mai repede, adică dela anul 312 înainte şi până în secolul al VII-lea, ba pentru Răsărit încă şi mai târziu, e ocupată de năvălirile barbare, care distrug tocmai viaţa orăşenească romană, readucând o mare parte din imperiu la viaţa rurală dela început. Prin urmare, mărturiile monumentale cu privire la creştinismul din provinciile dunărene în secolul al IV-lea şi cele următoare nu pot fi prea numeroase.

Adăogând acum la cele de mai sus faptul, că, pentru răspândirea creştinismului latin în stânga Dunării, nu avem pentru primele cinci secole *aproape* nici-o mărturie directă, s'ar păreă că o cercetare asupra Creştinismului tocmai în aceste locuri şi din acest timp, e încă dela început condemnată să rămâe zadarnică. Totuşi lucrurile stau altfel: izvoarele sânt, ce-i dreptul, puţine; dar din ele se pot scoate încheeri destul de hotărîte, dacă nu şi asupra amănuntelor, cel puţin asupra liniilor generale ale râspândirei Creştinismului în stânga Dunării până la Iustinian.

Studiul de faţă va cuprinde în chip firesc două părţi: una care să urmărească întinderea Creştinismului în dreapta Dunării, deci să stabilească punctul

---

[9]) O scriere specială asupra acestei teme e: Theod. Zahn, *Weltverkehr und Kirche während der drei ersten Jahrhunderte* 1877, retipărită in *Skizzen aus dem Leben der alten Kirche*, Erlangen-Leipzig 1894. Cf. V. Schultze, *Archäologie der altchristlichen Kunst*, München 1895.—Cf. şi constatarea, lapidar exprimată, a lui J. P. Mahaffy, *Greek Life and Thought*, ed. II, 1896, p. 376: «The real conquests of Hellenism, *as of early Christianity*, were among nations, who had reached a certain stage of culture».

de plecare pentru Creştinismul din stânga Dunării; a doua parte se va ocupă în amănunte cu însăşi acest Creştinism nord-danubian, formând deci tema propriu zisă a studiului meu.

Pentru prima parte a cercetărei am *până la anul 325*, rezultatele lucrării lui Harnack, ***Die Mission und Ausbreitung des Christentums***, în a doua ediţie, din 1906: la materialul strâns de el nu se mai poate adăogă deocamdată nimic [10]). Dimpotrivă, dela anul 325 înainte — şi acesta e, aproape exclusiv, timpul cu care mă ocup în lucrarea de faţă — izvoarele îşi aşteaptă încă culegerea şi prelucrarea. Despre izvoarele literare-bisericeşti ale celor dintăi trei veacuri după Constantin am pomenit mai sus, că sânt numeroase, au nevoe de o critică foarte amănunţită şi severă, şi nu făgăduesc multe rezultate precise; istoricii bisericeşti ai acestui timp: Philostorgius, Socrates, Sozomenus şi Theodoret, în Orient, —Sulpicius Severus şi Orosius, în Occident: cu toţii aproximativ contemporani: prima jumătate a secolului al V-lea, — apoi Evagrius în Răsărit, Cassiodor şi Iordanes în Apus (sec. VI[—VII]), — ne dau numai lămuriri mai generale asupra mersului bisericei oecumenice, sau, în cazul lui Iordanes, ştiri numai cu privire la o anume biserică creştină-naţională, interesantă, dar nu hotărîtoare pentru Creştinismul nostru.—Izvoarele literare profane nu ne dau nimic deosebit cu privire la răspândirea Creştinismului, întrucât punctul lor de vedere e cu totul altul.—Dimpotrivă izvoarele monumentale, archeologico-epigrafice [11]), lăsând la o parte

---

[10]) Cf. chiar vorbele lui in prefaţa la ediţia a II-a a cărţii: «meine Kritiker haben die Liste [der Orte, in denen ich das Christentum vor Constantin nachweisen konnte] nicht zu vermehren vermocht» (vol. I, p. IX).

[11]) Pentru primele trei secole inscripţiile creştine nu au de cât o importanţă cu totul secundară, ele fiind foarte puţine, nu numai în provincii, ci chiar în catacombele din Roma (cf. De

siguranţa nediscutabilă a mărturiilor lor, sânt şi în deajuns de numeroase, pentru a ne da o idee destul de clară despre răspândirea în linii mari a Creştinismului în dreapta Dunării [12]).

Întrucât însă această răspândire nu mă interesează deocamdată decât ca punct de plecare pentru cercetarea Creştinismului din stânga Dunării, voiu alege dintre izvoarele mai sus citate, în afară de inscripţii, numai izvoarele literare de o însemnătate hotăritoare. Mai târziu, când, pe baza tuturor izvoarelor literare şi monumentale, voiu încercă a scrie «istoria religiei creştine în provinciile romane dela Dunăre până la Iustinian», izvoarele literare de mâna a doua vor fi avute şi ele în vedere după cuviinţă [13]).

În ce priveşte partea a doua a «Contribuţiilor» de faţă, informaţia va fi dată tot de inscripţii, dar nu ele

---

Rosei, *Inscriptiones christianae urbis Romae saeculo VII. antiquiores*, 2 vol.).

[12]) Un argument favorit al învăţaţilor, cari nu-şi dau osteneala să folosească mărturii epigrafice, e că descoperirea acestor izvoare atârnă într'o prea mare măsură de voia întâmplării şi că deci ştirile lor nu pot aveă şi vre-o valoare mai generală, ori statistică. Cercetările epigrafice din ultimii ani au dovedit tocmai contrarul. Dar, pentru a ne opri la chestiunea noastră: ciudată întâmplare trebue să fie aceea, care scoate la iveală inscripţii creştine tocmai în oraşele, unde, din izvoarele literare ştim, că au existat comunităţi de acest fel,— şi că tocmai în centrele mai însemnate s'au găsit şi mai multe inscripţii ori alte obiecte de cult creştin.

[13]) O amânare a unei cercetări pe un plan mai vast în această direcţie e cerută şi de o altă împrejurare. Micile obiecte creştine, lămpi, inele, obiecte de cult sau casnice, cari sânt un izvor de mâna întâia pentru fixarea în chip geografic-statistic a răspândirei Creştinismului din cele dintâi veacuri, n'au fost încă strânse sistematic, însemnătatea lor fiind recunoscută de abia in ultimul timp. Săpăturile noi, cari se fac acum pretutindeni, după noi principii de folosire a descoperirilor, vor aduce nu peste multă vreme material din belşug, pentru a scrie, cu totul pe alte baze ca în prezent, o istorie a Creştinismului dela Dunăre.

vor formă baza cercetării, — ci vor servi numai ca ajutoare la interpretarea istorico-culturală a terminologiei noastre creștine de origină latină, — resp. vor da materialul primar pentru expunerea legăturilor Daciei Traiane cu celelalte provincii, și deci pentru explicarea prezenței Creștinismului în stânga Dunării încă din prima jumătate a secolului al III-lea.

Înainte de a intră acum în tratare, cred necesar să adaog cu privire la îndreptățirea studiului de față, că, indiferent de rezultatele precise la care ar ajunge, el își are un îndoit rost metodic. Epigrafia creștină a Răsăritului e încă până azi așă de lăsată în părăsire, încât Harnack își aproprie la 1906 în totul cele spuse de Cumont la 1895: «Je ne sais s'il existe une catégorie de textes épigraphiques, qui soit plus mal connue aujourd'hui que les inscriptions chrétiennes de l'empire d'Orient» [14]): o încercare de a pune în valoare tocmai aceste izvoare oropsite nu va fi dar în niciun caz inoportună.—Pe de altă parte începuturile creștinismului nord-danubian — independent de poporul la care s'a desvoltat — prezintă, atât ca fenomen de istorie culturală, cât și ca însăși metodă de cercetare, cea mai deplină analogie cu chestiunea originilor națiunei noastre: din cercetarea unei probleme se poate să iasă puncte de vedere noi pentru adâncirea mai cu folos a celeilalte.

---

[14]) F. Cumont, *Les inscriptions chrétiennes de l'Asie Mineure* Rome, 1895, p. 5 (Extrait des *Mélanges d'Archéologie et d'Histoire*, tome XV), — la Harnack, *o.* ., vol. II, p. 71, n. 1.

I

Harnack constată pentru secolul I, înainte de Traian, comunităţi creştine, resp. creştini, în următoarele locuri din peninsula balcanică:

Philippi, Thessalonike şi Beroea în Macedonia: toate trei încă din vremea apostolului Paul; iar în Grecia propriu zisă alte trei: în Atena, Corint şi Cenchreae lângă Corint: din aceeaşi vreme. Apostolul Paul pomeneşte ca ţinut al missiunei sale şi Illyria (în general), iar despre discipolul său Titus ştim că a fost prin Dalmaţia [15]).

Până la anul 180 (moartea împăratului Marcus) Harnack mai constată în aceleaşi regiuni încă următoarele noi centre creştine: Debeltum, Anchialus şi, probabil, Byzantium în Thracia, Larissa în Thessalia, şi Sparta [16]).

Aşà dar până la 180, — în afară de menţiunea cu totul neprecisă a ţinutului illyro-dalmat, unde, după Harnack, Paul poate că nici n'a călcat [17]), iar Titus, dacă a predicat [18]), apoi a făcut-o desigur în porturile grecizante de pe coastă, — nu avem nici-o singură menţiune despre creştinarea provinciilor latine ale Illyricului.

Pentru timpul până la anul 325 Harnack observă:

---

15) Harnack, *o. c.*, II, p. 73 sq.
16) *Ibid.*, p. 76.
17) P. 73, n. 4.
18) Cf. Harnack, p. 74, n. 1.

«Răspândirea [Creştinismului în peninsula balcanică] a fost foarte variată. În «Europa» (ţinutul din faţa Bithyniei asiatice) şi în Thracia trebue să fi existat multe biserici înainte de 325. Aceasta ne arată istoria bisericească a Thraciei în secolul al IV-lea. Corintul şi Thessalonica aveau comunităţi înfloritoare... Dar cele mai multe părţi ale peninsulei nu pot să fi avut până la 325 decât o populaţie creştină rară» [19]). Centre însemnate ale Macedoniei şi Thraciei au fost în acest timp următoarele: Philippi, Thessalonike (mitropolit), [Larissa, Theba şi Pele în Thessalia: cu episcopi; Nicopolis şi Buthrotum în Epir], Stobi: episcop, şi Pydna, —în Macedonia; Debeltum şi Anchialus: cu episcopi încă dela sfârşitul secolului al doilea; Philippopolis: episcop, [Byzantium: episcop, şi Heraclea-Perinthus: episcop, în «Europa»], Adrianopol, Drizipara (= Drusipara) şi Epibata, — Thracia. Însfârşit se constată şi în Scupi (Üsküb), în Dardania (vechea Moesie superioară de Sud), un episcopat la anul 325 [20]).

Toate localităţile până aici pomenite ţin de sfera de influenţă greacă: atât în ce priveşte — în general — curentele culturale, cât şi — în special — ca limbă. Se ştie că biserica creştină a folosit oarecum ca limbă sacră multă vreme limba greacă şi o sumă din inscripţiile Catacombelor din Roma, sânt alcătuite în greceşte: de abia cu secolul al IV-lea încetează această precumpănire a ei [21]).—Dacă acum considerăm faptul caracteristic că în provinciile de cultură latină dela Dunăre, Creştinismul nu prinde rădăcini până către sfârşitul secolului al III-lea [22]), dela sine se prezintă încheerea că Creşti-

---

[19]) P. 197.

[20]) P. 196 sqq.

[21]) Cf. O. M. Dalton, *A guide to the early Christian and Byzantine antiquities, British Museum*, 1903, p. 11.

[22]) Cf. Harnack, *o. c.*, II, p. 201 „Bisericile din Moesia şi Pannonia erau tinere incă pe vremea lui Eusebiu. El scrie *(vita*

nismul n'a mai avut nevoe aici să înceapă in forma greacă întăi — ca la Roma şi in Italia, Gallia, etc., — ci a început deodată în forma latină, predicatorii fiind acum activi în Apus mai numai în limba latină. Această concluzie e de o însemnătate deosebită pentru noi; dacă ea n'a fost trasă până acum, cauza e prejudecata în deobşte răspândită, că tot ce ţine mai de aproape ori mai de departe de peninsula balcanică trebue să-şi aibă izvorul de viaţă spirituală în Răsărit. Harnack însuşi se face vinovat de acest «apriorism», nu numai afirmând că şi Pannonia ar fi ţinut de sfera de înrâurire greacă [23]), dar reprezentând şi în chip grafic această dependenţă, pe harta alcătuită de el pentru răspândirea Creştinismului până la a. 325, în vreme ce uneşte şi Pannonia (cu cele două Moesii şi Dalmaţia) cu Răsăritul grec, despărţindu-le (pe toate) printr'un mare gol ne-creştin de Italia [24]), deşi tocmai drumul italo-pannonic Aquileia—

Constant. IV, 43), că la sfinţirea bisericei din Ierusalim, Moesii şi Pannonii ar fi trimes τὰ παρ' αὐτοῖς ἀνθοῦντα κάλλη τῆς τοῦ θεοῦ νεολαίας». In orice caz, actele martyrilor încep a ne da ştiri despre aceste ţinuturi de-abia dela Diocletian înainte.

[23]) Vol. II, p. 202: «Selbst das ferne Pettau (jetzt in der Steiermark) hatte um das Jahr 300 einen Bischof, und zwar einen als Theologen und Schriftsteller bekannten, mit griechisch-christlicher Literatur vertrauten Mann, Victorin. Pannonien war romanisiert; aber das Griechische mag in seinen letzten Ausläufern bis in diese Provinz gedrungen sein». Harnack uită când scrie acestea, că în secolul al III-lea nu e nici-o minune că un om cult ştie, în Apusul latin, greceşte: doară literatura de seamă în întreg imperiul se scrie încă pe greceşte. «Barbarizarea» Apusului, prin despărţirea culturală de Elenism se întâmplă de-abia în secolul al IV-lea, când Grecii se cred èi datori să scrie în latineşte. Prin urmare dacă Victorin ştiă greceşte, nu urmează că şi păstoriţii lui erau supt influenţa culturii greceşti. Dar ipoteza lui Harnack e contrazisă şi de izvoarele monumentale, care nu aduc mai nimic hellenic la lumină, ci confirmă numai strânsele legături cu lumea latină.

[24]) Vol. II, harta a 2-a.

Sirmium, resp.—Salonae, erà cea mai însemnată arteră de comunicaţie a Răsăritului cu Apusul, pe când drumurile din Thracia şi Macedonia spre Moesia şi Pannonia nu aveau decât o importanţă secundară, şi anume mai mult pur economică decât culturală; iar cât priveşte drumul cel «mare» al Răsăritului, din Pannonia, prin Moesia şi Thracia: Niş, Sofia, Adrianopol, spre Constantinopol, el nu a fost în aceste timpuri decât un drum oficial, imperial: circulaţia economică şi culturală şi-a ales alte drumuri, directe, dela Nord la Sud şi Est la Vest, precum vom vedeà în amănunte mai jos; deocamdată citez ca singură dovadă pentru cele afirmate, faptul că din antichitate şi până în ziua de astăzi oraşele cele mai însemnate ale peninsulei balcanice nu s'au desvoltat pe acest drum, sau prin acest drum, ci la cele patru mări, resp. în Macedonia şi la Dunăre.

Concluzia neexactă trasă de Harnack îşi are pricina în necunoaşterea materialului epigrafic profan, *singurul* izvor de mâna întăi, dar extraordinar de bogat, pentru viaţa economică şi spirituală antică în Europa illyro-thracă. La timpul său voiu reveni mai jos cu amănunte asupra acestei chestiuni.

Cât priveşte acum lista localităţilor constatate de Harnack ca creştine până la anul 325, în Moesia, Pannonia, Dalmaţia şi Noricum, iată care sânt, şi ce avem de observat din punctul nostru de vedere la fiecare:

Actele martyrilor arată, că încă dinainte de a. 325 au existat creştini în Tomi, Noviodunum, Axiopolis şi Durostorum. În Marcianopolis se constată pentru anul 325 o episcopie: titularul scaunului, Pistus, apare printre subscriitorii hotărîrilor synodului din Nicaea [25]). Le Quien mai admite ca autentică şi ştirea din vieţile sfinţilor [26])

---

[25]) Harnack, *o. c.*, II, p. 201.
[26]) *Acta Sanctorum* (Holland.), Luna Iulie, II, p. 539 sqq.

cu privire la creştinii din Halmyris şi episcopul Evangelicus al Scythiei, fără îndoială rezidând în Tomi, pentru timpul lui Dioeleţian[27]).—Din «Dacia» întâlnim ca titular al episcopiei din Serdica, la Nicaea, pe Protogenes, — episcopul, care în conciliul ţinut peste douăzeci de ani în chiar reşedinţa sa, Serdica, se înfăţişează, alăturea de venerabilul Osius, din Corduba, ca şef al bisericei orthodoxe în lupta cu Eusebianii arianizanţi[28]).— Harnack admite ca probabilă, încă înainte de 325 şi existenţa unui episcopat în Naissus (Moesia super.)[29]). Tot la această provincie e de socotit şi episcopatul din Singidunum[30]).

În ce priveşte provinciile pannonice: cea mai veche comunitate creştină, sigur cunoscută, e cea din Cibalis, probabil încă din timpul lui Valerian (cu un episcop). Pe roditoarea fâşie de pământ udată de Drava, Sava şi Dunăre, mai întâlnim — în afară de Cibalis — încă, unul lângă altul, următoarele episcopate ori centre creş-

---

[27]) Aşà dar cel dintâi episcop al Scythiei, sigur constatat: *Oriens Christianus*, Paris, 1740, I, 1211. — Că episcopul Theophilus din «Gothia», care ia parte la Synodul din Nicaea, ar fi de socotit tot ca episcop de Tomi, precum înclină a crede Harnack, *l. c.*, p. 203, e exclus, — întrucât numele provinciilor şi oraşelor episcopale sânt în deobşte exact redate — după titulatura oficială: cf. mai jos n. 28. Mansi, *passim*—de subscriitorii diferitelor concilii,— ar în cazul de faţă provincia respectivă — Scythia minor — tocmai pe vremea lui Constantin şi a fiilor săi, când e aşà de înfloritoare, nu se puteà confundà nici de cel mai ignorant copist cu vre-o «Gothie» oarecare.—Asupra Creştinismului in Tomi, şi în general în Scythia minor, există o monografie a Monseniorului Raymund Netzhammer, *Das altchristliche Tomi*, Salzburg, 1903,— la care trimet pentru informaţia mai de aproape.

[28]) Cf. J. D. Mansi, *Sacrorum Conciliorum nova et amplissima collectio* III, Florentiae, 1759, p. 131 sqq.,—şi C. J. v. Hefele, *Conciliengeschichte*, I, ed. 2, 1873, p. 544.

[29]) *O. c.*, II, p. 201.

[30]) Nu la Pannonia, cum printr'o scăpare din vedere face Harnack, *l. c.*, enumerând acest episcopat printre cele existente în Illyricum înainte de 325.

tine prae-nicaenice: Mursa (episcopat), Sirmium şi Siscia. Ceva mai departe spre Vest, pe Drava, Poetovio (episcopat: c. 300: învăţatul Victorin)[31]), iar spre Nord, in Pannonia superior, Savaria şi Scarbantia. Din care episcopat pannonic va fi fost episcopul Domnus, care ia parte la synodul din Nicaea, e greu de hotărît.

Despre Noricum avem foarte puţine ştiri: şi anume, dinainte de Constantin numai despre comunitatea creştină din Lauriacum, iar pentru prima jumătate a secolului al IV-lea, despre diferite episcopate norice (nenumite mai precis), printre cari vor fi poate de socotit cel din Teurnia (Tiburnia) şi cel din Iuvavum [32]).— În Dalmaţia, precum am văzut mai sus, Creştinismul a pătruns foarte de timpuriu, aşà că nu e de mirare, dacă o sumă de inscripţii — din mulţimea enormă descoperită în cimitirile creştine din Salonae — cade chiar în timpul dinainte de Constantin. În orice caz descoperirile archeologico-epigrafice ne arată că Salonae a fost cel mai însemnat centru creştin din întreg Illyricul [33]).

Harnack n'are pentru episcopul Theophilus din «Gothia», care apare printre membrii synodului din Nicaea, decât două ipoteze: sau e din vre-un oraş grecesc din Crimeia de azi [34]), împreună cu celalalt episcop din «Bosporus», Cadmus, sau, «poate», e pur şi simplu episcopul de Tomi. A doua ipoteză, am arătat mai sus [35]), e inadmisibilă. Prima e de fapt acceptabilă, dar «Gothia» poate fi în acest timp (vremea lui Constantin) tot aşà de bine căutată şi în Nordul Dunării — în fosta Dacie

---

[31]) Cf. mai sus, n. 23.

[32]) Vezi Harnack, *o. c.*, II, p. 202.

[33]) Vezi mai jos şi cf. în general CIL. III (index). Cf. pentru bibliografia mai nouă Harnack, p. 203, sau, în amănunte, CIL. III, *passim*.

[34]) Aşà îl localizează pe harta VII dela sfârşitul vol. II, al *o. c.*

[35]) Nota 27. De altminteri această ipoteză a fost propusă încă de bătrânul Valesius: cf. M. Le Quien, *Oriens Christianus*, 1, Paris. 1740, col. 1211 sq.

romană — unde Goţii dela 270 înainte erau oarecum reprezentanţii oficiali ai siguranţei publice romane, faţă de ceilalţi barbari de primprejur. Fireşte, la ceva sigur nu se poate ajunge, câtă vreme n'avem alte ştiri de ajutor [36]).

* * *

Mărturiile epigrafice antice asupra Creştinismului din provinciile dela Dunăre cad, cu puţine excepţii, în timpul dela Constantin la Iustinian (sec. IV—VI). O sumă dintre ele poartă şi indicarea precisă a datei punerii lor. Pentru scopul nostru: acela de a constată, *unde* apar comunităţi creştine, nu la o anume dată de an şi de zi — aceasta a fost interesant de ştiut până la Constantin, când Creştinismul eră încă în faza răspândirei extensive — ci numai, precis, *unde*, adică în ce localitate nouă dintr'un ţinut cunoscut dinainte ca creştin, s'a mai întemeiat o comunitate: deci care e intensitatea răspândirei într'un loc şi un timp dat, — pentru acèst scop ne sânt deajuns şi datările aproximative ale inscripţiilor şi celorlalte mărturii monumentale înlăuntrul unui veac ori a unei jumătăţi de veac.

Cercetarea răspândirei geografice (mai mult decât istorice) a Creştinismului la Dunăre, urmărind *direcţiile* de răspândire—ca atare—a noii credinţe şi mediul cultural în care s'a desvoltat într'un ţinut dat, ne poate da răspunsuri mai hotărîte, atât asupra problemei Creştinismului latin (în contrast cu cel grec) în interiorul şi mai ales în afara Imperiului, cât şi asupra problemei Creştinismului rural de pretutindeni.

Locurile, unde s'au găsit inscripţii şi obiecte creştine din sec. IV—VI, sânt, după provincii, următoarele:

În *Dalmaţia:* Salonae, Tragurium, insula Nigra Corcyra, Doclea, şi alte centre mai mici.

---

36) Pentru alte amănunte cf. Harnack, *o. c.*, II, p. 203 sq.

Salonae. Cele mai însemnate descoperiri s'au făcut în cimitirele creștine de lângă oraș. Jelić crede că începuturile unora din mausolee pot fi puse chiar în prima jumătate a secolului al II-lea [37]). Cu toate năvălirile barbare din veacurile următoare, monumentele creștine, cari au ajuns până la noi, sânt extraordinar de numeroase și se urmează, întrucât sânt datate, în șir aproape neîntrerupt din secolul al III-lea până într'al VII-lea [38]). Ce-i dreptul, nu trebue uitat, că Salonae, împreună cu toate orașele de pe coasta apuseană și nord-vestică a Illyrii Adriatice au ținut economic, cultural, și, de foarte multe ori, și politic, de Italia, dela primele cuceriri ale Romanilor în Dalmația și, putem zice, până în timpurile noastre. Așă s'a făcut, că pe când în interiorul peninsulei balcanice, ori în ținuturile dela Sava, Drava și Dunărea de mijloc, cultura romană eră cu totul spulberată de năvălitorii germani, asiatici, ori, în special, slavi, coasta răsăriteană a Adriaticei a putut fi cu izbândă apărată prin arme, ori în chip priceput salvată

---

[37]) *Das Cömeterium von Manastirine zu Salona*, in *Römische Quortalschrift für christl. Altertumskunde u. f. Kirchengeschichte*, V, 1891, și aparte. Cf. J. P. Kirsch, *Die christlichen Cultusgebäude im Altertum*, Köln, 1893, p. 25 și 46 și Harnack, *o. c.*, II, p. 203.

[38]) Fără dată precisă, dar probabil încă din sec. III: CIL. III, 8752 și p. 2261 (inscr. funer.); 9549 și 9550+pp. 2139 și 2261: *id.*, a doi episcopi salonitani; 9587: sarcofag; 9626: epistyl dela intrarea principală a basilicei salonitane: *† deus noster † propitius esto † rei publicae † Romanae*, și 9629+12878: *fon]s hic es[t] vitae*: prima jumătate a secolului al IV-lea; cam din aceeași vreme, ori ceva mai târziu, următoarele sarcofage și stele cu monogramul creștin ⳨, ✻, ✳, *α* ✻ ω, ori *α* ⳨ ω: 2661]cf. p. 1032]: *diac(onissa?) sanctae ecclesiae;* 2662; 9586: *Flaviae, infanti dulcissimae, quae san[a] mente salutifero die Paschae gloriosi fontis gratiam con[sec]uta est supervixitque post baptismum sanctum mensibus quinque; vix(il) ann(os) III. m. X. d. VII. Flavianus et Archelais parentes filiae piissimae. Depositio XV. kalendas Septembres:* prin urmare copila a fost botezată la vârsta de 3 ani, 5 luni și 7 zile; 12877 (=9625+9628): reprezentări figurate ale mielului Domnului, cu monogramul sacru,

prin tratate, de pustiire, şi vechea moştenire romană a putut dăinui aici mai adăpostită decât in orice altă parte a Răsăritului romanic.

---

numele celor 12 apostoli săpate împrejur şi inscripţia: *ecce agnus dei qui tollit peccatum secuii;* 13137; 9642; 9643; 9644 + p. 2141; 9053 + p. 2141; lămpi cu monogramul lui Christ: 10184[49], *a. b. c.;* 6399: sarcofag cu o lungă inscripţie, interesantă pentru latina târzie, dar încă literară, spre deosebire de inscripţiile ce vor fi citate mai jos în text şi cari arată înfăţişarea cu adevărat populară a limbei latine târzii.—Apoi, cu indicarea precisă a datei, chiar in inscripţie: 2654: *Fl. Iulius zaconus* (= diaconus) *et Aurelia [Ma]ria coniux eius hoc(!) sarcofagum sibi vibi* (= vivi) *posuerunt; si quis post nostram pausationem hoc sarcofagum aperire voluerit, inferat aeclesiae Salon(itanae) argenti libras quinquaginta;* alăturea: *dep(ositio) Iidi zaconis(!)* şi data: 2 Nov. 358; 9503: a. 359 şi 360; 9504: a. 360; 9505: Syriani creştini din Apamea şi Epiphania Coelesyriei: *greceşte:* a. 372; 9506: un *v(ir) c(tarissimus) ex proconsule Africae* şi soţia lui: *martiribus adscita cluet:* a. 375; 9507: a. 378; 9508: *si qis(!) super hunc(!) corpus alium(!) corpus ponere volueret(!), inferet eclesiae argenti p. X. Fl. Theodotus curator reip. Peregrinum filium in lege sancta christiana collocabi eum. depos(i)tio Domnionis die* (episcop şi martyr din timpul lui Diocletian!) *III. kal. De[c]enbris con(sule) Antonio:* a. 382; 9509: a. 380 şi 385; 13121: a. 385; 13122: a. 395; 9523 + 12861: a. 395; 13123 şi p. 2263: un «fenician» din Damasc: *greceşte:* a. 400; 9510: a. 402; 2655: a. 403; 2656: a. 411: după Mommsen; 9511 şi 14306: a. 407; 9512: a. 412; 9513: a. 414; 9514 şi 12857: a. 421; 9515: o *civis Dunnonia*, deci din Cornwall ori Devon în Anglia: ţara Dumnonii-lor (cfr. CIL. VII, p. 12 sq.): a. 425; 13124: a. 426 sau 430: *hic requiescit in pace Duion(a) ancilla Balentes* (= Valentis) *esponsa* (p. isponsa) *Dextri ... adiuro per Deum et per leges Cresteanorum(!), ut quicumque extraneus voluerit olterum corpus ponere, det eclisie* (sic) *calolice Sal(onitanae) aur(i libras tres);* 2657: între 425 şi 435; 9516: a. 431; 9517 şi 12858: a. 432; 13962: a. 435; 2658: a. 440—1(?); 9518: a. 437; 9619 şi 12859: a. 440; 9520—21 şi 12860: a. 442—3; 14304 şi p. 2328[127]: a. 443; 2659: 28 Nov. 443; 13126: a. 443; 13127: a. 459; 9522: inscripţie *greacă* a unui syrian din ţinutul Apamenic: a. 460; 9524: a. 464(?); 9525: a. 511; 9526: a. 517 (?); 2659: *greceşte:* a. 535; 14305: sec. VI: *vindedit* (p. vendidit), *usteari* (p. ostiarius); 13131: a. 592—620: *Maxsimo arcep(i)sc(opo):* Bulić; 9527: 13 Aug. 599; sec. VII: n. 9551 şi p. 2139: sarcofag al sfintei *abtissa* Iohanna din Sirmium. — Cfr. insfârşit inscripţia din pavimentul de mosaic al unui fost baptis-

O înşirare a tuturor inscripţiilor creştine găsite in Salonae, şi care pomenesc in fond mereu aceleaşi lucruri foarte cunoscute, ba chiar dela sine înţelese, cu privire la organizarea bisericei şi a cultului[39]), nu-şi poate găsi locul aici. Vom cită însă in extenso câteva inscripţii, care prezintă un interes excepţional, fie din punctul de vedere al legăturilor Salonei creştine cu alte centre creştine, fie pentru prefacerea limbei latine într'o limbă romanică, precum se ştie, foarte înrudită în caracterele ei specifice cu limba noastră.

Cu trei oraşe creştine constatăm, mai ales, în inscripţii că a avut legături Salonae: Ravenna, Aquileia şi Sirmium: că inscripţiile pomenesc cu deosebire aceste oraşe şi nu altele, nu e o simplă întâmplare. Din

---

terium, cu frumosul cuvânt al Psalmilor (41, 2): *sic[ut cer]vus* (in loc de *quemadmodum*: Vulgata) *desiderat ad fontes oquarum, ita desiderat anima mea ad te Deus* (CIL. III, 2673) şi deasemenea interesantele inscripţii nr. 2674 şi 2115 (= 8592).

[39]) Astfel: *(sancta) ecclesia (catholica) (Salonitana)*: 2115 şi 8592; 2654; 2661 şi p. 1032; 2666; 2704 şi 9706; 6399; 9508, 9535, 9537 (şi p. 2140), 9585, 9597, 9661, 12842, 12870, 12872, 12874*a*, 13124, 13142, 13147, *13174, 13961, 14313, (= 6402), 14905, 14919; *archiepiscopus:* 13131; *episcopus*: 9547, 9549, 9550 (p. 2139 şi 2261), 9691 (p. 2142), *13158, *13159, 14895, 14897—99; *chore episcopus:* 9547; *presbyter:* 9552, 9527, 9563 (p. 2139), 12842*a*, 13129, *13160; *diaconus:* 2654, 14893; *diaconissa* (?) 2661, 12885; *puer sanctae ecclesiae:* 13147 (= 13961): *subdiaconus:* 9555; *[sace]rdota:* 14900; *martyres:* 9506, 9508, 9545, 0546, 12864, 12839, 12870, 13153; p. 2328[126] la n. 9549 şi 9550; *14304 şi p. 2328[127]; 14663 [1] (= 13134); *14892, 14896: ὁ ἅγιος Μηνᾶς; 14897: *nepos Domniones martores:* episcopul Primus, care păstoreşte c. 312 sqq. în Salonae: cf. Harnack, *o. c.* II, p. 203; *sancta abtissa:* 9551; *minister dei*: 9559; *lecto[r?]:* 13148; †*neof[ita]:* 14311; *servus dei:* 13177*a*, — etc., etc. — Cf. pentru organizaţia bisericei vechi creştine: K. J. Neumann, *Der römische Staat und die allgemeine Kirche bis auf Diocletian*, vol. I, Leipzig 1890 şi, în general, Joseph Kardinal Hergenröther's *Handbuch der allgemeinen Kirchengeschichte*. ed. IV, prelucrată din nou de J. P. Kirsch, vol. I: *Die Kirche in der antiken Kulturwelt*, cu o hartă, Orbis Christianus, saec. I — VI. Freiburg im Breisgau 1902.

Ravenna se conduc în veacul IV—VI şi destinele Dalmaţiei; Aquileia e poarta de Răsărit a pământului italic; Sirmium e în secolul al IV-lea una dintre reşedinţele favorite ale împăraţilor creştini ai Occidentului în ţinutul oriental al stăpânirei lor [40]), loc de adunare al mai multor synoade şi, după trecerea oraşului în privegherea Goţilor, la a. 380, încă multă vreme, totuşi, un însemnat centru roman la Dunărea de jos. — Despre legăturile cu Ravenna, în afară de multele inscripţii păgâne [41]), ne dau ştire şi patru inscripţii creştine: în două se pomenesc creştini din Salonae, cari au repausat în Ravenna: ... *recessit Raven(nae)* [42]), — *deces]sit Ravenn(a)e*, şi anume la a. 437 [43]); în a treia—din nenorocire cu totul fragmentară—se pomeneşte—foarte probabil—biserica din Ravenna: *[ecc]lesia Ra[vennas]* [44]); în a patra, care coprinde versuri greceşti şi o încheiere latinească, se vede că e iarăşi vorba de Ravennaţi în Salonae [45]). — Relaţiile Salonei cu Aquileia apar până acum numai în inscripţii păgâne [46]). Totuşi una din aceste inscripţii s'ar puteà să fie crypto-creştină [47]), în-

---

[40]) Cf. asupra acestui punct şi mai jos.

[41]) Atât Tacitus, *hist.* III, 12, cât şi inscripţiile ne arată, că o mare parte a marinarilor flotei din Ravenna erà formată din Dalmaţi şi Pannoni: cf. d. p. CIL. III, 8385 (Dalmaţia): *crudele(m) luctum domui Ravenna remisit...*, şi adnotările lui Hoernes; 8821 (Salonae): *[? defunctu]s Ravennae.* Invers, Ravennaţi in Salonae: 8836 (Salonae), cu restaurările lui Buecheler: *Sossius hic sit[u]s est Suc[cessus iure peritus] | Ravennae genitus, Salon[is funere raptus], | libera que(m) ratio semper [deduxit ad aequum];* 2120 (Salonae): inscr. funerară a fiicei lui D. Cornelius Herma şi a Corneliei Tyche, —*domo Ravenna, parentes infelicissimi.*

[42]) CIL. III, 9543.

[43]) CIL. III, 9518.

[44]) CIL. III, 9665.

[45]) CIL. III, 9579.

[46]) CIL. III, 2133, 8827, 12925.

[47]) Cf. asupra inscripţiilor cryptocreştine, C. M. Kaufmann, *Handbuch der christlichen Archäologie*, Paderborn, 1905, p. 206.

trucât din p. d. v. păgân e cu totul neexplicabilă: doi *coservi* pun o piatră mormântală unui al treilea *servus*, căruia împotriva legei îi indică şi *domus: domo [Aq]uileia*[48]). Că au trebuit însă să fie relaţii şi între comunităţile creştine din cele două mari centre, încă înainte de 325, deducem din faptul că nu numai Salonae, ci şi Aquileia e constatată ca centru creştin anterior datei pomenite[49]). — Cât priveşte legăturile Salonei cu comunitatea creştină din Sirmium, inscripţiile ne dau excelente lămuriri atât pentru secolul al V-lea, cât şi pentru începutul celui de al VII-lea. O inscripţie funerară din secolul al V-lea, găsită în Salonae, sună: *[depo]setio infantis [Do]mnicae VIII. kaled(as) Octobres, — quae a Sirmio Salonas adducta est*[50]); o alta, probabil din primii ani ai secolului al VII-lea, săpată pe un sarcofag, de asemenea găsit în Salonae, are acest cuprins: *hic quiescit in pace... sanct(a) abtissa Iohanna... Sermensis* (i. e. Sirmiensis) *[q]ui bixit annos XL...; die Veneres exiit de corpore... IIII idus Maias indictione qu[in]ta decima*[51]) În ambele cazuri constatăm deci o retragere a populaţiei creştine romanice din Sirmium spre adăpostul sigur atât pentru vii, cât şi pentru morţi, al Salonei. Un fapt vrednic de cea mai mare luare aminte pentru problema originelor poporului român[52]).

---

[48]) CIL. III, 8827.

[49]) Cf. Kaufmann, o. *c.*, p. 102.—Pentru inscripţiile creştine, foarte numeroase, găsite acolo, cf. CIL. V, p. 78 sqq. şi 1023 sqq.— Ca operă architectonică, s'a constatat pentru timpurile acestea un *baptisterium:* Kaufmann, *l. c.*, unde se dă şi literatura chestiunei.— Pentru relaţiile Aquileiei cu alte centre creştine din Illyricum, vezi mai jos, in text.

[50]) CIL. III, 9576.

[51]) CIL. III, 9551 + p. 2139. Cf. asupra datării observaţiile lui Kubitschek, in *Corpus*, *l. c.*

[52]) Şi la care, ca o a doua analogie, e de avut in vedere retragerea Romanilor dela Dunărea de sus in urma pustiirilor barbare, din Noricul ripens, la sfârşitul secolului al V-lea, spre

În toate inscripţiile citate până acum, am observat că, după putinţă, e păstrată limba şi pronunţia *literară* latină: chiar d. p. in inscripţia aşà de târzie a abatesei Iohanna din Sirmium. Că poporul însă nu mai vorbiă aşă latineşte, ci încă din secolul al IV-lea, latina populară, cel puţin în Dalmaţia, sună cu totul altfel, ne arată în chip hotărîtor două inscripţii, de mare însemnătate şi pentru «chestia română». Una, care pentru monogramul lui Christ, de pe capacul sarcofagului pe care e săpată: α☧ω, în cerc, nu poate fi sub nici-un cuvânt pusă mai târziu de începutul secolului al V-lea, dar, foarte probabil, e încă din secolul al IV-lea, sună: *Fl. Virgi, lianus, qui bixit annus XXX et Aur. Ursilla oxor eius- qui se vivi sibi urdenaverunt une sartofagum; siquis autem voluerit super hec duo corpora punere, infere hecliseae argenti libras quinquem*[53]): aproape fiecare cuvânt conţine şi un element «romanic». O altă inscripţie, deasemenea, în nici-un caz, mai târzie de secolul al V-lea, e însă şi mai concludentă: *Aur(elius) Secundus qui cunparabid* (= comparavit) *ab Au(relio) Alexsio piscina(m) at dua corpura deponenda, meum et coiuge(m) meam Renata(m), et nefas quadrabit nobis parentib(us) ut pureremu(s)* (= poneremus) *filiam nostram in ac piscina. sane co[n]iurabi[t] ut supra birginiam* (= virginiam, i. e. uxorem) *sua(m) nu[llum aliud corpus ponatur?]*[54]). Că formele, care apar în aceste două inscripţii, sânt încă tot forme latine, dar dialectale, în senzul naşterei de

---

adăpostul sigur al Italiei, tot aşă ca din Sirmium spre Salonae, nu numai cu viii, ci şi cu moaştele Sf. Severin, precum ne povesteşte Eugippius in viaţa Sfântului.

[53]) CIL. III, 9585.

[54]) CIL. III, 9567: «tabula rotunda calcaria litteris malis saeculi quinti».— Într'o altă inscripţie din Salonae, păgână insă, găsim următorul preţios document pentru istoria limbei: *hoc monumentum sive (!) sepulcrum est; extranium heredem non sequetur*: n. 2082; cf. inscr. creştină, n. 9533: *siquis extraneus*, etc.

dialecte chiar în sânul limbei *latine* vorbite în Illyricum, e după mine evident. Apoi: că dialectul latin vulgar, care apare aici, cu forme ca *eclisia* (şi nu *basilica*), *pureremus*[55]) (la câteva decenii numâi după forma *punere*, din cealaltă inscripţie), nu poate totuşi sta direct, la baza limbei române, cred că e şi linguistic clar. — Ca istoric voiu reveni însă asupra vocabulelor *ecclesia=basilica*, în amănunte, mai jos, când voiu discută istoric-cultural originea şi conţinutul *terminologiei creştine* de origine latină în limba română.

În Tragurium, nu departe de Salonae, avem următoarele resturi creştine de înregistrat: o inscripţie funerară din anul 438—pe un sarcofag[56]),—o alta, deasemenea pe un sarcofag — mare: pentru doi — probabil cam tot din aceeaşi vreme[57]): ambele inscripţii în latina literară,—şi o tăbliţă de plumb din veacul al VI-lea: o raritate în epigrafia creştină[58]); anume tăbliţa conţine o imprecaţie în felul blestemelor păgâne[59]) [cu încredinţarea duşmanilor în puterea zeilor infernali], adaptată însă acum la concepţia creştină, şi dând o formulă pentru alungarea duhului rău din apropierea persoanei sau locului cu tăbliţa: † *In nom(ine) d(omi)ni Ieso Cri[s]ti denontio tibi, inmondissime spirete tartaruce, quem angelus Gabriel de catenis igneis religa[vit]*,—etc.. urmează o definiţie mai deaproape a diavolului şi apoi

---

[55]) O. Densusianu, *Histoire de la langue roumaine*, I, Paris, 1901, p. 53 sq. susţine — ce-i dreptul — că *pureremus* din această inscripţie e o greşeală de lapicid: argumentarea sa nu mi s'a părut însă convingătoare.

[56]) CIL. III, 14929.

[57]) CIL. III, 2704 (= 9706).

[58]) O a doua *defixio* de acest fel, în Muzeul naţional de antichităţi, din Bucureşti (vezi mai jos).

[59]) Cf. corpul complet al acestor blesteme, alcătuit de A. Audollent, *Defixionum tabellae quotquot innotuerunt tam in Graecis Orientis quam in totius Occidentis partibus, praeter Atticas in Corpore inscriptionum Atticarum editas*, Paris, 1904.

imprecaţia[60]: limba întrebuinţată e, precum vedem, cea latină vulgară.

Între Salonae şi Narona, la malul mării, s'a găsit inscripţia de inaugurare a unei fântâni--care până azi există—făcute de Pelagia, soţia (?) quaestorului Licinianus (c. 446—74): în afară de crucile, cari împodobesc piatra, cuprinsul inscripţiei—metrice—e cu totul păgân, menţionând întreaga populaţie divină a apelor dulci şi sărate: încă o dovadă despre laxitatea formelor literare «creştine», în cari — ca figuri poetice — aveau voe să intre toţi zeii păgâni[61].

Pe drumul dela Narona, prin Scodra, spre Epidamnus, s'a găsit un sarcofag cu data a. 462: *dep(ositio) et requies s(an)c(t)i ac venera(ndi) Anastasi pr(es)b(yteri)*[62],—iar lângă Doclea, pe acelaş drum, o pateră de sticlă, cu litere şi figuri săpate cu stilul, şi cuprinzând scene din vechiul şi noul testament, predilecte în arta primitivă creştină: Ionas, Abraham şi Isaac, Daniel, Susanna, şi alte figuri, printre cari Petrus, ca Moses, scoţând apă din stâncă, cu inscripţia, cursivă, lămuritoare: *Petrus virga perquosset: fontis ciperunt quorere:* iarăşi, cu forme populare latine[63]; ca dată, această pateră e aşezată pe la mijlocul secolului al IV-lea, în vederea caracterului încă sepulcral al reprezentaţiilor ei figurate[64].

În insula Nigra Corcyra (azi Curzola) s'a găsit

---

[60]) CIL. III, p. 961, XXVI, unde e de comparat nota lui Zangemeister asupra caracterului superstiţios, păgân, trecut în Creştinism, al acestei *tabella*, precum şi literatura mai veche (înainte de Audollent) asupra chestiunei.—Pentru lupta creştinilor vechi împotriva demonilor şi importanţa ei extraordinară în propaganda creştină antică, cf. Harnack, *Mission*, I, 108—26 şi 202 sq.

[61]) CIL. III, 1894.

[62]) CIL. III, 14623.

[63]) CIL. III, 10190.—Vezi mai jos şi episcopii provinciei praevalitane, din Scodra şi Doclea, în § despre Creştinismul Moesiei superioare.

[64]) C. M. Kaufmann, *o. c.*, p. 588.

această inscripţie creştină, probabil din veacul al V-lea: † *Valentinianus memoratus est qum coniuge sua Sabbatia*... (restul distrus)[65], — singură în mulţimea inscripţiilor păgâne, printre cari una de pildă, destul de târzie, documentează ridicarea unui templu Venerei Pelagia: *Signia Ursa*[66]) *Signi Symphor(i) f. templum Veneri Pelagiae a solo fecit et signum ipsius deae posui(t), sac(erdote) L. Cornificio Secundo k. Mais*[67]).

Insfârşit într'o sumă de alte locuri mai în interiorul provinciei Dalmaţia (astăzi Bosnia şi Herţegovina) s'a dat peste resturi de vechi capele, biserici, ori morminte creştine: astfel în Borasi, Dabravina (distr. Visoko) şi Zenica (vechiul Bistue: episcopat în sec. VI), Gornji Turbe (distr. Travnik), Jajce, Mali Moschunji, Šipovo şi Stolac (aproape de vechiul Dalluntum)[68]). — Actele conciliului din Aquileia, la a. 381, pomenesc un episcop Felix în Iader[69]), — iar la Žirovac în nordul Dalmaţiei, chiar lângă graniţa despre Pannonia şi la Răsărit de drumul mare, care duceà dela Siscia, spre Sud-Vest, în Dalmaţia, s'a găsit un inel de aur cu inscripţia creştină: *Paulina bibas* (= vivas) *Costhanti* (scil. uxor): scrisă cu litere greceşti şi invers, spre a puteà servi ca pecete[70]).

Pe de altă parte în Istria, care in antichitate ţineà în cea mai mare parte de Italia, geografic formează însă o unitate cu Dalmaţia, şi, cultural, e mijlocitoarea

---

65) CIL. III, 10092.

66) Nume, care — cu variantele lui—se întâlneşte foarte des în inscripţiile Illyricului şi în special în cele creştine.

67) CIL. III, 10083 ad n. 3066.

68) Vezi articolul lui Ciro Truhelka, *Die christlichen Denkmäler Bosniens u. der Herzegowina*, în *Römische Quartalschrift für christl. Altertumskunde*, etc., 1895, p. 197 şi urm.,—care de altminteri cuprinde mai multe neexactităţi istorice şi archeologice, asupra cărora mă voiu opri cu alt prilej.

69) Mansi, III, 599 sqq.; Hefele, II, 2, 34 sqq.

70) CIL. III, 15219.

între peninsula italică propriu zisă şi între Illyricum, s'au găsit deasemenea o mulţime de antichităţi creştine: urme de basilice în Parenzo, un cimitir în Pola, o necropolă în Slano şi o basilică în Triest[71]).

Toate resturile creştine din Bosnia şi Istria, precum şi o mare parte a celor din Dalmaţia, sânt însă mai târzii decât a. 325, unele chiar mai târzii decât secolul al IV-lea, ori al V-lea: această constatare atrage după sine încheierea, că răspândirea Creştinismului în Dalmaţia e, cu excepţia Salonei, din vremea creştină a imperiului roman, când Creştinismul erà propagat la nevoe chiar cu ajutoarele foarte energice şi eficace ale puterii publice[72]).

Dimpotrivă înfăţişarea eretică a Creştinismului pare a fi în Dalmaţia mai veche decât secolul al IV-lea. În adevăr se ştie că Gnosticismul, ale cărui origini păgâne, pe deoparte astrologico-mystice, orientale, pe de altă parte filosofice, greceşti (în special platonice, resp. neoplatonice) sânt mai vechi decât Creştinismul, a înflorit supt înrâurirea puternică a doctrinei creştine despre răscumpărare şi salvare pentru viaţa eternă, cu deosebire în secolul al II-lea şi al III-lea, decăzând repede în sec. IV, supt loviturile aprige ale theologiei orthodoxe creştine. Forma superstiţioasă magică a Gnosticismului, cu numele mystice Abraxas, Ailoe, Iao, Adonai (ulti-

---

[71]) C. M. Kaufmann, o. c., p. 102, unde se găseşte şi bibliografia specială a cercetărilor archeologice noi.

[72]) Asupra cercetărilor mai noi şi a continuelor descoperiri archeologico-epigrafice dalmatine, in special ale celor doi învăţaţi de frunte ai Dalmaţiei, L. Jelić şi Fr. Rulić, cititorul se poate informà an de an din *Bullettino di archeologia e storia dalmata*, Salona Spalalo, condus de Bulić, din mai sus citata *Römische Quartalschrift für christliche Altertumskunde und für Kirchengeschichte*, condusă de A. de Waal şi J. P. Kirsch, Roma, sau din *Oriens Christianus: römische Halbjahrshefte für die Kunde des christlichen Orients*, condus de A. Baumstark, Roma, 1900 şi urm.

mele trei de origine ebraică: Elohê, Iahvê, Adônai), săpate pe inele, geme, etc., cari puteau fi purtate ca un fel de amulete, spre îndepărtarea spiritului rău, ne întimpină tocmai în Dalmaţia, în mai multe locuri, şi, ceeace e şi mai important, în afară de o singură mărturie gnostică din Celeia în Noricum [73]), numai în Dalmaţia şi nicăiri în altă parte a Illyricului. Lucrul îşi are însă explicaţia. Am constatat şi mai sus [74]) prezenţa a numeroşi Syrieni în Salonae [75]). Ei apar, apoi, tocmai în Celeia [76]) şi, într'o inscripţie foarte caracteristică, în Sirmium: un syrian, care făceà negoţ la Dunărea de jos, moare în Sirmium şi de acolo e adus şi îmmormântat în Salonae [77]): încăodată deci documentată artera comercial-culturală illyrică Salonae-Sirmium [78]). Orientalii aceştia au fost fără îndoială nu numai răspânditori ai dreptei credinţe creştine, aşă precum i-am întâlnit mai sus [79]), ci şi ai eresiilor gnostice [80]), care — precum vedem—apar tocmai şi numai în acele ţinuturi

---

73) Dar tot In apropierea Dalmaţiei, şi pe drumul cel mare pannonic, dela Emona la Poetovio, direct prin Celeia şi colţul Noricului, care se prelungeşte In această parte Inlăuntrul Pannoniei superioare.

74) Cf. nota 38.

75) Mulţi din ei, creştini, — toţi insă de meserie negustori: cf. asupra lor scrierea mea *Die Nationalität der Kaufleute im römischen Kaiserreiche*, Breslau, 1909, p. 112.

76) CIL. III, 11701: mai mulţi Syrieni din Zeugma şi, 14368 17 (sec. V), un creştin.

77) CIL. III, 2006 = Henzen 7257. Cf. *Die Nationalität der Kaufleute, l. c.*

78) Cf. mai sus, p. 19.

79) Locurile citate In notele 74—78.

80) Cf. Sulpicius Severus, *Chron.* II, 46 (pentru mijlocul sec. IV): «namque tum primum infamie illa Gnosticorum haeresis intra Hispanias deprehensa, *superstitio exitiabilis arcanis occultata secretis. origo istius mali Oriens atque Aegyptus... primus eam intra Hispanias Marcus intulit, Aegypto profectus, Memphi ortus*».

unde se constată și prezența Syrienilor. Dar iată chiar documentele:

În satul Lapac, pe râul Una, afluent al Savei, nu departe de coasta dalmatină, și probabil in legătură chiar din antichitate cu importantul centru comercial Siscia de pe Sava, s'a găsit o gemă cu inscripția obicinuită IAO ADONIS ABRAXAS[81]): în litere latine.

Lângă Ladjevina[82]), aproape de Sarajevo, pe drumul care în vechime duceă direct peste munți, dela Salonae, spre Răsărit, prin Delminium, Konjica, Sarajevo, Višegrad, Municipium Mal... și Horreum Margi fie la Sirmium, Singidunum, Viminacium, fie la Naissus și Ratiaria, s'a găsit o altă gemă, care, pe lângă inscripția, de data aceasta pe grecește: 'Ιαω, 'Αβρασαξ,—, 'Αβρασαξ, Αἰλωε, 'Αδωνε. cuprinde și reprezentarea figurată, mystică, a supremei zeități, obicinuită pe gemele gnostice: «cu cap de cocoș, simbolul soarelui, corp de om, doi șerpi în loc de picioare, și cu un scut și un biciu în mâini»[83]).

Însfârșit în Celeia s'a găsit un inel de argint cu inscripția: · I · A O · F A C · O · A · I · = *Iao fac, Iao*, care, după Frankfurter[84]), e traducerea formulei din rugăciunile evreești «Iahvè assè» ori «assê Iahvê». Ca și

---

[81]) CIL. III, 10188, 29.

[82]) Cf. CIL. III, p. 2175, 5: Via ad Drinum fluvium: existența și direcția acestui drum a fost deplin asigurată prin descoperirea de către Patsch, a unui pod roman și a urmelor șoselei antice in apropiere de Ladjevina (*Arch.-epigr. Mitt. aus Oesterreich* XVI, p. 90)

[83]) Cf. la Dalton, *A guide to the early Christian und Byzantine Antiquities of the British Museum*, 1903, p. 30-31 și fig. 17, descrierea unei geme analoage aflătoare in Museul Britanic.—Că in tăblița de plumb din Tragurium (mai sus, p. 21), cu imprecația împotriva Demonului și invocarea archangelului Gabriel, e și un oarecare element gnostic-lărziu, contopit însă cu credința orthodoxă, amintesc numai, pentru completarea informației, lucrul neavând nevoe de altă discuție mai întinsă.

[84]) *Arch.-epigr. Mitt.* XI (1887), p. 84.

gemele Dalmatine, acest inel[85]) servià ca amulet şi aşezarea literelor pe inel contribuià prin intervertirea lor la întunecarea — mystică — a senzului inscripţiei pentru cei neiniţiaţi[86]): acesta e doară fundamentul Gnosticismului: ἡ γνῶσις, cunoaşterea doctrinei *adevărate* despre natura flinţei supreme divine şi a emanaţiilor ei, a numelui mystic al divinităţii, a singurei formule eficace pentru îndepărtarea acţiunei pierzătoare a diavolului prea puternic: toată această *gnosis* a rostului universului şi a soartei omului nu se poate ajunge decât prin *iniţiare*: cel neiniţiat în taina cunoştinţei, nu are parte de salvarea din întunerecul cel fără sfârşit[87]).

Elementul iudaico-creştin adaos gnosticismului iraniano-platonic e, precum se vede chiar din numele ebraice ale divinităţii supreme, şi după forma lor greacă, nù latină, de origine direct-orientală. Că acest element îşi puteà insă găsi o hrană pentru creşterea şi întărirea lui chiar în Apus, şi în special, în ce ne priveşte acum, chiar în Dalmaţia, ne dovedeşte şi următoarea inscripţie din Senia, port înDalmaţia de Nord: AΥΡΗΛΙΟΥC ΔΙΟΝΥCΙΟΥC ΙΟΥΔΕΟΥC ΤΙΒΕΡΙΗΝCΙC AN XXXX ΦΙΛΙΩΡΟΥΝ ΤΡΙΟΥΝ ΠΑΤΕΡ, adică, transcris pe latineşte: *Aurelius Dionysius Iudeus Tibe[r]iensis an(norum) XXXX filiorun*

[85]) CIL. III, 12033, 8.

[86]) Cf. Frankfurter, *l. c.* in nota 84.

[87]) Asupra lui *Abraxas* vezi cartea cu acest titlu, a lui Albrecht Dieterich, Leipzig 1891, p. 22, 43 sq., ele. Despre *Iao*, în special, Graf v. Baudissin, *Studien zur semitischen Religionsgeschichte*, I, 181 sqq.; K. Buresch, *Klaros. Untersuchungen zum Orakelwesen des späteren Altertums*, Leipzig 1889, p. 48 sqq.; apoi, cf. W. Bousset, *Hauptprobleme der Gnosis*, Göttingen 1907,—E. de Faye, *Introduction à l'étude du Gnosticisme*, Paris 1903; pe scurt: P. Wendland, *Die hellenistisch-römische Kultur*, Tübingen 1907; carte principală, excelenta scriere a lui G. Anrich, *Das antike Mysterienwesen in seinem Einfluss auf dus Christentum*, Göttingen 1894.—Asupra literaturei speciale—foarte bogate—cu privire la mysteriile antice nu cred necesar a mă opri aici mai mult.

triumpater: un evreu din Tiberias in Palestina, îmmormântat în Senia Dalmaţiei de către ai săi, cari ştiu vorbi latineşte, dar nu încă şi scrie în alfabetul apusean [88]).

Legăturile excepţional de strânse între Dalmaţia şi Dacia lui Traian sânt prea cunoscute, pentru a mai insistă aici asupra lor [89]). Se pune însă acum întrebarea: poate fi vorba de introducerea Creştinismului ori Gnosticismului în Dacia, înainte de a. 270, deadreptul din Dalmaţia? Răspunsul e simplu: înainte de 270 tot Illyricul latin, nu numai Dacia, e încă păgân — precum am arătat mai sus; singură Salonae e creştină, dar evident mai mult prin Orientalii, decât prin Romanii ei. Dacia îşi aveă insă şi ea Orientalii ei [90]): dacă va fi fost aici Creştinism ori Gnosticism înainte de 270, el puteà veni de-adreptul dela izvor. Un lucru rămâne nestrămutat: ce apare ca element creştin în Illyricul latin înainte de Constantin cel Mare e un element cu totul sporadic şi nesigur: creştinarea Romanismului oriental cade în vremea creştină a Imperiului. — Dar să nu anticipăm nimic, ci să continuăm deocamdată cu cercetarea mai departe (tocmai a acestei vremi!) în mărturiile monumentale rămase de-atunci.

Pannonia. Primul centru comercial însemnat pe calea care plecă din Aquileia către Răsărit, spre a uni prin întreita arteră de comunicaţie a Savei Occidentul cu Orientul, eră *Emona.* Ca urme monumentale creştine, nu ni s'a păstrat de aici decât o singură inscripţie funerară, aparţinând probabil secolului al IV-lea (a doua

---

[88]) CIL. III, 10055.

[89]) Cel mai bun studiu asupra lor e cel publicat de C. Patsch în *Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und der Herzegovina,* VI: *archäol.-epigr. Untersuchungen zur Geschichte der röm. Provinz Dalmatien,* Wien, 1899.

[90]) Cf. cartea mea *Die Nationalität der Kaufleute, passim.*

jumătate; sau, cel mai târziu începutului sec. V)[91]. Dar în actele conciliului ţinut la Aquileia in anul 381 găsim subscrişi pe aceşti trei episcopi din Illyricum: Armenius[92]) din Sirmium, Maximus din *Emona* şi Felix din Iader[93]). — Mai departe, spre Răsărit, dăm peste oraşul şi mai însemnat decât Emona, *Siscia*. Aici am constatat o comunitate creştină încă dinainte de a. 325[94]).—Actele conciliului ţinut la Serdica în anul 344[95]) poartă însă chiar iscălitura unui episcop din Siscia, Marcus[96]). Ca ştiri monumentale avem trei inscripţii funerare în latină bună: *huic arcae inest Severilla famula Christi*...[97]),— ...*maritus sepulchrum eorum collocavit*...[98]), —...*domus aeterna Gaudentio filio piissimo*...[99]): toate trei par să fie încă din secolul al IV-lea, în orice caz nu mai târzii de începutul secolului al V-lea. Însfârşit Siscia posedă, ca şi Aquileia şi Sirmium, o turnătorie de bani a Imperiului, cu caracter creştin[100]).—Mergând mai departe spre Răsărit, ajungem la *Sirmium*, capitala Pannoniei inferioare, sediul praefectului praetoriului pentru Illyricum şi reşedinţa imperială illyrică a secolului al IV-lea.

În afară de Salonae, Sirmium posedă cele mai nu-

---

[91]) CIL. III, 14354[18].

[92]) În actele conciliului dela Roma, din anul următor, 382, episcopul din Sirmium, singurul din Illyricum, care ia parte la synod, se numeşte Anemius (Hefele, II[2], 37 sqq.): el e desigur identic cu Armenius din 381; care e forma exactă a numelui, nu ştim, dar e, pentru chestiunea noastră şi cu totul indiferent.

[93]) Mansi, III, 599 sqq.; Hefele II[2], 34 sqq.

[94]) V. mai sus, p. 13.

[95]) Vezi asupra datei conciliului dela Serdica, Manei III, col. 87 sqq. şi Hefele, I, p. 536.

[96]) Mansi, col. 43 sqq.; Hefele, p. 542 sqq.

[97]) CIL. III, 3996.

[98]) CIL. III, 3996*a*: rău păstrată.

[99]) CIL. III, 15181[2].

[100]) Cf. Kaufmann, *o. c.*, p. 597 sqq. şi in special p. 603: monete cu monogramul şi crucea, bătute aici, cu efigia lui Constantin cel Mare.

meroase resturi vechi creştine, iar în ce priveşte istoria generală a Bisericei, oraşul pannonic are, cel puţin pentru secolul al IV-lea, o însemnătate chiar mai mare decât capitala Dalmaţiei [101]). — Creştini a avut Sirmium încă înainte de a. 325 [102]). Dar supt Constantin el trebue să fi obţinut, desigur, şi un scaun episcopal, căci împăratul a aprobat înfiinţarea a numeroase episcopate [103]), şi nu e de admis ca tocmai comunitatea din Sirmium să fi rămas fără episcop: în adevăr inscripţiile creştine găsite în Sirmium poartă în mare parte monogramul sacru ☧, ☧, cu A şi Ω, caracteristic primei jumătăţi a secolului al IV-lea, resp. în genere acestui veac [104]), şi ele pomenesc nu numai simpli credincioşi [105]), ci şi pe un episcop al bisericei sirmiense: *ecclesie Sirmiensis episcopus* [106]), pe martyrul *Syneros* [107]), un *diacon* Macarius [108]), basilica din Sirmium [109]), iar din o inscripţie citată mai sus am cunoscut pe *sancta abtissa Iohanna Sermensis*, dela înce-

---

[101]) Cf. asupra importanţei Sirmiului în timpurile creştine, şi Jung, *Römer und Romanen*, ed. II, p. 151 sqq.

[102]) Vezi mai sus, p. 13.

[103]) Precum ne arată lista episcopilor illyrici, cari apar in conciliul dela Serdica (Mansi, col. 43 sqq.; Hefele, p. 542 sqq.): într'o sumă de localităţi până atunci necunoscute ca reşedinţe episcopale.

[104]) CIL. III, 10238 (= 6446), 10233, 10235, 10232, 10237, 14340[4].

[105]) CIL. III, 9576 (... *Domnica..., quae a Sirmio Salonas adducta est)*, 10232, 10233, 10234, 10236, 10237, 10238—40; 14340[2]; 14340[4].

[106]) CIL. III, 14340[3].

[107]) Mormântul unei femei, in biserica din Sirmium (biserica, numită probabil tot *ecclesia*, ca şi comunitatea credincioşilor: v. mai sus, text la nota 106; cel puţin nu găsim nicăiri In Illyricum biserică = *basilica)*: lângă locul de odihnă al martyrului: *ad Domnum Synerotem, interantem* (= intranti) *ad dexteram:* CIL. III, 10233; mormântul unui bărbat, în acelaş loc: *ad beatu(m) Synerot(em):* n. 10232; ziua Sfântului: 14340[2].

[108]) CIL. III, 10235.

[109]) Cf. nota 107.

putui veacului al VII-lea. îmmormântată la Salonae [110]. — Supt Constantius Sirmium e ani dearândul loc de întrunire al synoadelor arianizante, convocate de împărat în această reşedinţă a sa, cu prilejul turburărilor izbucnite în Biserică încă dinainte de anul 325, în urma răspândirei extraordinar de repezi în tot Imperiul a ereziei egypteanului Arius. Astfel se ţin concilii la Sirmium în anii 351 (când Photinus, episcopul eretic de aici, e definitiv depus de către synod) [111], 357 şi 358. Principalii promotori ai direcţiei ariane, în senzul dorinţelor împăratului, sânt episcopii Valens din Mursa şi Ursacius din Singidunum (Moesia superior), iar după 351 şi Germinius din Sirmium, urmaşul lui Photinus [112]: cei doi dintăi se declaraseră încă dela a. 344, în conciliabulul arianizant dela Serdica şi Philippopolis împotriva orthodoxiei [113], şi, cu toate asigurările date de ei în anul 349, papei Iulius [114], ei rămaseră până la sfârşit partizani ai ereziei [115]. — Înrâurirea acestor episcopi, dintre cari Valens erà prietenul intim al împăratului Constantius, asupra celorlalţi confraţi din Illyricum, fu aşa de mare, încât, un timp, întreaga Pannonie şi mare parte din restul illyricului au fost câştigate pentru erezie [116].

Însemnătatea aceasta religioasă a Sirmiului decurgea însă, propriu zis, din însemnătatea sa politică.

[110]) CIL. III, 9551 şi p. 2139.

[111]) Cf. asupra eresiei lui Photinus Hergenröther's *Handbuch der allg. Kircheng.*, ed. IV de J. P. Kirsch, I, p. 368.

[112]) Cf. Mansi, vol. III, *passim*, sub capitolele respective, şi Hefele I, ed. 2, *idem*, — în special pentru Valens şi Ursacius, p. 637 sqq. şi 653 sqq. — Vezi şi Hergenröther, o. *c.*, I, p. 368 sqq.

[113]) Mansi, III, 123 sqq.; Hefele, I² 614 sqq.

[114]) Vezi scrisorile la Mansi, III, 166 sqq.

[115]) Cf. asupra tuturor acestor împrejurări *cronica* lui Sulpicius Severus, II, 36 şi urm.

[116]) Sulp. Severus, II, 38, 2: *nam omnes fere duarum Pannoniarum episcopi multique Orientalium ac tota Asia in perfidia eorum coniuraverant.*

Precum am amintit, oraşul era o reşedinţă imperială şi, ca atare, întrucât împăraţii iau parte activă la mişcarea aşa de violentă, prin care trece tocmai acum Biserica, evenimentele biariceşti capitale, ca de pildă convocările de noi synoade, aici in Sirmium, pleacă tocmai din iniţiativa puterii laice, ocrotitoare, dar mai ales supraveghetoare a noii religiuni de stat. — Din Sirmium sânt datate în secolul al IV-lea o sumă de edicte imperiale [117]). Aici este una dintre turnătoriile de bani ale Imperiului [118]): bare de aur, cu stampila oficiului din Sirmium şi monogramul lui Christ—emise în a doua jumătate a sec. IV — s'au găsit d. p. chiar in Dacia traiană, nu departe de Braşov [119]).

Dar pricina ridicării fu şi aceea a căderei Sirmiului: când luptele cu Goţii, pentru respingerea cărora tocmai îşi aleseseră împăraţii capitala aceasta pannonică, nu mai putură fi duse cu izbândă, şi, după dezastrul lui Valens la Adrianopol in 8 ale lui August 378, Imperiul fu năpădit de barbari, înflorirea Sirmiului încetă. Pannonia fu, la doi ani după Adrianopol, cedată—împreună cu Moesia superioară [120])—Goţilor, ca s'o stăpânească supt privegherea — ştim prea bine, cam cât de eficace! — romană: Sirmium, care la 19 Ianuar 379 jubilase plin de noi speranţe, la proclamarea ca împărat a lui Theodosius tocmai in zidurile ei, încetează cu anul

[117]) Vezi-le in *Codex Theodosianus:* sistematic strânse, şi orânduite cronologic, de Mommsen, in introducerea sa la ed. din 1905 a *Cod.*, vol. I, partea 1.

[118]) Altele—tot din timpul creştin—In Aquileia şi Siscia! Cf. Kaufmann, o. *c.*, p. 597 sqq., unde se găseşte şi literatura chestiunei.

[119]) CIL. III, 8080; cf. articolul lui Mommsen, *Goldbarren aus Sirmium*, In *Zeitschrift für Numismatik*, XVI, 1888, p. 351 şi urm.

[120]) Zosimus IV 34: precum era şi firesc, faţă de—am putea zice—unitatea geografic-politică formată de cele două provincii Iordanes, *Get.* 27, pomeneşte numai de cedarea Pannoniei. Cf. Mommsen, *art. cit.* in *Zeitschrift für Numismatik* XVI, p. 353, n. 2.

380 de a mai fi, nu numai reşedinţă, dar chiar oficină monetară, resp. capitală administrativă. O ultimă dată, la 8 Septemvrie 380, mai văzu ea pe împăraţi [121]): erau Gratian şi Theodosius, cari de aici luau — împreună — hotărîrea încredinţărei Pannoniei în paza barbarilor! [122]).

Fireşte viaţa romană nu încetă în Sirmium: dimpotrivă am văzut că ea dăinui până către începutul secolului al VII-lea [123]): intenzitatea ei descrescù însă în chip simţitor şi — după cum vedem din împrejurările analoage ale vieţii romane în Noric, în secolul al V-lea, descrise de Eugippius în *vita Severini* — orăşenii fură siliţi de turburările năvălirilor să se închidă în zidurile cetăţii, fiind împiedecaţi astfel dela romanizarea deplină şi creştinarea aşezărilor rurale, lăsate pradă lăcomiei barbarilor [124]). Episcopul Constantius al Sirmiului, pomenit de Priscus [125]) la a. 441 şi urm. cu prilejul asedierii oraşului de către Huni, apare d. p. ca activ numai în senzul liberării, cu daruri scumpe, a concetăţenilor săi din captivitatea barbară.

În ce priveşte orientarea culturală a Sirmiului, el

---

[121]) Cf. edictul cu această dată in *Codex Theod.*, VII, 22, 11.

[122]) Vezi pentru toate acestea Mommsen, *l. c.* in nota 120,— p. 352 sqq.

[123]) Cf. şi Jung, *Römer u. Romanen*, ed. II, p. 244 şi 235 sqq.,— şi Iorga, *Geschichte des rum. Volkes*, I, p. 106.

[124]) Astfel când s'a dus Valentinian la a. 375 la Carnuntum, ca să restaureze lagărul şi să întărească paza graniţei (cf. CIL. III, 14358[11]: inscripţia pusă cu acest prilej), a găsit oraşul, aşă de înfloritor pe vremuri (după cum ne arată numeroasele rămăşiţe descoperite acolo de comisia de săpături a limesului danubian austriac), *pustiu:* Ammianus Marcellinus XXX 5, 2. La cinci ani după restaurarea din 375, Pannonia eră cedată Goţilor.

[125]) Ed. Bonn, p. 186; cf. Jung, o. *c.*, p. 244. Interesante sânt şi celelalte ştiri ale lui Priscus cu privire la Constantius: asupra legăturilor acestuia cu Roma şi asupra morţii sale năprasnice de mâna Hunilor.—În general ştirile lui Priscus ar merită un studiu critic aparte, fiind de cea mai mare însemnătate pentru istoria începuturilor poporului românesc.

ne poate servi ca un exemplu clasic al legăturilor intime dintre Italia, şi in general Vestul roman, şi Illyricul latin, în contrast cu lipsa, caracteristică, de legături directe ale acestui ţinut cu Orientul grec. Astfel una dintre inscripţiile funerare creştine, sirmiense, pomeneşte pe un *Flavius Sanctus ex n(umero) Iov(ianorum) protector,.. qui est defunctus civitate Aquileia*, şi căruia soţia sa îi puse inscripţia în biserica din oraş, lângă mormântul martyrului Syneros, aşă precum am mai văzut făcând şi pealţi creştini din Sirmium: *titulum posuit ad beatu(m) Synerot(em) martüre(m)* [126]).— Într'o altă inscripţie funerară e pomenit un anume *Flavius Martinianus, cumpar (=compar=frater)* al unei *Aurelia Urbica* [127]); cu dreptate atrag, la această inscripţie, învăţaţii Brunšmid şi Kubitschek [128]) atenţia asupra faptului, că în Concordia, nu departe la Apus de Aquileia, tot pe calea cea mare italiano-illyrică, apare într'o altă inscripţie funerară — tot creştină şi cu un monogram sacru asemănător celui de pe inscripţia din Sirmium — un *Flavius Martinianus, biarcus fabricesis* (=*fabricensium*, deci subofiţer), care şi-a făcut *sibi et Aur. Severian(a)e coniugi vivus* un sarcofag [129]). Nimic nu împiedică identificarea lui Martinianus din Sirmium cu cel din Concordia în Italia, şi deci câştigarea încă a unui document pentru relaţiile strânse dintre cele două ţinuturi. — Singurele [130]) concilii—în afară de cele ţinute

---

[126]) CIL. III, 10232; cf. inscripţia următoare, 10233, interesantă şi ca forme *populare* latine: *ego Artemidora feci viva me memoriam ad Domnum Synerotem, interantem*(= intranti) *ad dexteram* (cf. expresia analoagă din tabla cerată dacică dela Alburnus Maior, cu data de 6 Mai 159: *interantibus partem [dex]tram* resp. *parte dextra:* CIL. III p. 945 şi 947) *inter Fortunatanem et Disiderium* (despre acuzativul *Fortunatanem* în loc de *Fortunatam: Zeitschrift für roman. Philol.* VI, p. 443 şi 617).

[127]) CIL. III, 10237.

[128]) Cf. art. lor din *Arch.-epigr. Mitt.*, IV, p. 101.

[129]) CIL. V, 8754.

[130]) Întrucât am putut eu urmări actele conciliilor. Lucrarea

chiar în Sirmium —, în care întâlnim pe episcopul sirmiens luând parte, sânt cele ţinute în Apus: la Aquileia, în a. 381, împreună cu episcopii din Emona şi Iader [131]),—la Roma, în 382, singur [132]).— Asupra legăturilor Sirmiului cu Italia, în calitate de capitală a Pannoniei de jos, provincie care făceà parte din Imperiul de Apus, cred că nu e nevoe să insist mai mult. Exempli gratia se poate consultà Ammianus Marcellinus XV 3, 7 şi urm. [133]): tocmai pentru timpul lui Constantius — c. 355.—Relaţiile strânse dintre Sirmium şi Salonae, ca mari centre creştine, au fost arătate mai înainte [134]).

Întorcându-ne acum pe Dunăre în sus, întâlnim următoarele centre creştine: *Cuccium* (?) [135]), *Cibalis* (ve-

---

de faţă fiind in felul ei prima încercare de a expune desvoltarea Creştinismului in Illyricum in legătură cu evoluţia Romanismului oriental, nădăjduesc că eventualele ei lipsuri vor fi cu bunăvoinţă îndreptate de cei ce vor studià după mine chestiunea.

[131]) Mansi, III, 599 sqq.; Hefele IP, 34 sq.

[132]) Hefele IP, 37 sqq.

[133]) Ed. Clark, Berlin, Weidmann, 1910.

[134]) P. 19. Inscripţiile: CIL. III, 9576 şi 9551 cu p. 2139.

[135]) Din Cuccium, azi Illok, pe Dunăre, în faţa Mitroviţei (Sirmium), nu avem decât o inscripţie deteriorată, pe care se mai poate citi *Deo [So]li Invicto* şi pe care a fost săpat drept deasupra numelui zeului, semnul crucei: CIL. III, 15138 [6]. Sânt înclinat a crede, că aici avem a face cu unul din acele monumente păgâne de cult, pe care, potrivit edictului lui Theodosius cel tânăr, din a. 435 (*Codex Theod.* XVI 10, 25), resp. tuturor edictelor precedente şi următoare de acelaş fel, se pusese de către Creştini semnul purificator al crucei: *cunctaque eorum* (scil. paganorum) *fana, templa, delubra, si qua eliam nunc restant integra, praecepto magistratuum destrui* (primul act săvârşit în adevăr şi la monumentul nostru) *conlocationeque venerandae Christianae religionis signi expiari praecipimus.*—Foarte important e faptul că legea aceasta a lui Theodosius e dală tocmai cu privire la păgânii şi păgânismul din Illyricul oriental (adresată din Constantinopol prefectului pretoriului Orientului, Isidorus): cf. comentariul lui Gothofredus, la această lege.

chiu episcopat dinainte de Diocletian)[136]), *Mursa*: episcopat anterior a. 325: pe vremea lui Constantius păstoreşte aici Valens, episcopul arianizant, de care am amintit mai sus[137]), prietenul bun al Împăratului.—Sulpicius Severus, vorbind tocmai despre relaţiile dintre Valens şi Constantius, pomeneşte existenţa şi la Mursa a unei *basilica martyrum extra oppidum sita*[138]), aşă precum am văzut că există una şi în (ori lângă?) Sirmium, şi precum vedem în *vita Severini* a lui Eugippius o sumă, ridicate prin anii 460-80 de apostolul Noricului în, sau lângă diferitele oraşe dela Dunărea de sus[139]).—Mai la Nord de Mursa, în Fünfkirchen, unde-a fost anticul *Sopianae*, s'au găsit crypte mortuare creştine, cu picturi, de pe la mijlocul secolului al IV-lea[140]). — În *Aquincum* (Buda) s'au găsit obiecte de lut ars (o tăbliţă, o lampă) cu monogramul sacru: ☧ [141]).

Pentru circulaţia spre şi dela lagărele pannonice ale Dunării de mijloc se desfăceă la Emona, din artera principală Aquileia — Sirmium, un drum spre Nord-Est, care la rându-i se împărţiă apoi la Celeia şi la Poetovio în alte ramuri, spre Noricum şi Pannonia superioară: calea principală mergeà insă dela Poetovio prin Savaria — cel mai însemnat oraş al Pannoniei superioare — şi Scarbantia la Carnuntum.— Pe această cale princi-

---

136) Vezi mai sus, p. 12.

137) P. 31.

138) *Chronica*, II 38, 5.

139) Toate aceste basilici stăteau fireşte în legătură cu necropolele creştine şi sânt analoage cu bisericile coemeteriale din Salonae, Roma, etc., resp. o desvoltare şi creştere a vechilor basilici de catacombe, ori de martyri, din Roma (şi şi în Africa): cf. C. M. Kaufmann, *o. c.*, p. 142 sqq.

140) Jung, *Römer u. Romanen in den Donauländern*[2], Innsbruck, 1887, p. 148 n. 3, şi Kaufmann, *o. c.*, p. 102,—la ei şi literatura asupra descoperirei.

141) CIL. III, 6010, 64: ☧ CLAVDIAN | ☧, şi 12012, 104: lampă numai cu monogramul.

pală toate staţiunile de frunte pomenite au fost fără excepţie şi centre creştine: cea mai însemnată, Savaria, păstrându-ne, după cuviinţă, şi cele mai multe resturi sacre [142].

Despre *Emona* am vorbit. Despre *Celeia* vom vorbi la Noricum. — În *Poetovio* constatăm un scaun episcopal încă de pe la a. 300 [143]. În actele conciliului dela Serdica — a. 344 — întâlnim ca titular al acestui scaun pe episcopul Aprianus [144]. Ca rest monumental,—s'a găsit aici un obiect de bronz, cu destinaţie votivă, ornamentat cu monogramul «constantinian» al lui Christus şi purtând înscrise nume de martyri: după de Rossi şi acest obiect aparţine tot secolului al IV-lea [145].

Despre *Savaria* — centru creştin încă dinainte de Constantin cel Mare [146] — avem mai înainte de toate o ştire foarte preţioasă lăsată de Sulpicius Severus în a sa *vita Sancti Martini*, 2, 1 sqq. De aici aflăm că Sf. Martin s'a născut în Savaria din părinţi păgâni; că a crescut în Ticinum, în Italia de Nord (nu departe la Sud de Mediolanium) tot ca păgân; că, deşi aveà înclinare spre Creştinism, n'a fost lăsat de părinţi — tatăl său eră tribun militar — să treacă la noua credinţă; că în sfârşit a trebuit să rămână păgân, fiind luat cu de-a sila [147] în armată ca fiu de militar, şi că a servit un timp ca păgân, apoi doi ani ca creştin, supt împăratul Constantius şi supt caesarul Iulian [148]. — Din povestirea lui Severus mai înţelegem, că marea majoritate a solda-

---

[142]) Încă un argument deci pentru valoarea chiar statistică a monumentelor epigrafice antice.

[143]) Vezi mai sus, p. 13.

[144]) Mansi, III, col. 43 sqq.; Hefele, I² 542 sqq.

[145]) CIL. III, 4098.

[146]) Vezi mai sus, p. 13.

[147]) *Captus et catenatus sacramentis militaribus inplicatus est* (2,5)

[148]) După doi ani de serviciu ca creştin el îşi cere concedierea, întrucât, zice el: *Christi ego miles sum: pugnare mihi non licet.* Cf. întreg cap. 4 la Severus, *vita S. Martini.*

ţilor erà incă păgână. — Întorcându-ne acum la Savaria, constatăm din cele de mai sus, chiar prin mărturia unui scriitor bisericesc, existenţa păgânismului în Pannonia pe vremea împăratului prea-creştin (deşi arianizant!) Constantius. Dacă chiar în oraşe constatăm, după 350, păgânismul, cu atât mai mult trebue să admitem existenţa lui — şi anume aproape exclusivă — la ţară. Dar mai mult: în privinţa păgânismului la ţară avem analogia Galliei, unde ştim că Creştinismul—prin oraşe — eră cu aproape două sute de ani mai vechiu ca în Illyricul latin [149]), şi totuşi, dùpă 360, Sf. Martin, se află acolo ca într'o ţară pur păgână: Sulpicius Severus expune opera de missionar a Sfântului, arătând printre nenumăratele lui minuni şi o sumă în legătură cu distrugerea templelor şi sanctuarelor păgâne de prin satele Galliei [150]): *item, cum in vico quodam templum antiquissimum diruisset et arborem pinum, quae fano erat proxima, esset adgressus excidere* ... [151]); ... *nam cum in vico quodam fano antiquissimo et celeberrimo ignem inmisisset* ... [152]); *in vico autem cui Leprosum nomen est, cum itidem templum opulentissimum superstitione religionis voluisset evertere, restitit ei multitudo gentilium, adeo ut non absque iniuria sit repulsus ... tum subito ei duo angeli hastati adque sculati instar militiae caelestis* (caracteristic pentru noua fază, combativă, a missiunei creştine) [153]) *se obtulerunt, dicentes missos se a Domino, ut rusticam(!) multitudinem fugarent praesidiumque Martino ferrent, ne quis, dum templum dirueretur, obsisteret: ... ita regressus ad vicum, inspectantibus gentilium turbis et quiescentibus, dum profanam aedem usque ad fun-*

---

149) Cf. Harnack, *Mission* ², II, p. 76 şi 223.

150) *Vita S. Martini*, cap. 12 şi urm.

151) Cap. 13.

152) Cap. 14.

153) Cf. de altfel, şi pentru timpurile mai vechi, monografia lui A. Harnack, *Militia Christi. Die christliche Religion und der Soldatenstand in den ersten drei Jahrhunderten*, Tübingen, 1905.

damenta (!) dirueret, aras omnes adque simulacra redegit in pulverem. quo viso rustici ... [154]); *quid etiam in pago (!) Aeduorum gestum sit, referam. ubi dum templum itidem everteret, furens gentilium rusticorum (!) in eum inruit multitudo ...* [155]), — etc., etc. [156]). — Că împrejurările din Illyricul latin nu erau deosebite de cele din Gallia, mai sus arătate, nu mai rămâne nici-o îndoială. Încă după o sută de ani dela întâmplările povestite de Sulpicius Severus [157]) — cu toate edictele împărăteşti publicate spre distrugerea sistematică a păgânismului [158]) — tot se mai găsiau în Noricum părtaşi ai cultelor prigonite, pe cari Sf. Severin, după spusele lui Eugippius, să-i pedepsească, ori să-i aducă la credinţa cea adevărată [159]).

Dacă m'am oprit ceva mai mult asupra păgânismului în Savaria, e, pentrucă, după cum am accentuat mai sus [160]), cazurile când putem stabili cu siguranţă — căci ipotetic o putem admite pretutindeni — prezenţa păgânismului într'o anume localitate, după Constantin cel Mare, sânt foarte rari [161]), monumentele păgâne din aceste timpuri fiind toate distruse în timpul persecuţiilor îndurate de păgâni, din secolul al IV-lea înainte, iar scriitorii creştini ferindu-se în genere de a mai atesta existenţa păgânismului în timpurile creştine ale Imperiului. — Cu toată prezenţa păgânismului în Savaria, comunitatea

---

154) *Vita S. Martini*, c. 14.

155) Cap. 15.

156) Cf. de pildă şi *Dialogus* III, cap. 8 şi 9.

157) Să nu se uite că Sulpicius Severus, trăeşte el însuşi tocmai în vremile acestea de persecuţie a păgânismului, aşă că el scrie din propria experienţă.

158) Vezi locurile din *Codex Theodosianus*, citate mai sus, p. 3 şi n. 7 şi 8.

159) *Vita Severini*, cap. 11.

160) P. 3.

161) Cf. pentru păgânismul din Alpii Tridenlini şi din Emona, Jung, *Römer und Romanen* [2], p. 149 şi 150 (numai ştiri literare, nu şi monumente).

creştină de aici, constatată încă dinainte de Constantin cel Mare [162]), e chiar din prima jumătate a veacului al IV-lea deosebit de numeroasă, judecând după numărul şi caracterul inscripţiilor creştine, ce ni s'au păstrat din acest timp, resp. în general din secolul al IV-lea [163]).

Poate printre cele mai vechi e de socotit următoarea inscripţie, cu cuvintele interpunctate pe piatră la fiecare silabă: *Hic positus est Florentinus infans, qui vixit annos septem et requiem adcepit in Deo patre nostro et Christo [filio:* uitat!] *eius* (sic) [164]). Deasemenea, cu toată forma neîngrijită a literelor, nici inscripţiile următoare nu pot trece cu mult peste jumătatea secolului al IV-lea: *in D(o)m(ino)* [165]) *bone memoriae Aeliae Kalendine, fideli, matri dulcissimae qui* (sic) *vixit annos n. LX. Aelii Mucianus Bassus Paulinianus et Paulus fili(i) pientissimi memoriam posuerunt* [166]); *bonae memoriae (in Deo vivatis!) Aur(eliorum) Elaini et Leonis conlactanei fideles et innocentes Aur(elii) Flavianus et Nemesius PA R^N-MO* [167]) *FEC(erunt)* [168]): deasupra inscripţiei monogramul, ☧. Într'o altă inscripţie facem cunoştinţă cu un *veteranus ex praeposito silvarum Dominicarum*, adică un fost

---

[162]) Vezi mai sus, p. 13.

[163]) Anume, nici una din inscripţii nu trădează caractere mai târzii de limbă sau de formule sacre: pe de altă parte ar fi şi extraordinar ca în Savaria comunitatea creştină şi în general viaţa romană să fi înflorit şi in mijlocul turburărilor neînchipuite, provocate de aşezarea Hunilor aici şi de toate celelalte migraţii ale popoarelor barbare în secolul al V-lea. La acestea mai e de adăogat, că inscripţiile, dimpotrivă, dovedesc o anume înrudire între ele, care le face să fie în chip necesar fixate într'un laps de timp destul de restrâns, altfel asemănările ne mai putând fi explicabile, căci formulele epigrafice creştine au variat dela veac la veac.

[164]) CIL. III, 10934 (= 4221).

[165]) Cf. pentru DM = *domino*, Kaufmann, o. c., p. 199.

[166]) CIL. III, 4217.

[167]) Poate: *par(e)n(tes)* [in senzul vulgar latin de «rude»] *mo(numentum)*... (?).

[168]) CIL. III, 4218.

guard silvic pe domeniile imperiale din Pannonia [169]). O întreagă poveste, pioasă şi tristă, e cuprinsă în rândurile simple ale următoarei inscripţii: ☧ *Memoriam pictoribus duob[u]s pelegrinis* (sic). *Launioni[us?], vixit annis L et dies XI [..], et Secundinus, vixit anni[s] XXV et dies VII. fecerunt collegas f[id(eles)?]* [170]): doi pictori, streini şi de loc şi şi între ei, unul în puterea vârstei, celalalt de-abia de 25 de ani, sânt îmmormântaţi de colegii lor la un loc: o moarte năpraznică i-a ajuns, de sigur, pe când lucrau cu ceilalţi la împodobirea vreunei clădiri noi, poate chiar biserici, din Savaria. Un alt strein, acesta, apriat, foarte de departe, din Laudicea Phrygiei, apare ca locuitor roman şi creştin al Savariei în această inscripţie: *Bone memorie (in Deo vivas!). Aur. lodorus, civ(is) Graec(us) ex reg(ione) La(o)dic(ena), q(ui) vix(it) an(nos) L; et Aur(elio) [F]rontoni an(norum) II et Aur(eliae) Celsine m(ensium) VIIII. Aur. Domnica uxor con(iugi) car(issimo) et fil(iis) dul(cissimis) mem(oriam) viva fecit* [171]): în acest «cetăţean grec» de limbă romană avem a vedeă—cu probabilitate—un negustor în felul Syrienilor, tot creştini, pe cari i-am întâlnit mai înainte în Salonae şi în alte părţi [172]).—O ultimă inscripţie—fragmentară—cu semnul crucej indică o epocă mai târzie: poate sfârşitul secolului al IV-lea [173]).

Din *Scarbantia*, unde am constatat încă înainte de 325 o comunitate creştină [174]), nu ni s'a păstrat nici-un monument creştin.—Dimpotrivă din *Carnuntum*, vechiul lagăr roman pustiit de barbari în cursul secolului al IV-lea

---

169) CIL. III, 4219: *Aspaliae, filiae carissimae, fideli, ann(orum) XXV, Gaudentius vet(eranus) ex p(rae)p(osito) si[l]varum Dom[i]nicarum et Crescentia, parentes, fideles, vivi fecerunt et sibi.*

170) CIL. III, 4222.

171) CIL. III, 4220.

172) Cf. şi cartea mea *Die Nationalität der Kaufleute, passim.*

173) CIL. III, 10935.

174) Vezi mai sus, p. 13.

şi restaurat de Valentinian în a. 375 [175]), dar la 380 iarăşi lăsat pe seama Goţilor, ni-a rămas măcar un fragment de vas cu un rest de inscripţie latină, dar cu litere greceşti, zgâriată cu stilul pe vas [176]): înfăţişarea inscripţiei e târzie creştină, probabil din veacul al V-lea, când aici nu mai erau Romanii stăpâni decât doară cu numele: valoarea documentară a acestei mărturii e astfel cu totul restrânsă.

La conciliul din Serdica în a. 344 ia parte, pe lângă episcopii Aprianus din Poetovio şi Marcus din Siscia, încă şi *Euterius a Pannoniis;* dar în ce loc anume eră episcop, nu ni se spune [177]).

Pentru *Noricum* n'am putut constata înainte de 325 mai nimic precis asupra creştinismului provinciei. Din secolul al IV-lea însă, şi în special apoi pentru secolul al V-lea, avem ştiri mai bogate şi mai lămurite decât pentru orice altă provincie dela Dunăre. Anume, din incomparabila *vita Severini* a lui Eugippius, aflăm că pe la a. 460 pretutindeni în Noricum populaţia romanică eră creştină. o sumă de episcopate, în oraşele de frunte ale provinciei, existau, în toate părţile, dar mai ales în Noricul ripens—supt directa conducere a Sfântului—se înfiinţau mănăstiri, însfârşit nenumărate basilici in şi lângă oraşe—acestea din urmă în legătură cu mănăstirile ori cu coemeteriile—fiinţau încă de demult, ori se ridicau acum.—Dacă pe lângă ştirile lui Eugippius mai

---

[175]) Cf. mai sus, p. 33 şi n. 124. Inscripţia din CIL. III, 14358 [11]: epistylium găsit in castru, sună: *[Salvi]s ddd. nnn. Valentin[iano, Valente et Grati]ano triumph(a)tori[bus semper Auggg. saluberri]ma dispositio[ne Equitii viri inl...*; cf. observaţiile lui Mommsen, în CIL. III, p. 550.

[176]) CIL. III, 12014 [740]: ... 'ΑΘΑ ✱ ΓΑΩΡΙΩC... | X.

[177]) Mansi, III, col. 43 sqq.; Hefele, I [2], p. 542 sqq. Cf. mai sus, p. 13, cazul analog al episcopului Domnus, membru al synodului din Nicaea, tot aşă, fără indicarea locului unde anume ii eră scaunul episcopal pannonic.

avem şi mărturii monumentale, e foarte îmbucurător: multe lucruri noi, faţă de cele ştiute din *vita Severini*, nu pot însă aduce resturile archeologico-epigrafice — oricât de numeroase ar fi ele.— Astfel, pentru a luă drumul, care dela Celeia pleacă spre Nord-Vest, unind Pannonia cu Noricul, întimpinăm următoarele centre antice cu rămăşiţe creştine:

Celeia: aici am constatat mai sus pe deoparte prezenţa Syrienilor [178]), iar pe de alta, în legătură cu aceste elemente orientale, apariţia, şi aici ca şi în Dalmaţia, a Gnosticismului [179]). Nu de mult a fost însă descoperită şi o basilică creştină al cărei paviment de mosaic s'a păstrat—relativ — foarte bine şi cuprinde—pe lângă diferite reprezentări figurate: în special porumbul ca simbol vechiu creştin — numele tuturor pioşilor donatori: relevăm dintre ei pe un *Iustinianus diaconus*, un *Leo scolasticus*, un *Abraham*, *Syrus*, *cum suis*, un *Marcellinus*, *vir clarissimus* şi soţia sa *Amantia*, *femina clarissima*, *cum suis* (inscripţia lor eră în mijlocul năvii principale, ceeace ar indică oarecum, că Marcellinus a fost cel mai de frunte dintre donatori), şi alţii, *cum famulis suis* [180]). După cum se înfăţişează, mosaicul aparţine veacului al V-lea, ori, cel mai de vreme, sfârşitul secolului precedent.

Din vechiul şi însemnatul centru al Noricului mediterraneu, *Virunum*, avem un monument funerar cu reprezentarea figurată *veche creştină* a bunului păstor: «vir barbatus arietem in collo ferens» [181]). Întrucât *bonus pastor* (ποιμὴν ἅγιος) e reprezentat cu barbă, monumentul

---

[178]) P. 25 şi n. 76.

[179]) P. 24 şi n. 73, şi p. 26 sq.

[180]) CIL. III, 14368,8—20. Pentru amănunte vezi primele publicaţii ale descoperirei, de Schön, in *Jahreshefte des oesterr. Instit.* I, 1898, *Beibl.* col. 30 śqq., şi de Riedl in *Mitteilungen der k. k. Zentralkommission*, 1898, p. 219 sq., cu cinci planşe.

[181]) CIL. III, 4921 şi pag. 1813.

cade în vremea de după Nicaenum (325)[182]. De altfel şi literile inscripţiei funerare indică o epocă mai târzie: putem admite, aproximativ, sfârşitul secolului al IV-lea.

Din *Flavia Solva* (la Răsărit de Virunum) nu avem decât o lampă cu monogramul sacru ☧[183], — tot atât şi din *Lauriacum*[184], — iar din *Iuvavum* numai un inel de aur cu numele Ariadnei (ARI ACNA AVG G), fiica împăratului Leo şi soţia dintăi a lui Zeno, apoi a lui Anastasius (trăind între a. 456 şi 516)[185]: prin urmare, faţă de ştirile din *vita Severini*, nimic!

Dimpotrivă din *Ovilava* — centru însemnat al Noricului ripens, la întâlnirea a trei mari drumuri: cel dealungul Dunării, raeto-norico-pannonic, prin Lauriacum, cel sudvestic prin Iuvavum şi cel sudestic dela Celeia prin Virunum[186], — avem o ştire monumentală foarte preţioasă aparţinând încă veacului al IV-lea. Anume, facem cunoştinţă cu o familie de creştini, cari nu au dela noua credinţă decât numele, pe când sentimentele le-au rămas tot păgâne. Cel ce a compus inscripţia a încercat s'o facă în versuri şi în limba literară: ambele dorinţe i-au rămas însă, din lipsa de puteri şi cunoştinţe, neîmplinite: *Fl. Ianuarius, mil(es), vivus fecit. Condita sepulcro hic pausat Ursa crestiana fidelis an(norum) XXXVIII per partum subito ducente inpio(!) fato(!) est tradita(!) tartaris(!) imis(!) et me subito linquit sibi coniugem pro tempore iunctum, quem(!)*[187] *ambulo et quero* [a vrut probabil să spună: «ambulo ad quaerendam eam»[188]] *miser quem(!) ipse aeterna condidi terra: o quit tribuat gene-*

---

[182]) Cf. asupra evoluţiei reprezentărei figurate a «bunului păstor», Kaufmann, *o. c.*, p. 356 sqq. şi literatura specială de acolo.

[183]) CIL. III, 12012, 104 *b*.

[184]) CIL. III, 12012, 104 *c*.

[185]) CIL. III, 12033, 2,—cu adnotaţia lui Mommsen.

[186]) Cf. CIL. III, p. 680.

[187]) Alte exemple de *qui* pentru feminin, mai sus, *passim*, şi mai jos, tot in această inscripţie.

[188]) Cf. adnotaţia din CIL. III, la n. 13529.

sis (!)[189]), *qui (!) separat convirginios dulcis, ut non licuit nobis iugiter supernam fruniscí (!) caritatem: hoc dico legentibus et lacrimis prosequor verba: coniuncti amantis semper se bene dicere debent, quia nihil erit dulcius quam prima iuventus*[190]).

Din *Raetia*, pentru care ştirile lui Eugippius nu ne mai sânt decât indirect de ajutor, avem numai două urme monumentale:

Din *Castra Regina* o inscripţie funerară: *IN A ☧ ω B(onae) M(emoriae) S A RM A NNNE* (sic) *quiescent in pace martiribus sociata*[191]), probabil din secolul al IV-lea, — iar din Langerringen, la Sud de *Augusta Vindelicorum*, o cruce de aur cu chipul şi numele împăratului Foca: *D(ominus) N(oster) FOAC (= Foca) perp(etuus) Aug(ustus):* a. 602—610[192]). — Tocmai aceste două centre raetice sânt însă cunoscute — şi altfel — ca având comunităţi creştine încă dinainte de Constantin[193]): în Augsburg (Aug. Vind.) se constată apoi în sec. IV un episcopat, care stă în strânse relaţii cu Aquileia[194]), iar în Regensburg (C. Reg.) s'a găsit o *confessio* a Sf. Emmeram, în legătură cu vechiul cult al martyrilor, documentat prin inscripţia mai sus citată[195]).

---

[189]) Nu e cumva vorba de cartea cu acest nume din Sf. Scriptură, ci de steaua de naştere a fiecăruia dintre noi: o concepţie păgână, care s'a păstrat până azi la poporul nostru. Cf. CIL. III, 3397, din Campona (Pann. inf.) [inscr. mai probabil păgână, decât cumva cryptocreştină]: *invida (fatorum) genesis*, tradus de Chatelain, *Dict.*, *s. v.* (căruia îi datoresc acest citat), cu „l'étoile jalouse".

[190]) CIL. III, 13529.

[191]) CIL. III, 5972 (=11061). — Cf. art. lui A. Ebner, *Die ältesten Denkmale des Christentums in Regensburg*, in *Röm. Quartalschrift* VI 1892, p. 154 sqq.

[192]) CIL. III, 12030, 1.

[193]) Cf. art. mai sus citat, de Ebner, şi art. citat mai jos, n. 105, de Endres.

[194]) Harnack, *Mission*², II, p. 232 şi n. 2.

[195]) J. A. Endres, *Die neuentdeckte Confessio des Hl. Emmeram*, in *Röm. Quartalschrift*, IX, 1895, p. 1 sqq.

Înainte de a trece acum la Creştinismul provinciilor dela Dunărea de jos, ţin să accentuez încâodată relaţiile Illyricului latin cu Italia, citând — mai mult ca pilde, şi numai pentru Aquileia, căci numărul lor total e foarte mare — mai multe inscripţii păgâne — dar cu putere doveditoare şi pentru timpurile creştine, — în care apar Aquileiensi prin toate oraşele mai însemnate ale Pannoniei şi Noricului [196]).

În *Emona* [197]) (Pann. sup.) întâlnim pe un *sevir et Augustalis Emonae*, care în acelaş timp ocupă aceste două demnităţi şi în două oraşe italiene din apropiere: în *Aquileia* e *sevir*, iar în *Parentium* (Istria) e *Augustalis* [198]). Pe Drava, ceva mai jos de *Poetovio*, s'a găsit iară un monument—probabil funerar—cu menţiunea Aquileei [199]). În *Carnuntum* întimpinăm o întreagă familie—de soldaţi—din Aquileia [200]). În apropiere de *Brigetio*, deasemenea un militar: un *centurio legionis I adiutricis piae fidelis*, din Aquileia [201]). În *Annamatia* (Pann. inf.), monumentul funerar al unui italian, *domo Aquileia* [202]). În *Celeia* [203]) (Noricum), alt aquileiens [204]). În *Virunum*: inscripţia de mormânt a unui italian *domo Roma* şi a soţiei sale *domo Aquileia* [205]); apoi, monumentul unui cavaler, *praefectus iure dicundo Aquileiae* şi *conductor ferrariarum Noricarum*, rezidând în această din urmă calitate în Virunum [206]).

---

196) Despre Dalmaţia, precum şi diferite oraşe ale Pannoniei, In special Sirmium, a fost vorba mai sus: vezi p. 17 sqq. (relaţiile Salonei cu Ravenna şi Aquileia),—p. 33 sqq. (relaţiile Sirmiului cu Italia).

197) Cf. mai sus, p. 28 sq. şi p. 36.

198) CIL. 111, 3836.

199) CIL. III, 10894.

200) CIL. III, 14358, 15.

201) CIL. III, 4351.

202) CIL. III, 10300.

203) Cf. mai sus, p. 25, 36 sq. şi 43.

204) CIL. III, 5217.

205) CIL. III, 4869.

206) CIL III, 4788. — Tot in această ordine de idei citez şi inscripţia volivă a unui trierarch al flotei moesice — de loc din Ra-

Să urmărim acum răspândirea Creştinismului la Dunărea de jos: şi anume, începând cu Vestul latin şi înaintând treptat spre Răsăritul latino-grec, ori numai grec.

În *Moesia superioară* [207]) nu întâlnim înainte de a. 325 decât patru episcopate: în Singidunum, Naissus (Dacia), Scupi (Dardania) şi Serdica (Dacia)[208]). Dimpotrivă, încă dela conciliul din Serdica, deabia peste douăzeci de ani, în a. 344, numărul episcopatelor e aproape de trei ori mai mare: actele synodului sânt iscălite de următorii episcopi din ţinutul care ne interesează: Amasitius Viminiacensis per presbyterum Maximum, Zosimus Horreomargensis, Gaudentius a Dacia de Naisso, Calvus a Dacia ripensi de Castro Martis, Valens a Dacia ripensi Scythopolitanus, Vitalis a Dacia ripensi de Aquis, Protogenes a Dacia de Serdica, Paregorius a Dardania de Scupis, Macedonius a Dardania de Ulpianis [209]): toţi aceştia erau orthodoxi; de partea Arianilor eră Ursacius din Singidunum, care încă dela synodul din Tyr la a. 335 fusese împotriva lui Athanasius şi a continuat întreaga viaţă, împreună cu Valens din Mursa, a luptă împotriva orthodoxiei [210]).

venna — pusă in Chersonesul Tauric la anul 185: *T. Aur. T. f. Cam. Secundus Rave(nna) tr(ierarchus) c(lassis) F(laviae) M(oesicae), v. s. l. l. m.* (CIL. III, 14214, 34).

[207]) Spre a simplifică lucrul, întrebuinţez şi pentru vremea de după 325 tot împărţirea veche şi binecunoscută a provinciilor d'innainte de Diocletian, resp. Aurelian, iar nu pe cea aşă de complicată diocletiano-constantiniană. Prin urmare voiu înţelege prin Moesia superioară tot ţinutul până la Sud de Scupi şi Pautalia, iar la Răsărit până dincolo de Serdica, cuprinzând deci atât Dardania cât şi Daciile din dreapta Dunării.

[208]) Vezi mai sus, p. 9 şi 12.

[209]) Mansi III, col. 43 sqq.; Hefele I², p. 542 sqq. La Le Quien, *Oriens Christianus* II, Paris 1740, col. 301 şi urm., lipsesc unii dintre aceşti episcopi, aşă încât pentru întregirea listei e absolut necesară chiar cercetarea actelor conciliilor, la Mansi, ori în altă ediţie completă.

[210]) Vezi mai sus p. 31 şi cf. şi Le Quien, o. c. II, col. 309 şi urm.

Ce-i dreptul, aşà de mulţi episcopi dunăreni ca la Serdica, în a. 344, nu mai întâlnim la niciun alt conciliu: căci în Serdica ei erau oarecum cu toţii acasă la ei: oraşul fiind aşezat tocmai în mijlocul ţinutului moeso-dacic; dimpotrivă celelalte synoade fiind ţinute mai departe în Apus, ori în Italia, sau la Constantinopol, ori în Asia, episcopii dela Dunărea de jos se hotărau mai cu greu să ia parte la ele şi de aceea nu intimpinâm în actele altor concilii decât foarte puţine subscrieri de ale lor.—Că acum, după 344, numărul episcopatelor din Moesia superioară va mai fi crescut încă cu câteva, e probabil: înflorirea bisericei creştine aici n'a fost însă de lungă durată: secolul al V-lea, cu teribilele pustiiri ale Hunilor, tocmai în aceste părţi, a sărăcit şi de Romanism şi de Creştinism ţările pannonico-moesice, pregătind o patrie barbarilor slavi, păgâni, cari incet-incet îşi făceau loc printre neamuri, coborînd fără sgomot spre Miazăzi.

Cu totul însă, Romanismul creştin nu dispare de aici; ici şi colo, pela scriitorii veacului al V-lea, al VI-lea ori al VII-lea: Priscus, Marcellinus Comes, Menander, Theophylactus, etc.[211]), tot mai apar episcopi prin *Singidunum*, *Viminacium*, *Naissus*, sau alte oraşe ale Moesiei superioare; tot astfel episcopatul din *Aquae* (=*Ad Aquas*, Negotin în Dacia ripensis) e pomenit in *Novella* a XI-a a lui Iustinian, dată în a. 535; in ce priveşte episcopatele din *Castra Martis* şi *Scythopolis* (în Dacia ripensis) [cele două oraşe nu se pot cu siguranţă identifică] [212]), ele vor fi existat de sigur şi după 344,— deşi mărturii despre dânsele

[211]) Cf. Iorga, *Gesch. d. rum. Volkes*, I, p. 102 sqq.

[212]) Castra Martis se află pomenit, la a. 378, şi de Ammianus Marcellinus XXXI, 11,6; şi, supt forma Κάατρα Μάρτις, şi la Hierocles, *Synecd.* 655,5. Cât priveşte Scythopolis, nici Hierocles, nici Notiţiile episcopatelor nu cunosc altul decât pe cel din Palestina. — Despre „Καστράμαρτις“ ne spune Procopius, *de aedif.* IV 6, că a fost restaurat de Iustinian.

[213]) Cf. şi Le Quien, *o. c.* II, col. 301 sqq.

nu mai avem [213]). Tot astfel despre *Horrea Margi* nu mai avem nici o mărturie în afară de cea din 344 [214]); căci episcopul pomenit (de retorul Priscus) cu prilejul turburărilor din anii 441 şi urm. (când Attila distruse Viminacium, Singidunum, Margus, Naissus, Philippopolis şi alte oraşe), mai întăi ca pricină a năvălirei barbarilor — el fusese în stânga Dunării şi adusese pagube lui Attila — şi apoi ca trădător al cauzei romane [215]), nu e din *Horrea Margi*, ci din *Margus*, la confluenţa Moravei cu Dunărea.

Dimpotrivă despre episcopia din *Naïssus* avem ştire aproape continuă — fără întreruperi prea mari — până la a. 553, când se ţine al cincilea synod oecumenic [216]). Cu acest prilej aflăm că episcopul Proiectus din Naissus, împreună cu colegii săi Paulus din Ulpiana şi Fabianus din Zappara (Albania: azi Sappata), ia în lupta pentru cele trei capitule (propuse de Iustinian pentru împăcarea ereticilor cu biserica orthodoxă) partea papei Vigilius împotriva Împăratului, şi la invitarea synodului de a veni la Constantinopol, să ia parte la lucrări, răspunde că nu se poate înfăţişă acolo, câtă vreme nici metropolitul său, Benenatus din Scupi nu a venit [217]).— Dar şi inscripţii creştine avem din Naissus: două, funerare, din sec. IV—V [218]), dintre cari una cu monogramul sacru, ⳩, în cerc, de două ori săpat pe piatră.

La Răsărit de Naissus, pe drumul cel mare Sirmium-Byzantium, care treceà prin Naissus şi Serdica, se află

---

[214]) Episcopul din acest an lipseşte la Le Quien, care nu are decât pe cel din c. 441, — pe care îl aşează in Margum (pentru Le Quien, din eroare, identic cu Horrea Margi.)

[215]) Priscus, ed. Bonn, p. 140, pe la a. 442. Cf. şi Le Quien, *l. c.*

[216]) Vezi lista episcopilor — cu lacunele pomenite sus in text — la Le Quien II, col. 309 sqq.

[217]) Cf. asupra certei pentru cele trei capitole Hefele, II², p. 708 şi urm.

[218]) CIL. III, 8254 şi 8255; prima, cu monogramul.

oraşul *Remesiana*: nù departe de Naissus, unde drumul pomenit se încrucişà cu cel care, venind dinspre Ulpiana, mergeà către Ratiaria — pentru a uni ţinutul praevalitan (cu episcopatele Scodra şi Doclea [219]): prima fiind metropolis) cu cel al Daciei ripense. Aici în Remesiana, păstoriă prin anii 380—420 [220]) episcopul Nicetas, ale cărui fapte erau celebrate în versuri de prietenul său bun Paulinus din Nola: *Sf.* Nicetas vizitase chiar, de două ori, în 398 şi 402 [221]), la Nola, în Italia, pe *Sf.* Paulinus şi acesta aveà ştire sigură, chiar dela fratele său întru Christos, atunci când scriă despre dânsul, că a predicat evanghelia pe ambele maluri ale Dunării, la Bessi şi la Daci, ca şi la Goţi şi la Sciţi [222]).— A doua şi ultima [223]) ştire documentară despre episcopia

[219]) Cf. Le Quien, *o. c.* II, col. 275 sqq.: din Scodra, cunoscuţi episcopii Bassus şi Senecio, simultan, c. 398,—iar din Doclea (=Diocleа), Bassus (la conc. din Serdica în a. 344), Evandrue (conc. IV oecumenic din Calchedon, a. 451: iscăliturile la Mansi VI, p. 565 sq. şi VII 429 sq.; cf. Hefele II² p. 410 sqq.; acest episcop lipseşte la Le Quien) şi Maximus, c. 458, pe vremea împăratului Leo.—După nume toţi sânt latini, iar ţinutul — sud-dalmatin — eră încă din vechi timpuri romanizat: cf. mai sus, p. 22, resturile archeologico-epigrafice creştine, găsite în acest ţinut.

[220]) Cf. E. Hümpel, *Nicetas, Bischof von Remesiana*, Inaug.-Diss. Erlangen 1894, Bonn 1895, p. 98 şi 100 sqq.

[221]) Asupra datelor celor două călătorii italiene, vezi mai jos, p. II a acestui studiu, şi cf. Hümpel, p. 100, n. 2.

[222]) Asupra acestui punct hotărîtor din istoria creştinismului daco-roman voiu reveni în amănunte mai jos; amintesc acum numai atât, că materialul privitor la chestiune se află tot strâns la C. Baronius, *Annales ecclesiastici*, ed. Theiner, VI p. 201 şi urm. (a. 396) şi p. 379 (a. 402) şi V, p. 279 sqq., n. 113. sqq. (a. 370). —O indicare succintă a izvoarelor, şi la Le Quien, *o. c.* II, col. 305. O bună monografie asupra lui Nicetas ca scriitor bisericesc e cea mai sus citată, de Ernst Hümpel (sub-titlul ei sună: *eine litterarkritische Studie zur Geschichte des altkirchlichen Taufsymbols*). Dimpotrivă interpretarea dată de Hümpel (după Rösler şi Tomaschek !) acţiunei de missionar a lui Nicetas va fi adesea combătută de mine mai jos.

[223]) Cf. Le Quien, o. *c.*, II, col. 306.

din Remesiana e din anul 449: episcopul Diogenianus ia parte la așă numitul *latrocinium Ephesinum*, synodul «tâlhăresc» din Ephes, în actele căruia găsim iscălit — spre întristarea drept-credincioșilor și necinstirea memoriei Sfântului Nicetas — și pe Diogenianus, episcopus Remessianensis Daciae mediterraneae [224]).—O inscripție — probabil din veacul al V-lea — pomenește *ecclesia* din Remesiana [225]).

Despre episcopia din *Ratiaria* — însemnatul centru dela Dunăre și capitala Daciei ripense — nu avem decât știrea din fragmentele istorico-bisericești ale episcopilor ariani Maximinus și Auxentius, descoperite de Georg Waitz prin anii '30 ca însemnări marginale pe un manuscript antic din Paris: Maximinus ne vorbește acolo despre contemporanul său Palladius din Ratiaria, care la conciliul din Aquileia, în a. 381, a apărat cu cea mai mare energie cauza ariană împotriva orthodoxilor, al căror șef eră Ambrosius din Mediolanium,—ce-i dreptul fără isbândă, căci el însuși fu depus de conciliu, ca eretic [226]).

În *Scupi* eră scaunul metropolitan al provinciei Dardania [227]): din cele două veacuri cuprinse între synodul

---

[224]) La Mansi VI 930. Cf. asupra synodului, Hefele II², p. 368 și urm.

[225]) CIL. III, 8259: fragment: † ECCLESIA *[pe]* | TRVS ET...| † SATT...

[226]) G. Waitz, *Ueber das Leben und die Lehre des Ulfila: Bruchstücke eines ungedruckten Werkes aus dem Ende des 4. Jahrh.*, Hannover 1840, p. 22, 23, 24 sqq. și *passim*.

[227]) Tomaschek, in *Zur Kunde der Hämus-Halbinsel* in *Sitzb. der. k. Akad. d. Wiss. z. Wien, phil.-hist. Cl.* XCIX 1881, p. 437 sqq., încercase să dovedească neexactilatea localizărei de până la el a orașului Scupi, așezându-l mult mai la Nord, nu departe spre Sud-Vest de Remesiana. Argumentele aduse de dânsul păreau hotărîtoare: depărtarea dată de diferitele itinerarii între centrele respective pe căile romane în discuție, știri literare de alt ordin părând în concordanță cu itinerariile, etc., totul făceà teoria aceasta a lui Tomaschek tot așă de strălucitor-seducătoare ca cele pe

dela Serdica (344) şi al V-lea oecumenic, dela Constantinopol (553), cunoaştem insă deabia patru episcopi, la mari lapsuri de timp unul după altul. Din *Ulpiana* cunoaştem doi: pe cel din a. 344, Macedonius, şi pe cel din a. 553, Paulus. Din *Zappara* (azi Sappata în Albania) numai unul, pe cel din a. 553, Fabianus [228]).

Serdica (în izvoarele bisericeşti Sardica) eră oraşul metropolitan al provinciei Dacia mediterranea; la distanţe mai mici sau mai mari, sânt pomeniţi dela Nicaenum (325) şi până la sfârşitul secolului al VI-lea şeapte episcopi [229]): Protogenes, cel dintâi şi cel mai însemnat dintre toţi, păstorind încă de pe la a. 316 şi până după 344 [230]); Bonosus, c. 369; Iulianus, a. 431: conciliul dela Ephes; Zosimus, c. 458; Domnio, c. 500; Ba-

---

care le-a mai expus cu alt prilej, cu privire la romanizarea Bessilor, la originele noastre, ş. a. m. d. Dar au venit inscripţiile şi cu cruzime au stricat tot castelul de cărţi al ilustrului erudit: *Scupi* rămase tot Ueskueb ca mai înainte, şi însuşi Tomaschek se lepădă printr'o scrisoare către E. Hümpel (comunicată de acesta în citata sa dissert. inaug., *Nicetas, Bischof von Remesiana*, p. 105-6, n. 2) cu motivarea «dass die Scupi betr. Schriftquellen auf den Abweg führen, dass aber die Inschriften, wie in vielen anderen Fällen, hier richtigere und zuverlässigere Zeugen seien».—M'am oprit ceva mai mult asupra acestui «peccavi» ştiinţific, pe de o parte spre a demonstrà şi printr'un exemplu concret depărtarea simţitoare a lui Tomaschek (în special în «chestia română») de «infailibilitate», iar pe de alta spre a întări, la noi (!), credinţa în rezultatele cercetărilor istorico-epigrafice cu privire la originele noastre: ce spun inscripţiile apriat, e immutabil (orice ar zice izvoarele literare), căci inscripţiile ne dau ştirea fără a vrea să treacă drept informaţie pentru viitor, pe când dimpotrivă, izvorul literar, are încă dela naşterea sa o parte subiectivă, arbitrară. Cetitorii «contribuţiilor» mele vor procedă — mai ales — critic, dacă vor aveà în vedere şi această constatare, atunci când vor examinà rezultatele cercetării mele în comparaţie cu «tradiţia istorică».

[228]) Cf. pentru toţi Le Quien, *o. c.*, II col. 309 sqq.—Asupra poziţiei tuturora faţă de conciliul din a. 553, cf. mai sus, p. 49 şi n. 217.

[229]) Cf. Le Quien, *l. c.*, col. 301 sq.

[230]) Vezi asupra lui mai sus, p. 12 şi n. 28.

siliscus, a. 553: synodul al V-lea oecumenic; Felix, c. 595 [231]). Majoritatea acestor episcopi poartă nume latine. Dar nu e nevoe de acest argument, pentru a susţine latinitatea Serdicei creştine. Din fericire ni s'au păstrat o sumă de inscripţii, dintre cari numai vre-o două sânt greceşti, şi şi acestea nu aparţin cetăţenilor Serdicei, ci, după cum ne învaţă una din ele, coloniei greceşti de aici. Din inscripţiile latine — aparţinând veacului al V-lea, şi cel mai târziu, al VI-lea [232]) — cunoaştem încă un episcop pe lângă cei citaţi mai sus: epitaful lui sună: *† hic requiescet vir beatissimus Theuprepius episcopus †* [233]); un preot: *† Maxentius presbyt(er) hic sepultus* [234]); un diacon: *† hic positus est Demetrius diaconus* [235]); un alt slujitor bisericesc: *† Decius hic famulus s(an)c(t)i Andrae †* [236]), ceeace trebue înţeles ca *ostiarius, aedituus, ianitor* [237]), sau aşă ceva, în biserica Sf. Andrei [238]); apoi două fecioare închinate Domnului: ascete [239]): aşà e de

---

[231]) Al optulea episcop, Michael, cunoscut de Le Quien, *l. c.*, col. 303, e tocmai din timpul lui Nikephoros III Botaniates (1078—1081).

[232]) Cf. pentru datarea lor aproximativă observaţiile lui E. Le Blant în *Comptes rendus de l'Académie des Inscriptions* XXIV 1896, p. 290 sqq.

[233]) CIL. III, 14207 [29].

[234]) CIL. III, 14207 [26].

[235]) CIL. III, 14207 [22].

[236]) CIL. III, 14207 [33].

[237]) Cf. *vita Severini*, c. X şi XVI. Aceşti *famuli* erau socotiţi ca făcând parte, în ultima treaptă—din cler: *v. Sev.* XVI 4: *exeunte igitur memorata virgine* (consecrata !) *homo dei* (Severinus) *cum presbytero et diacono ianitoribusque duobus in oratione curvatus oravit fletu largissimo, ut....*

[238]) Cf. exemple analoage de numire a bisericilor după sfinţi şi martyri, pe aceeaşi vreme în Moesia inferioară (Kawarna: la mare, spre Sud de Callatis şi Sud-Vest de Portus): o biserică a sfinţilor Cosma şi Damian: Kalinka, *Antike Denkmäler in Bulgarien*, n. 233,—sau in Noricum, la Eugippius, *vita Severini: passim.*

[239]) Cf. asupra femeilor în slujba bisericei, ca *diaconissae, viduae* ori *virgines*, Harnack, o. c., II, p. 57 sqq., 114, şi notele respective, cu bibliografia chestiunei.

înţeles cuvântul *virgo*, resp. παρθένος, al inscripţiilor[240]: † *hic requiescit Florencia virgo* †[241]) şi † ἔνθα κατά<ι>κιτε Μαρία παρθένος †[242]); insfârşit mai mulţi particulari, dintre cari unii anume arătaţi ca nobili ori ca streini: † *hic requiescet Ioannes filius Georgi inlustris* †[243]); ori † *Nocentianus repa[u]set*[244]); sau: † ἔνθα κατάκιτε Ἀμμοῦκις ἀπὸ Σεληνοῦντος[245]): evident, nu din Selinuntul Siciliei, ci din portul Ciliciei, numit altfel şi Traianopolis.—Câteva ţigle, tot din sec. V—VI, poartă pe ele inscripţia —iarăşi — latină: *Maxsimo III*[246]).

La Sud-Vest de Serdica, tot in Dacia mediterranea, se află oraşul *Pautalia:* pe cât de sigur e însă romanismul Serdicei, pe atât de indiscutabil e elenismul Pautaliei[247]). Privind harta ţinutului fără voe faci observaţia, că aici linia de separare a basinurilor fluviale se identifică cu graniţa dintre două civilizaţii: Serdica, pe valea râului Oescus, afluent al Dunării, e câştigată pentru cultura romană; Pautalia, pe valea râului Strymon, deşi aşă de departe în interiorul continentului şi aşa de nemijlocit învecinată cu cultura romană, făcând chiar parte dintr'o provincie cu caracter latin, e totuşi supusă de cultura greacă predominantă în valea Strymonului.—

[240]) Vezi exemple de *virgines consecratae* şi la Eugippius. *vita Severini*, cap. XVI, şi cf. *Cod. Theod.* IX 25, 1—3.

[241]) CIL. III, 14207 [24].

[242]) Le Blent, *Comptes rendus*, *l. c.*, p. 200 sq.

[243]) CIL. III, 14207 [25].

[244]) CIL. III, 14207 [27].

[245]) Le Blanl, *Comptes rendus*, *l. c.*

[246]) CIL. III, 14207 [28].

[247]) Acest lucru e recunoscut şi de Tomaschek, *Zur Kunde der Hämus-Halbinsel* in *Sitzb. d. phil.-hist. Cl. der k. Akad. d. Wiss. z. Wien* XCIX p. 447 sqq., care singur spune, că nu s'au găsit aici ca monumente decât mărturii greceşti, şi totuşi, de dragul teoriei sale, că Românii de azi sânt Bessii romanizaţi ai antichităţii, *fără nici-o dovadă*, afirmă că ţinutul rural dimprejurul Pautaliei eră romanizat: inscripţiile găsite mai târziu (intre alte colecţii citez pe cea specială a lui Cagnat, *Inscriptiones Graecae ad res Romanas perti-*

O lungă inscripţie greacă, găsită aici [248]), şi care pare să fi fost săpată pe soclul unei mari cruci aşezate in narthexul bisericei, accentuează tocmai lupta dintre orthodoxie şi arianism — aşa de violentă şi in aceste părţi în secolul al IV-lea,—oprind pe eretici de a călca pragul sfântului lăcaş orthodox:... / ἴσιθι πιστεύων ὁμοούσ[ιον [249]) εἶναι Ἰησοῦν] / κυδαλίμης τριάδος κτίσεώ[ς τ' ἄκτιστον ἑταῖρον.] / εἰ δ' ἕτερα φρονέεις, ἐκ[τὸ]ς προθ[ύρων σε μένειν δεῖ] [250]): întrucât arianismul e înăbuşit în Imperiu încă în secolul IV, inscripţia noastră trebue să aparţină, pentru caracterul ei polemic împotriva ereziei, numaidecât acestui veac [251]).— Din timpul păgânismului s'au păstrat, cum era şi firesc faţă de apropierea ţinutului roman, şi vre-o două inscripţii latine [252]): una din ele oferindu-ne încă un exemplu de latină vulgară: *[ex] voto pusu(it)* [253]). Caracterul grec al oraşului e însă in chip hotăritor fixat printr'un lung document oficial grecesc, ajuns din fericire şi el până la noi [254]). — Pentru anul 516 se constată şi un episcop pautaliens cu numele Evangelus [255]). Un altul, tot cu nume

---

nentes, tom. resp.) ne dovedesc definitiv—şi pentru ţinutul rural— neîndreptăţirea părerei lui Tomaschek.

[248]) La Kalinka, *o. c.*, n. 232; cf. şi comentariul editorilor.

[249]) Cf. *chronica* lui Sulpicius Severus II, 40, 1-2, unde numai in câteva cuvinte se caracterizează întreaga erezie ariană şi istoricul ei: *interea* (c. 355) *Arriani non occulte, ut antea, sed palam ac publice haeresis piacula praedicabant: quin etiam synodum Nicaenam pro se interpretantes, quam unius litterae adiectione corruperant, caliginem quandam iniecerant veritati. nam ubi* ὁμοούσιον *erat scriptum, quod est unius substantiae, illi* ὁμοιούσιον, *quod est similis substantiae, scriptum esse dicebant, concedentes similitudinem, dum adimerent unitatem, quia multum ab unitate similitudo distaret.*

[250]) Rând 9 şi urm.

[251]) Cf. Kalinka, *l. c.*

[252]) CIL. III, 14207 [30] (=7417): versuri,—şi 14207 [31].

[253]) 14207 [31].

[254]) Vezi-l in CIL. III, 12336, *unde* e de comparat şi p. 1337, asupra istoricului oraşului.

[255]) Cf. Le Quien, o. *c.*, II, Col. 301 sqq.

grecesc, Phocas, apare în actele conciliului ţinut la anul 553 în Constantinopol [256]).

Trecând acum la Moesia inferioară şi acea făşie din Thracia nordică, de care avem nevoe pentru fixarea graniţei dintre Romanism şi Elenism, constatăm următoarele:

Cam pe aceeaşi latitudine ca Serdica se află în mijlocul Thraciei nordice avantpostul roman în ţinut elenic, *Traiana*: aici s'a găsit o inscripţie latină creştină cu forme aproape romanice şi care prin chiar cuprinsul ei ne dă explicaţia prezenţei latinităţii în această regiune: *domo [e]terna* (mormânt: accusativ romanic) *fecit Done* (p. Dominae, resp. Domnae) *Fl(avius) Moco domesticos de patria Artacia* (ţinutul *moesic* al trib. Artakioi) *de vico Calso* (castelul thracic Κάρσος) [257]): respectivul fiind din Moesia, deşi thrac, întrebuinţează limba latină, în contrast cu aproape—putem zice—unanimitatea indigenilor provinciei Thracia [258]). Inscripţia cade aproximativ prin anii 500.

La Răsărit de Traiana, cam tot pe aceeaşi latitudine, şi la ţărmul mării, se află vechiul centru thrac *Develtum* sau *Deultum*. Faţă de vecinele sale, Mesembria, Anchialus şi Apollonia, înfloritoare porturi greceşti la intrarea golfului în fundul căruia era aşezat Develtum, acesta nu

---

256) Cf. Tomaschek, *l. c.*, p. 461,—unde sânt de comparat şi ştirile mai târzii—din evul mediu—asupra Pautaliei: fără întrerupere ori excepţie aparţinând şi acum culturei greceşti: p. 461 sqq.

257) CIL. III, 14207,15=Kalinka, n. 428, unde e de comparat excelentul comentar al editorilor, căruia îi împrumut şi eu o parte a lămuririlor din text.

258) O trecere în revistă a inscripţiilor din Kalinka, *Antike Denkmäler in Bulgarien*, poate convinge pe oricine de îndreptăţirea acestei afirmări; la aceeaşi încheere se poate ajunge, după o informaţie şi mai întinsă, fie prin colecţia lui Cagnat, *Inscriptiones Graecae ad res Romanas pertinentes*, vol. resp., fie prin aceea a lui Dittenberger *Orientis Graeci inscriptiones selectae*, 2 voi. 1903-1905.

puteà să se desvolte decât tot în cadrul culturei greceşti. Cât de strâns legat eră el de pildă cu Apollonia [259]), ne arată faptul, că la al treilea synod oecumenic [260]), din Ephes, în anul 431, întâlnim pe un episcop Athanasius, care iscăleşte ca ἐπίσκοπος τῆς κατὰ Δουελτὸν (ori Δεβελτὸν) καί Σωζόπολιν [261]) ἐκκλησίας: ceea ce cred că trebue interpretat în senzul, că Apollonia nu avea încă destui credincioşi, pentru a funcţiona ca episcopie independentă [262]), dar era un oraş mai însemnat ca Debeltum şi de aceea era citat de episcop, în special, pe lângă oraşul titular al dioecesei sale; episcopia din Develtum era anume foarte veche — încă de pe la sfârşitul veacului al II-lea: contemporană cu cea din Anchialus [263])—şi deci ori câţi credincioşi ar fi avut, era acum consacrată de tradiţie supt acest nume. — Dacă prin urmare, întâmplător, avem din Deultum şi o inscripţie latină, creştină (pusă la o clădire ridicată din porunca împăratului Marcian [450—57]) [264]), valoarea doveditoare a acestui document pentru felul culturei oraşului Develtum e, faţă de cele spuse mai sus şi de faptul că inscripţia e oficială, cu totul restrânsă.

Concluzia pe care avem a o trage din examinarea resturilor latine din Traiana şi Deultum, e astfel aceea, că Thracia de Nord în toată întinderea ei, în general, a făcut parte din ţinutul de cultură greacă. În ce priveşte teritoriul dela Sudul liniei Serdica — Tra-

---

[259]) Cf. o inscripţie greacă creştină, aici, probabil de după Iustinian, la Kalinka, n. 308.

[260]) Vezi Mansi, IV, 1123 sqq. şi 1211 sqq. şi Hefele II², 141 sqq.

[261]) Numele mai nou al Apolloniei.

[262]) De-abia la al şeaselea synod oecumenic, in a. 680, întâlnim un episcop independent al Sozopolei (cf. Le Quien, o. c., I, col. 1182 sqq.),—apoi la al VII-lea, a. 787, ele.,—pe când din Debeltum. găsim şi pe Iovinus la synoadele din 448 (Constantinopol) şi 451 (Calchedon). Apoi, ce-i dreptul, de-abia ia al VII-lea synod, în 787.

[263]) Cf. Harnack, *Mission*², II, p. 199.

[264]) CIL. III, 14207[12] (=12328)=Kalinka, n. 82.

iana—Develtum, numeroasele inscripţii găsite acolo ne arată că, cu excepţia funcţionarilor, soldaţilor, negustorilor şi coloniştilor romani, rezidând — cu afaceri — prin oraşele thrace, ca şi macedonene, ori chiar greceşti, şi în afară de vre-o două enclave thraco-romane, ca cea din Philippi, întreaga populaţie — în special thracă — e câştigată pentru elenism [265]).

Să urmărim acum oraşele de pe înălţimile nordice ale Balcanilor. — Imediat la mare eră *Odessus*: vechiu şi însemnat centru grecesc, care îşi păstrează şi in timpul Imperiului caracterul său ne-roman. Inscripţiile creştine, ce s'au găsit aici, sânt toate greceşti, funerare, şi aparţin veacului al VI-lea şi al VII-lea. În ele întâlnim pomeniţi: pe un episcop, desigur al Odessului, Daniel, îngropat in acelaş mausoleu cu un Δουλκίσιμος ἐ[πίσκοπος] Δωροστόλου [266]); pe un δέκαρχος βάνδου κόμιτος Δούδου κακστελίοο 'Ρούνις (i. e. decanus in vexillatione comitis Dudi), anume Μάρκελλος [267]): castelul pomenit aici cred că trebue să fle identic cu localitatea Cruni, situată la Nord-Est — nu departe — de Odessus, tot la malul mării, şi purtând în alte timpuri numele de Dionysopolis; în sfârşit mai întimpinăm un *scriniarius*, funcţionar imperial al vremurilor post-constantiniane [268]).-- Episcopia din Odessus e şi altfel cunos-

---

[266]) Cf. Kalinka, *o. c.*, *passim.* Ca mai caracteristice pomenesc inscripţiile din Philippopolis—metropola Thraciei nordice (Harnack, *l. c.*)—şi împrejurimi: spre Nord până departe in munţi: Kalinka, n. 364, din Hissar,—n. 365 şi 366, din Philippopolis: toate greceşti.—Dimpotrivă inscripţii latine creştine—mai ales de familii de soldaţi—din sec. IV şi V, întâlnim în Perinthus (CIL. III, 14207,9), Raedestus (14207,4), Berhoea (Macedonia, CIL. III, 597), Larissa (Thessalia, CIL. III, 7315), etc.—Pentru Philippi vezi mai jos.

[266]) Kalinka, n. 361.

[267]) *Ibid.*, n. 360, cu comentariul editorilor.

[268]) *Ibid.*, n. 363 şi comentariul editorilor. Inscripţia sună: ['Ενθάδε κατάκειται]...|...[θυ|γάτηρ? Βο]ζ[α]ν|[τία: originea !], σύνβιος | [γ]ενομένη | [Φ]λωρεντίου σκριναρίοο, | ἥτις ἐτελεύ|τησεν μ(ηνὸς) Μαρ|τίου γ' ἡμέρα | [Σα]ν[βά]τ[ω (Sanbaton !) ἰ]ν[δ(ικτιῶνος) |...

cută: pe la 458 e pomenit aici episcopul Dittas [269]); alții mai târziu [270]).

La vre-o 30 km. spre Apus de Odessus Împăratul Traian fundase orașul *Marcianopolis*, spre a fi aici un centru înaintat și post de apărare al culturei romane împotriva elementului grecesc, așă de numeros și de puternic pe coastele mării și în toată Thracia. Tradiția aceasta romană fu cu credință păstrată de oficialitate până târziu: către anul 400, sau după această dată, o inscripție, care probabil steteă deasupra porții marcianopolitane [271]), primiă pe călător cu aceste cuvinte latine:....? *et virtus hominum defendat mo]enia muros | [se]d d(omi)-n(u)s mundi custo[dia]t hostia porta[e]* [272]): Creștinismul eră de altfel stabilit aici încă dinainte de Nicaenum, când întâlnim (la 325) pe episcopul Pistus al Marcianopolei luând parte la lucrări [273]). Aici, în Marcianopolis, eră chiar scaunul metropolitan al provinciei Moesia inferioară [274]). Intimpinăm aici episcopi până către anul 458 [275]). Și anume, pe vremea lui Valens pe Domninus, un arian,—apoi, în actele celui de al doilea conciliu oecumenic (la Constantinopol, în anul 381) pe Martyrius [276]), — către sfârșitul veacului pe Epagathus, — la

[269]) Mansi, VII, 546: epistola episcoporum Moesiae secundae ad Leonem Imperatorem: redactată in original *numai* pe latinește I

[270]) Cf. Le Quien, o. c., I, col. 1225 sqq. De notat numai Ioannes, intre subscriitorii synodului din 518, la Constantinopol: cf. mai jos p. 61 și n. 287.

[271]) Aceasta e părerea lui Bormann (primită și de editorii Corpului inscr. Lat.), exprimată in *Arch.-epigr. Mitt.* XVII, p. 209, n. 99,—și lui i se datorește și descifrarea dată in text, afară de primele patru cuvinte, cu semnul întrebării, propuse de Hartel.

[272]) CIL. III, 14213, 1.

[273]) Cf. mai sus, p. 11.

[274]) Cf. Gelzer, *Zur Zeitbestimmung der griechischen Notitiae Episcopatuum*, în *Jahrbücher für protestantische Theologie*, XII 1886, p. 340 sqq.

[275]) Cf. Le Quien, o. c., I, col. 1217 sqq.

[276]) Mansi III, col. 568 sqq.; cf. Hefele II², 1875, p. 4 sqq.

al treilea synod oecumenic (la Ephes, in 431, de data aceasta însă printre opozanţi [277]): în conciliabulul ephesin) [278]) pe Dorotheus, care pentru părerile sale eretice fu chiar atunci exilat şi înlocuit cu Saturninus, — însfărşit pe vremea lui Leo întâlnim aici pe Valerianus: c. 458. — Dacă acum elementul roman s'a păstrat de fapt şi în aceste timpuri destul de puternic în Marcianopolis, e o întrebare: căci oraşul eră înconjurat din trei părţi de centre curat greceşti [279]), având numai spre Nord legătură directă cu Romanismul; mai probabil e, că Marcianopolis, ca şi Tomi, Tropaeum Traiani şi altele [280]), eră bilinguu, aşà precum ne apare în următoarea inscripţie păgână, oarecum cu valoare symbolică pentru împrejurările din acest ţinut: *D(is) M(anibus). C. Val(erius) Alexander vivus sibi fecit sepulcrum et hic situs est* | Γ. Οὐαλέριος Ἀλέξανδρος ζῶν τὸ μνιμεῖον (sic) ἑαυτῷ κατεσκεύασεν [281]).

În localitatea Doini Ildschik, lângă Madara, spre Apus de Marcianopolis, s'a găsit următoarea inscripţie creştină din sec. VI—VII: † ἐνθάδε κατάκε[ι]ται ἡ δούλη τοῦ [Θ(εο)ῦ] Μαρία· ἐτελειώ[θι] η' μη(νὸς) Ὀκτωβρ(ίου) ἰ[νδικ]τιόνος ἐν[δεκάτης] [282]).

Dimpotrivă la Preslav (spre Sud-Vest de Madara) s'a descoperit o inscripţie latină, foarte importantă, din nenorocire cu totul mutilată, din care se mai pot citi următoarele cuvinte privitoare, poate, la un episcopat de limbă latină, existent un timp în acel ţinut [283]):

---

[277]) Manei, IV, 1235: împreună cu Fritilas din Heraclea Thraciei.

[278]) Mansi, IV, 1270: împreună cu Iacobus din Durostorum; cf. Hefele II², p. 195.

[279]) La Răsărit *Odessus*, la Apus Madara (vezi mai jos), la Sud toată Thracia.

[280]) Vezi mai jos.

[281]) CIL. III, 761 = CIG. 2055 *b*.

[282]) Kalinka, n. 362.

[283]) Astfel dintre episcopatele înregistrate după mărturiile literare de Le Quien (*o. c.*, I, col. 1217 sqq.) în provincia Moesia

... | ... *sine]dr[i]a* ... | *[pro]coratoriu[m* ... | *[pr]esbyterum u* ... | *[e]piscopii et ig[n* ... | *[qu]ae dicitur Ni[c* ...*]* | ... *num peccatis*[284]).

Mai la Nord de linia Preslav-Marcianopolis întimpinăm inscripţii creştine, latine, în *Nicopolis* şi, la mare, spre Sud de Callatis, în Kawarna.—Inscripţia din Nicopolis — de pe la sfârşitul sec. IV sau încep. sec. V — serveşte şi la documentarea creştinismului latin în *Oescus* (Dacia ripensis), pe Dunăre: anume din ea cunoaştem pe un *presbyter*, care eră însurat cu o cetăţeană din Oescus, fiica unui ofiţer superior, care servise în Syria: ☧ *Bonae memoriae Aureliae Marcellinae Oesc(ensis), pientissimae f(eminae), habens ius liberorum, filiae q(uondam) Marcellini ex praef(ecto) leg(ionis) III Gallicae Danavae Damasco, quae vixit ann(os) L*; *Turranius Leontius, praesbyter, coniugi benae meritae memoriam et sibi v(ivus) f(ecit)*[285]). — Ca episcopi de Nicopolis cunoaştem pe Marcellus (c. 458)[286]) şi pe Amantius (synodul din 518, la Constantinopol): ambii, după nume, de origine romană[287]).

---

inferioară, cel din Tiberiopolis şi cel din Comea nu se pot identifică până acum cu nici una din localităţile cunoscute ale provinciei.

[284]) Kalinka, n. 234, unde se revede incăodată piatra: mai complet ca in CIL. III, 14207 [21].

[285]) CIL. III, 755 *add.*: editorii mută cu totul inscripţia in Oescus (cf. Index la CIL. III), ceeace nu e admisibil, întrucât se ştie bine, că a fost găsită in Nicopolis şi, mai mult, atributul *Oescensis* dat Marcellinei nu mai are nici-un senz acceptabil, în cazul când inscripţia ar fi fost pusă chiar in Oescus.

[286]) Mansi, VII, 546: Epistola episcoporum Moesiae secundae ad Leonem Imperatorem: redactată, in original, numai pe latineşte (Mansi, 547).

[287]) În special e de notat cu privire la Amantius, că în actele conciliului din 518 iscălitura sa se găseşte numai pe latineşte (pe când a tuturor celorlalţi e şi pe greceşte): «Amantius episcopus exiguus Nicopolitanus civitatis Mysiae secundae propria manu subscripsi» (Mansi, VIII, col. 1048), — ceeace face pe Le

Inscripţia din Kawarna—între anii 400 şi 500 — pomeneşte ridicarea unei biserici a sfinţilor Cosma şi Damian în acest loc: *† De donis d(e)i et s(an)c(t)i Cosma (!) el Dami(ani) construi [i]u[s]si[t] Stefanus diak(onus)* [288].

În *Scythia minor* s'au găsit până acum inscripţii creştine la *Callatis*, *Tomi*, *Tropaeum Traiani* şi *Axiopolis*: în toate aceste oraşe Creştinismul întrebuinţează deopotrivă limba greacă şi pe cea latină. — Din *Tomi* avem: un fragment de inscripţie greacă, cu monogramul sacru, ⳩ [289]): probabil de prin anii 400; nişa unui monument funerar, cu o inscripţie foarte rău păstrată şi cu litere barbare: se poate citi . . . μακαρίω [T]ιμοθέω Παραδινίοο νεοφωτίστου 'Ενμανουήλ, şi se văd reprezentările figurate ale unei paseri (porumbul symbolic) după μακαρίω, şi unui peşte la sfârşit, iar supt inscripţie monogramul sacru în forma lui veche: ⊗ [290]); inscripţia aceasta e din primele timpuri ale Creştinismului în Tomi: sec. (III—)IV: νεοφώτιστος e termen technic creştin şi înseamnă „cel care a primit de curând lumina credinţei". Apoi: o piatră cu monogramul lui Christus şi inscripţia: Τορπίλλα ἐπι-

---

Quien *(o. c.*, I, 1223) să creadă că, de fapt, Amantius n'a iscălit decât numai in această limbă şi deci avem înaintea noastră un exemplu de puternic Romanism In Moesia inferior, chiar pe vremea lui Iustin.

[288]) Kalinka, n. 233: «prin 'dona dei et se. Cosmae et Damiani' se înţeleg contribuţii voluntare pentru o biserică a celor doi sfinţi». — Notez aici pentru completarea informaţiei monumentale cu privire la Moesia inferioară, că In Bulgaria centrală, «probabil» în Cerven — o bucată bună direct spre Sud dela Rusciuc — s'a găsit o inscripţie funerară greacă cu data de 6 Oct. 870 pomenind pe un Okthivaules (nume germanic !), archidiacon al episcopului (ἀρχηδιάκων ἐπισκόπου) Nicolaos: Kalinka, n. 367: cfr. şi comentariul.

[289]) Publ. de Tocilescu in *Arch.-epigr. Mitt.* VIII, p. 15, n. 41.

[290]) *Id., ibid.*, XIX, p. 102, n. 56.

φανὶς[291]) (ἐτῶν) κε′[292]); o alta: †(nu Ἰ(ησοῦ), cum a fost citit de Tocilescu în *Arch.-epigr. Mitt.* VI, n. 76, ci crucea: deci sec. V—VI) Κύριε ὁ Θεὸς βοήθι πόλιν ἀνανεουμένη(ν)· ἀμήν: litere mari pătrate; poate o inscripţie oficială pentru restaurarea oraşului după vre-o pustiire barbară; o cruce mare între braţele şi dedesuptul căreia e scris: † ἔνθ[α] κατάκιντε Ἰωάννης υἱὸς Φωκᾶ ἀπὸ Κοσταντιανᾶς, ἡ γονὴ αὐτοῦ Κοσταντζία κ(αὶ) ἡ θυγάτηρ αὐ[τοῦ] Ῥωμάνα. . .(?). . .[293]); o altă piatră având sus, în mijloc, un ornament ⊗, înţeles nu ca monogram (din care e derivat), ci ca cruce,— la dreapta şi la stânga acestuia câte-o cruce, îndărătul cărora câte-un porumb: ἔθηκεν τό τήτολον[294]) τοῦτο Μάρκελλος ὁ πουκιντε. . .(?; razură) ὁ μακάριος πατήρ μου Ὀρέντης κέ μακαρία ἡ μήτηρ μου Μαρκέλλα Χερε (=αῖ) παροδῖτα (sec. V—VI)[295]); o alta: sus, o cruce mare cu baza ornamentată, — dedesupt: ἔντα κῖτε Ἀταλα[296]) υἱὸς Τζειουκ[297]) ζήσας ἔτη κε′ ἀπό σαγιτταρίον [τις ει(ς)πολ(ιν)??]. . . (sec. VI)[298]); o cruce mare între braţele căreia: ἐν]θάδε κῖτ(ε) Λοπι. . .[299]); alta: † Ἐν-

---

[291]) În ioc de ἐπιφανής-rang! Cf. *Arch.-epigr. Mitt.* XI, n. 121 (Tocilescu).

[292]) Cf. nota precedentă.

[293]) Publ. de Tocilescu in *Arch.-epigr. Mitt.* XIV, n. 63.

[294]) Cf. alte latinisme in inscr. greacă din Karanasib, la Tocilescu, *l. c.*, XI, p. 53, n. 142: ἀβιτώριον = *abitorium* şi μαγιατράτης. Asupra latinismelor in greceasca timpurilor romane, cf. cartea lui L. Hahn, *Rom u. Romanismus im griechisch-römischen Osten*, Leipzig, 1906, *passim*.

[295]) Inscripţia, e, precât am putut urmări eu, până acum inedită, şi so publică aici pentru tnlăia oară.

[296]) Cred că atât acest nume, cât şi cel următor sânt nume turanice şi că In orice caz Ἀταλα de aici nu are de-a face cu numele grec Ἄτταλος, care aoare şi In Constanţa pe o inscr. funerară greacă a unui gladiator cu acest nume, publ. de Tocilescu In *Arch.-epigr. Mitt.* VIII, p. 9, n. 23 (cf. acolo observaţiile lui Gomperz) şi in *Fouilles et recherches*, p. 226.

[297]) Sigur, nume turanic; cf. nota precedentă.

[298]) Inscripţie, precât ştiu, inedită, publicată aici de mine pentru Intâia dală; sfârşitul inscripţiei nu mi-e clar.

[299]) Publ. de Tocilescu in *Arch.-epigr. Mitt.* XI, n. 108.

θάδε κατάκιτε Μάρου ἐτῶν δύω, μηνῶν ι', ἡ(μερῶν) ιδ', θογάτηρ Ἰωάννοο πραγματευτοῦ ἁγίου Ἰω[άννο]ο[300]); supt un porumb (symbolul creștin): Τύμβον ἐμὸν καθορῶν, φίλε μή με παρέλθῃς | Ἀλλ' ὀλίγον μείνας... ποτισημ...[301]); ΗΜΑΝΟΥΗΛ ☩ Μ: crucea păstrată numai în jumătatea ei inferioară[302]); o inscripție latină târzie—c. sec. VI—cu o cruce mare in mijloc, iar deasupra cuvintele grecești τοῦ ἁγίοο θε[οῦ][303]); o inscripție latină — sec. V—VI[304]) — pomenind un *presbyter*, cu familia lui[305]),—și o alta tot latină, cam din aceeași vreme, ori, poate ceva mai veche: încep. sec. V, în limbă vulgară și cu expresii pe jumătate păgâne: *pro comoda* (sic) *fuit spir[it]um d[eo] rede[re]... Fatum conplevit durus* (sic) *pro caritate coniugi et sorori. Ip[si] vivite parentes et nestris* (sic) *pr[ov]id[ete fil]is. Estote memores iterum [El]ysiis(!) co[ven]turi. Ave vale viator*[306]); un fragment de inscripție latină: ... *q]uod si q[uis aperuerit* <(„sau" *voluerit*: Tocilescu): *sic* Tocilescu și, după el, editorii *Corpului*; cred, mai bine, *aperire voluerit*, iar mai departe nu *dabit*, ci *inferat*, ca in inscr. CIL. III 2654, etc., cf. mai sus, nota 38, o sumă de exemple> *dabit fisc]o dominico [item? civitati Tomitan]orum* (*denariorum*) *quinq[ue milia]*[307]); insfârșit tot creștine mai sânt, fără îndoială, și fragmentele de inscripții grecești publicate de Tocilescu în *Arch.-epigr. Mitt.* VI, n. 53 și 55,—VIII,

---

300) Publ. de Tocilescu în *Arch.-epigr. Mitt.* XI, n. 116, și, încăodată, cu îndreptări, XIX, p. 103, n. 57.

301) Publ. de Tocilescu în *Fouilles et recherches archéologiques en Roumanie*, Bucarest, 1900, p. 227.

302) *Id.* în *Arch.-epigr. Mitt.* VIII, n. 58; cf., pentru nume, mai sus, inscripția din aceiași publicație, XIX, p. 102, n. 56.

303) CIL. III, 7582.

304) Cf. O. Hirschfeld în *Arch.-epigr. Mitt.* VIII p. 16, n. 47: «die Inschrift weist auf das 5. oder 6. Jahrhundert hin».

305) CIL. III, 7583.

306) CIL. III, 7584.

307) Tocilescu, *Fouilles et recherches*, p. 216,—de unde in CIL. III, 14458.

n. 33 [şi Nachtrag, n. 2] [308]).—Din *Callatis* avem această inscripţie greacă: ἐνθάδε καθάκιτε (!) Μαρκία καὶ Νικομήδια [309]).—Din *Tropaeum Traiani* avem o inscripţie bilinguă, probabil din secolul al VI-lea [310]): † CTAYPOC [θανάτου καὶ] ANACTA[σεως] | CRUX MORT[is et] RESURRECT[ionis] [311]).—Din *Axiopolis*, două inscripţii greceşti din vremea lui Iustinian, pe morminte din două capele dezgropate acolo de Tocilescu [312]).—În muzeul din Bucureşti se mai află o inscripţie greacă, a cărei origine e necunoscută (probabil e ori din Dobrogea ori din Bulgaria), şi care cuprinde un blestem în felul cunoscutelor *defixiones* antice, arătându-ne încăodată amestecarea credinţelor păgâne în doctrina creştină şi păgânizarea acesteia: în locul lui *Sol*, invocat în blestemele păgâne, e aici rugat Κύριος ὁ πάντα ἐφορῶν καὶ οἱ ἄγγελοι Θεοῦ [313]).—Însfârşit din

---

[308]) Din aceste 19 inscripţii creştine, lomilane, şi celelalte şease, dobrogene, ce mai urmează imediat, mi-au fost comunicate de direcţia Muzeului de Antichităţi din Bucureşti, *nouă*, in decalcuri, pentru care aduc şi aici mulţămirile mele celor in drept. Întrucât insă şi celelalte 16 inscripţii citate de mine mai sus, trebue să se afle tot In Muzeul din Bucureşti (la corectură mi se mai comunică dela Muzeu încă o inscripţie creştină, greacă, din Constanţa, după crucile săpate pe piatră şi forma literilor, din sec. VI—VII: deci a douăzecea inscripţie lomitană şi a douăzeci şi şeasea dobrogeană), ar fi bine să se orânduiască acum, cu ajutorul listei mele de mai sus, toate inscripţiile noastre creştine antice, împreună cu celelalte resturi creştine din aceiaşi vreme (fragmente archilectonico-sculpturale, lămpi şi alte obiecte antice cu caracter creştin, etc), într'o sală specială de «antichităţi creştine».

[309]) Publ. de Tocilescu in *Arch.-epigr. Mitt.* XIV, n. 92.

[310]) Cf. şi Tocilescu in *Fouilles et recherches*, p. 201.

[311]) CIL. III, 14214[18].

[312]) Tocilescu, In *Festschrift* zu *Otto Hirschfeld's 60. Geburtstage*, p. 354 sqq.—Notez că nici aceste inscripţii nu mi s'au comunicat dela Muzeu, aşă că mai mult de ce spune Tocilescu despre ele, nu pot nici eu da aici.

[313]) Hirschfeld, *Epigraphische Nachlese zum CIL. III*, în *Sitzb. d. k. Akad. d. Wiss. z. Wien, phil.-hist. Cl.*, LXXVII, 1874, p. 403 sqq., unde Hirschfeld publică pentru întâia oară inscripţia, cu un preţios comentar. El o aşează, ca dată, în sec. II, ceeace ar argumentă

Isaccea (vechiul *Noviodunum*) Muzeul naţional de Antichităţi, din Bucureşti, are o piatră cu nimic altceva pe ea afară de relieful foarte jos, aproape indistinguibil a doi peşti: dacă e aici un symbol creştin (in Noviodunum am constatat de fapt martyri înainte de a. 325), ori nu, cu greu s'ar puteà răspunde [314]).

La aceste mărturii epigrafice sânt de adăogat numeroasele resturi architectonice şi sculpturale creştine, găsite în diferite localităţi ale Scythiei mici. Astfel la *Istros* câte-va phylakterii [315]); în *Axiopolis* [316]), *Tropaeum Traiani* [317]) şi *Troesmis* [318]) resturi de basilici, capele, crypte, şi o sumă de fragmente sculpturale în legătură cu aceste clădiri [319]). La *Tomi*, *Axiopolis* şi *Tropaeum* s'au gâsit mai multe lămpi creştine cu crucea ori monogramul sacru pe ele [320]).

---

pentru originea din Bulgaria a acestei inscripţii (in Dobrogea Creştinismul nefiind aşà de vechiu). — Cf. şi *Arch.-epigr. Mitt.*, II, 1878, p. 61, art. lui K. Dillhey, *Drei Votivhände aus Bronze.* — Vezi mai sus, p. 21, tăbliţa de plumb cu o «*defixio*» creştină, găsită în Tragurium (Dalmaţia).

314) Inedită.

315) Asupra lor mă voiu opri mai mult în *Buletinul Comisiunii monumentelor istorice*, unde au fost date, ce-i dreptul, niştc reproduceri do d. C. Moisil, dar comenlarul, cu care d-sa le însoţeşte, e, din p. d. v. ştiinţific, ca şi neexistent.

316) Cf. Tocilescu, *Fouilles d'Axiopolis*, în *Festschrift zu Otto Hirschfeld's 60. Geburtslage*, Berlin, 1903, p. 354 sqq.

317) Nepreţuitele resturi antice de aici încă nu au fost decât în mică parte dezgropate, iar o publicaţie sistematică măcar pentru descoperirile de până acum lipseşte cu totul. Cf. numai notele Monseniorului Netzhammer din *Die christlichen Altertümer der Dobrogea*, Bukarest, 1906,—*Nach Adamclissi. Ein Sommerausflug in das Pompeji der Dobrogea* (Extras din *Kathol. Kirchenzeitung*), Salzburg 1906,—si *Aus Rumänien*, Cöin a. Rh. 1909,—unde se găsesc şi planuri ale ruinelor creştine din Tropaeum, Axiopolis şi Troesmis.

318) Netzhammer, scrieri citate în nota 317.

319) În special sânt de pomenit capitòlele de marmoră dela basilica «de marmoră» din Tropaeum Traiani; o reproducere la Netzhammer, *Aus Rumänien*, p. 101.

320) La Muzeu. Cf. Tocilescu, *Monumente epigr. şi sculpt.*, Bucureşti, 1902, p. 378; o reproducere la Netzhammer, *Aus Rumänien*, p. 106.

Considerând acum că, propriu zis, săpăturile archeologice în Dobrogea numai s'au început, şi de-abia o parte minimă din antichităţile păgâne ori creştine ale Scythiei mici au fost date la iveală, şi totuşi, precum s'a văzut, resturile creştine de aici, cunoscute nouă, sânt chiar azi destul de numeroase, — rezultă că vorbele lui Sozomenus despre Scythia minor din timpul său (prima jumătate a sec. V), asupra stării înfloritoare a acestei provincii creştine, şi în special a metropolei ei, Tomi, nu sânt o exagerare retorică, ci simplul adevăr: τοῦτο δὲ τό ἔθνος πολλάς μὲν ἔχει καὶ πόλεις καὶ κώμας καὶ φρούρια. μητρόπολις δέ ἐστι Τόμις, πόλις μεγάλη καὶ εὐδαίμων παράλιος, ἐξ εὐωνύμων εἰσπλέοντι τὸν Εὔξεινον καλούμενον Πόντον. εἰσέτι δὲ καὶ νῦν ἔθος παλαιὸν ἐνθάδε κρατεῖ τοῦ παντὸς ἔθνοος ἕνα τάς ἐκκλησίας ἐπισκοπεῖν [821]).

Ce cultură eră predominantă în timpurile creştine în Scythia minor, s'a văzut din însăşi înşirarea inscripţiilor găsite aici: în marea lor majoritate sânt greceşti, şi anume, nu cumva numai la mare, în Tomi, ci şi la Dunăre, în Axiopolis. Acest fapt trebue reţinut: căci urmările lui pentru istoria originelor creştinismului dacoroman sânt de natură a modificà simţitor părerile curente în istoriografia noastră modernă, bisericească, asupra chestiunei.

Din izvoarele literare şi documentale bisericeşti se cunosc următoarele episcopate în Moesia inferioară, resp. Scythia minor [822]):

În *Abrittus:* pe drumul dela Marcianopolis la Tro-

[821]) *Hist. eccl.*, VI 21; cf. Gelzer, *Zur Zeitbestimmung der griech. Notitiae Episcopatuum* în *Jahrb. f. protest. Theol.* XII, 1886, p. 342.

[822]) Vezi listele la Le Quien, *o. c.*, I col. 1217 sqq. şi 1211 sqq.—În ce priveşte listele dela Parthey, *Hieroclis Synecdemus et Notitiae Graecae episcopatuum*, rec. G. Parthey, Berlin 1866,—şi De Boor, *Not. Graecae episcopatuum: Nachträge zu den Not. Episc.*, în *Zeitschr. f. Kirchengeschichte* XII, 1891 şi XIV, 1894, — acestea sau sânt su-

paeum Traiani: Marcianus, c. 431—458[323]); Ursus: la al VII-lea conciliu oecumenic, din Nicaea, in a. 787; Le Quien observă cu dreptate: „Nomen Ursus hominem Latinae linguae significat". De curând învăţaţii bulgari au făcut săpături în Abrittus[324]): până acum nu s'au găsit însă decât vre-o câteva fragmente, sculpturale ori architectonice, din diferite epoce, şi apoi, foarte multe monete din vremea lui Iustinian.

Din *Durostorum*, unde există o comunitate creştină încă de pe vremea lui Diocletian: cu episcopul-martyr Dasius în fruntea ei[325]), întâlnim prin anii 380 şi urm. pe episcopul arian Auxentius, discipolul şi recunoscătorul panegyrist al lui Ulfila: fragmente din viaţa lui Ulfila, de Auxentius din Dorostorum, ne-a păstrat contemporanul

---

perflue faţă de celelalte ştiri precise — consemnate de noi aici in text—sau se rapoartă la vremile mai târzii şi nu au pentru noi— din p. d. v. al culturii romane—o însemnătate imediată. Pentru o comparare, fireşte interesantă, a rezultatelor noastre cu acele liste, le citez totuşi aici, — observând în special despre eparchia Scythiei mici, unde lista publicată de De Boor înregistrează nu mai puţin de 15 episcopate (*Zeitschr. f. Kircheng.*, XII, 1891, p. 531), că datele acestei liste (679, 41) sânt fanteziste şi nu numai pentru timpul până la Iustin (cât ştim că în toată Scythia nu a existat decât ùn episcopat: cel din Tomi: cf. nota 321, precum şi De Boor, în *Zeitschr. f. Kircheng.* XIV, 1894, p. 573 sqq.), ci şi dela Iustin înainte, întrucât după Iustinian (*Notitia* lui De Boor e din sec. VIII) Scythia decade cu totul în ce priveşte cultura, fiind ocupată de barbarii slavo-bulgari. Deosebit de caracteristic e în această privinţă d. p. faptul, că «basilica de marmoră» din Tropaeum Traiani, *a rămas*, precât am putui constată până acum, pe vecie *neisprăvită* din pricina năvălirilor.

[323]) Mansi, VII, 546: Epistola episcoporum Moesiae secundae ad Leonem Imperatorem: redactată, în original, numai pe latineşte (Mansi, p. 547).

[324]) Vezi raportul asupra săpăturilor la Kalinka, *o. c.*, col. 349 sqq.

[325]) Cf. Harnack, *Mission*², II, p. 201 şi p. 49 (martyriul soldatului veteran Iulius, asupra căruia cf. şi *Militia Christi*, a aceluiaşi autor, p. 119 sqq).

lor, al amândurora, episcopul arian Maximinus, ale cărui însemnări pe marginele unui manuscript găsit în Paris, au fost descoperite, precum am amintit mai sus, de Waitz[326]).—Dar și Ulfila însuși e mai bine de trei decenii activ tot în aceste ținuturi moeso-thrace, ca episcop al Goților săi creștini, persecutați și alungați din țara lor (în Nordul Dunării) de Athanarich; in stânga Dunării Ulfila a fost episcop numai șapte ani, până la a. 355, când persecuția l-a silit să treacă, împreună cu credincoșii săi în imperiul roman, unde Constantius îl primi cu deosebită dragoste, și cum Ulfila eră arian — erezie ocrotită de Constantius — chiar și cu onoruri speciale. Auxentius ne mai povestește că Ulfila n'a predicat numai în limba gotică, ci *quadraginta annis in episcopatu gloriose florens, apostolica gratia Graecam et Latinam et Goticam linguam sine intermissione in una et sola eclesia Cristi predicavit... qui et ipsis tribus linguis plures tractatus et multas interpretationes volentibus ad utilitatem et ad aedificationem, sibi ad aeternam memoriam et mercedem post se dereliquid.* Pentru cine predică Ulfila în latinește, nu e greu de ghicit Dar Auxentius are grija să ne spue apriat și acest lucru, dându-se pe sine ca exemplu de missionarea populației romanice a Moesiei inferioare de către Ulfila: *quem condigne laudare*, zice Auxentius, *non sufficio et penitus tacere non audeo; cui plus omnium ego sum debitor, quantum et amplius in me laborabit, qui me a prima etate mea a parentibus meis discipulum suscepit et sacras litteras docuit et veritatem manifestavit et per misericordiam Dei et gratiam Cristi et carnaliter et spiritaliter ut filium suum in fide educavit*[327]).—Ca episcopi de Durostorum întimpinăm apoi deabia la conciliul din Ephes, in 431, pe Iacobus, care împreună cu Dorotheus din Marcianopolis, ia parte, ca opo-

[326]) Textul la Waitz, *Leben und Lehre des Ulfila*, p. 18 sqq.; cf. p. 26 și 34 sqq.—Noua ediție, a lui Fr. Kauffmann, Strassburg, 1899, n'am avut-o la îndemână.

[327]) Ed. Waitz, p. 19 sq. Cf. comentariul editorului, p. 26 sqq.

zant, la conciliabulul ephesin [328]), –iar pe la 458 e episcop Monophilus [329]). În sec. VI—VII e de pus Dulcissimus, constatat într'o inscripţie greacă din Odessus [330]), unde a fost îmmormântat [331]). În evul mediu apar iarăşi episcopi de Durostorum, dar ei nu mai sânt reprezentanţi ai culturei romane aici, şi de aceea deocamdată nu ne interesează.

Mai în sus pe Dunăre se constată un episcopat la *Apiaria* [332]): pe la 402 e aici episcop Lupicinus, iar pe la 458 Martialis [333]): ambii, după nume, de origine romană; mai departe unul la *Sexantaprista:* Polycarpus, probabil în secolul al IV-lea [334]): singurul cunoscut aici, şi despre care Socrates, *hist. eccl.*, VII, 36, ne spune că a fost mutat la Nicopolis, în Thracia, probabil din lipsa de poporeni, retraşi în interiorul provinciei din pricina năvălirilor. Şl mai în susul fluviului găsim un episcopat la *Novae:* Petronius, la Ephes, 431,— Secundinus, c. 449,—Petrus, c. 458 [335]): toţi cu nume romane, — şi un al patrulea, nenumit, tocmai pe la 596: de unde reese că vizita făcută de Goţi şi Rugi cu Theoderich şi Friedrich prin anii 480 şi urm. la Novae [336]), nu a distrus chiar de tot Romanismul de aici. Mai sus de Novae se află, pe Dunăre, *Oescus* (în Dacia ripensis), unde am constatat deasemenea Romani creştini pe la a. 400 [337]). — Rămâne dintre episcopatele moesice antice,

[328]) Mansi, IV, col. 1270; cf. Hefele II², p. 195.

[329]) Mansi, VII, 546; vezi mai sus, nota 323.

[330]) Cf. mai sus, p. 58.

[331]) Kalinka, n. 361.

[332]) Cf. Le Quien, o. c., I, col. 1225 sq.

[333]) Mansi, VII, 546; vezi mai sus, nota 323.

[334]) Socrates, *hist. eccl.*, VII, 36, nu dă nici-o lămurire asupra lui, în afară de mutarea dela Sexantaprista la Nicopolis.

[335]) Mansi, VII, 546; vezi mai sus, nota 323.

[336]) Vezi *vita Severini*, c. 44 şi cf. R. Pallmann, *Geschichte der Völkerwanderung*, II, Weimar, 1864, p. 422 sqq. şi în special p. 431 sqq., şi E. v. Wietersheim, *Geschichte der Völkerwanderung*, ed. 2, de F. Dahn, II, p. 305 şi 326 sqq.

[337]) Vezi mai sus, p. 61.

cunoscute, numai cel dela *Comea*, pe care nu-l putem identificà, şi al cărui episcop Marcus apare printre subscriitorii conciliului dela Nicaea (325) [338]).

În Scythia minor nu se cunosc decât episcopii din Tomi: biserica metropolitană a provinciei [339]). Ge-i dreptul, şirul lor e aproape complet: Evangelicus pe vremea lui Diocletian, Philius pe vremea lui Licinius—apoi un gol [340]),— pe urmă Bretanio pe vremea lui Valens, Gerontius la al doilea conciliu oecumenic [341]) din Constantinopol in a. 381, Theotimus pe la 400 [342]), Timotheus la synodul din Ephes în a. 431 [343]), Ioannes până la a. 448, Alexander

---

[338]) Manei, II, coi. 696 şi 701; după alte mspte, numit Marius: Le Quien o. c., I, col. 1225, care observă cu privire la acest episcop, că, după nume, şi el, ca şi cei doi episcopi din Apiaria, e un «homo Latini sermonis potius quam Graeci». Cât despre oraş, Le Quien scoate dintr'un izvor medieval ştirea că «Comea e acel oraş al Moesiei, pe care chaganul Avarilor, pe vremea lui Mauricius (582—602), intrând in această provincie, a încercat zadarnic să-l ocupe».

[339]) Cf. Gelzer, *art. cit.* in *Jahrbücher f. protest. Theol.* XII, 1886, p. 342: episcopul de Tomi erà autocefal: Sozomenus, VI, 21,—şi cp. observaţiile mele de mai sus, nota 322, unde am dat toată literatura chestiunei. — Cf. în special asupra creştinismului Scythiei mici, R. Netzhammer, *Das altchristliche Tomi. Eine Kirchengeschichtliche Studie*, Salzburg 1903,—In traducere românească, *Creştinătatea în vechea Tomi*, Baiamare 1904.

[340]) Căci Theophilue al «Gothiei» (a. 325), pe care Le Quien, după Valesius, îl localizeează in Tomi, am văzut mai sus, nota 27 şi p. 13 cu n. 35, că nu poate fi în nici-un caz căutat la Sudul Dunării.

[341]) Unde îl vedem subscriind împreună cu Aetherius din Chersones şi Sebastianus din Anchialus: Mansi, III, col. 568 sqq. şi Hefele II², p. 4 sqq.

[342]) Cf. Baronius, *Annales ecclesiastici*, ed. Theiner, VI, p. 355 sq. şi 373, sub a. 402, relaţiile lui Theotimus cu Hunii, povestite mai ales după Sozomenue, VII, 27. — Waitz, *Leben u. Lehre des Ulfila*, p. 56, bănueşte că Theotimus ar fi fost, ca şi Auxentius din Durostorum, un şcolar al lui Ulfila, ba poate chiar de neam Got, întrucât Sozomenue VII, 26, îl numeşte «Scyth».

[343]) Printre orthodoxi, împreună cu Athanasius din Develtum şi Apollonia (Mansi, IV, 1211 sq.; cf. col. 1368), spre deosebire

la conciliul din Constantinopol in a. 449, Theotimus II contemporanul împăratului Leo I (457—74)[344]), Paterhus pe vremea lui Iustin, Valentinianus c. 550[345]).

În scurt, putem admite ca sigură existenţa elementului roman creştin la Dunăre până către anul 600. Centrele principale ale Romanismului din Moesia inferioară sânt oraşele dunărene: Oescus, Novae, Prista, Apiaria, Durostorum, iar mai înlăuntrul provinciei, Nicopolis, Abrittus şi altele mai puţin însemnate[346]): la toate, fireşte, făcând restricţia: întrucât s'au putut adăposti şi salvă în cursul năvălirilor. Cât priveşte celelalte centre moesice, ca Marcianopolis, Tomi, Istrus, Tropaeum, Axiopolis şi altele, în strânse legături cu cultura grecească, după cât putem conchide din puţinele ştiri ce avem asupra lor, se pare, că în ele Elenismul s'a întărit mereu, în aceeaşi măsură în care şi imperiul roman

---

de Dorotheus din Marcianopolis şi Iacobus din Durostorum, cari făceau parte din opoziţie (Mansi, IV, col. 1235 şi 1270; Hefele II², 195).

[344]) Mansi, VII, 545: epistola Theotimi episcopi Scythiae ad Leonem Imperatorem.

[345]) Bine cunoscut prin corespondenţa sa cu papa Vigilius: vezi documentele la Mansi, IX, col. 351 sqq.—Că Tropaeum Traiani ar fi fost, după căderea oraşului Tomi, reşedinţa episcopală scythică, şi anume, la a. 787 (synodul al VII-lea oecumenic) ar fi documentat ca scaun episcopal, cum e înclinat a crede Monseniorul Netzhammer, *Die christl. Altert. d. Dobrogea*, p. 37 sq., mă îndoesc: Tropaeum trebue să fi fost la această dată—mai probabil—pierdut pentru civilizaţie.

[346]) Un argument pentru Romanismul Moesiei secunde (în limitele acestea restrânse, adică în fâşia Oescus-Novae-Durostorum-Abrittus-Marcianopolis-Nicopolis), ar fi scrisoarea redactată numai pe latineşte a episcopilor acestei provincii (din Abrittus, Apiaria, Dorostorum, Nicopolis, Novae şi Odessus), adresată la a. 458, împăratului Leo, ca răspuns synodal la o întrebare pusă de el, cu privire la uciderea S. Proterius din Alexandria şi la conciliul din Calchedon, tuturor episcopilor din Imperiu (Mansi, VII, 546—47): vezi mai sus, la fiecare oraş în parte, şi cf. Le Quien, *o. c.*, I, 1217.

de Răsărit devenià «byzantin», şi Romanismul lor a fost numai vegetativ, pasiv, iar nu roditor ca în vechile lagăre romane dela Dunăre.

* * *

Către anul 300 Creştinismul în forma latină ajunsese dară biruitor până la Dunăre: pe toată întinderea ei: dela lagărele raetice, din Regina, şi până la cele scythice, din Noviodunum.

La anul 325, dincolo de Dunăre, undeva în Gothia, egal unde, există chiar un episcopat «gotic».

Înspre anul 350 toate oraşele de frunte ale celor două Moesii erau reşedinţe episcopale: numai în Moesia superioară existau cel puţin zece episcopate cu limba de propagandă latină.— În Moesia inferioară Romanismul creştin îşi împărţià însă adepţii cu Elenismul creştin: Scythia mică eră aproape toată greacă.

Cam pe aceeaşi vreme se întâmplase şi dincolo de Dunăre un eveniment hotărîtor: Goţii primiseră Creştinismul—în special prin Ulfila—în forma orientală: ariană şi greacă; terminologia creştină a limbei gotice se formase cu ajutorul limbei greceşti nu al celei latine: pentru toate timpurile viitoare lumea germanică şi apoi prin ea—ori şi direct dela izvor—cea slavă, aveà a numi *biserica* nu cu numele ei primitiv creştin, greco-latin, *ecclesia*, ori cu cel specific latino-romanic, deşi de origine greacă, *basilica*, ci cu cel grec—îi putem zice byzantin: caracteristic secolului al IV-lea—κυριακόν[347]).

In foasta Dacie a lui Traian propovăduià însă pe la a. 390 episcopul *latin* al Remesianei, Sf. Nicetas.

Şi acum să luăm lucrurile după firul lor, cercetând veac de veac răspândirea Creştinismului in Nordul Dunării de jos.

---

[347]) Resp. κυριακή. Pentru amănunte, vezi mai jos, p. a II-a a acestor «Contribuţii».

II

Că în Dacia traiană trebue să fi fost creştini şi înainte de a. 270, e o necesitate logic-istorică: toate credinţele atunci existente în Imperiu se întâlnesc şi în Dacia— şi mai ales cele orientale, dintre care vre-o câteva apar chiar numai aici,—iar printre mulţii orientali romanizaţi veniţi în Dacia spre a o coloniză, un mare număr era din vechile provincii creştine, missionate de înşişi apostolii Domnului: Syria, Galatia, provincia Asia, etc.

Concluzia aceasta s'ar păreà că e întărită şi de o afirmare a lui Tertullian, care în primii ani ai secolului al III-lea declară, că până la cele mai îndepărtate neamuri ale pământului, printre cari d. p. Sarmaţii şi *Dacii* şi Germanii şi Scythii, a ajuns numele lui Christus şi credinţa în el [348]).— Lăsând acum la o parte societatea dubioasă, în care sânt menţionaţi «Dacii»: cu Sarmaţii, Germanii şi Scythii, mărturia lui Tertullian e însă chiar de-adreptul anulată printr'o alta, de câteva decenii mai pe urmă, a lui Origenes, care, înainte de 250, raportându-se în chip evident la mărturia lui Tertullian, afirmă că naţiunile pomenite de acesta nu au auzit încă cuvântul evangheliei [349]). Iată faţă în faţă cele două mărturii [350]):

[348]) *Adv. Iudaeos*, 7.

[349]) *In Matth. comment.* ser. 39, ad Matth. 24, 9 sq.

[350]) La Harnack, *Mission*², II, p. 9 şi 11, — unde, p. 21 sq., e de văzut valoarea deosebită, faţă de toţi ceilalţi predecesori, a lui Origenes ca istoric al «missiunei», şi dimpotrivă, p. 74, n. 3, lipsa de preciziune şi conştienţiozitate a lui Tertullian în afirmările sale.

Tertullian:

...et Galliarum diversae nationee, et Britannorum inaccesea Romanie loca, Christo vero eubdita, et Sarmatarum et Dacorum et Germanorum et Scytharum et abditarum multarum gentium et provinciarum...

Origenes:

Quid autem dicamue de Britannis aut Germanie, qui eunt circa Oceanum, vel apud barbaros, Dacos et Sarmatas et Scythas, quorum plurimi nondum audierunt evangelii verbum, audituri eunt autem in ipsa saeculi consummatione.

Prin urmare izvoarele literare nu ne dau nimic sigur [351]) asupra Creștinismului din stânga Dunării înainte de anul 250.— Dimpotrivă un izvor de o altă natură ne documentează în chip definitiv existența Creștinismului în Dacia traiană încă dinainte de anul 270.

Anume, printre inscripțiile din Napoca e una, care începe ca toate celelalte cu *D(is) M(anibus)* — și poate de aceea nici n'a fost până acum luată în seamă — dar isprăvește cu monogramul sacru: ceeace merità măcar atenția unei respingeri ca neautentică [352]).

Inscripția a fost săpată pe un sarcofag de piatră, care la descoperire—c. 1500—conținea încă oase și vase de lut: unde se mai află acum acest sarcofag, editorii

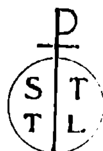
---

[351]) Jung, ce-i dreptul, caută, în *Wiener Studien*, XIV, 1892, p. 241 sqq., «*Zu Tertullians auswärtigen Beziehungen*», să dovedească veracitatea lui Tertullian, atunci când afirmă că erau creștini și în Dacia: Tertullian ar fi avut informație directă dela Africanii din Dacia. E curios că Jung, și in acest articol și în *Fasten der Provinz Dacien*, p. 47, nu oferă asupra Creștinismului în Dacia decât ipoteze, deși ar fi putut cità în sprijinul său și al lui Tertullian cel puțin inscripția, sigur creștină, din Napoca, pe care o interpretez mai jos.

[352]) Eu însu-mi m'am făcul vinovat în scricrea mea despre *Organizația provinciei Dacia traiană*, București, 1906, p. 52, n. 2, de această scăpare din vedere; cauza e, că atunci nu eram încă familiarizat cu problemele speciale ale archeologiei creștine.

Corpului inscr. lat. nu ştiu; noi nu cunoaştem inscripţia decât din manuscriptele umanistului Mezerzius (c. a. 1516), care a fost completat—de pildă în ce ne priveşte: tocmai cu lămurirea că inscripţia eră pe un sarcofag—de continuatorul său Lazius († 1565). Îndoială asupra existenţei monogramului sacru la finele inscripţiei, nu poate fi, căci cele mai bune manuscripte cuprinzând descrierea colecţiei lui Mezerzius, anume Accursius şi Vindobonensis, ne dau inscripţia cu tot cu monogramul [353]):

D · M
AVRELIA · *ma*R*i*NA
VIX · ANN · XVII · AVR
MARINIANVS · FIL
EIVS · VIX · ANNO · I
M · IIII · AVR · BABVS
VET · PATER · P

D(is) M(anibus). Aurelia [Ma]r[i]na vix(it) ann(is) XVII. Aur(elius) Marinianus fil(ius) eius vix(it) anno I, m(ensibus) IIII. Aur(elius) Babus vet(eranus) pater p(osuit). În monogram: *s(it) t(ibi) t(erra) l(evis).*

Prima întrebare, ce se pune la vederea acestei inscripţii e, cum se împacă formula *Dis Manibus* cu monogramul creştin. Archeologia creştină ne răspunde însă cu câteva *sute* [354]) de inscripţii analoage: citez numai una,

---

[353]) Pentru toate aceste informaţii, cf. Mommsen in CIL. III, p. 153 şi 154.

[354]) Numai până la anul 1881 strânsese Ferdinand Becker, în monografia sa *Die heidnische Weiheformel D · M auf altchristlichen Grabsteinen*, Gera, 1881, respectabila sumă de 100 (sigure + 17

din toate punctele de vedere asemănătoare inscripției noastre, și și mai paradoxală încă, prin unirea directă, și de astădată în adevăr rară[355]), a celor două elemente contrare:

D(is) M(anibus) s(acrum) sig[no C]hristi. Fl[a]via V[ell?]eia matrona tribuni, domina mancipio[r]u(m) vixit an[no]s XXIIII. In [d]omo dei posita est. La dreapta, într'o cunună: ⁎[356]).

Așă dar tot o femeie din cercurile militare, tot din părțile noastre[357]): din Larissa, in provincia Macedonia: centru creștin încă de pe vremea lui Antoninus Pius[358]),— și tot cam din aceeași vreme — în orice caz nu mult mai târzie — ca inscripția din Napoca: aceasta, cum vom vedeă, fiind cam de prin anii 235. Ceeace dă o valoare deosebită inscripției din Larissa, e că mai căpătăm și lămurirea, cum că inscripția cu *Dis Manibus sacrum, in domo dei posita est*: aceasta arată că nici chiar Biserica nu mai dădeă vre-o atenție vechii formule păgâne, deve-

numai probabile). Și încă chiar atunci colecția lui nu eră completă, căci de pildă inscripția noastră i-a rămas necunoscută. Dela 1881 încoace s'au mai descoperit însă o mulțime, și cum archeologia creștină și săpăturile speciale ale ei sânt de-abia la început, e speranță ca numărul inscripțiilor respective să fie și mai mult crescut.—Importantă și hotărîtoare pentru inscripția noastră e în orice caz concluzia lui Becker, că *«majoritatea inscripțiilor prevăzute cu siglele D·M aparține veacului al III-lea (!) și timpului lui Constantin»* (p. 67).

355) Cf. vorbele editorului inscr. în CIL. III, la n. 7315: «iunctae formulae *dis manibus sacrum* et *signo Christi* non magnopere offendunt, quamquam iuxta positae vix alibi redeunt»(!). Întâlnim, ce-i dreptul, nouă exemple la Becker, o. c., (n. 4. 5. 53. 75. 77—80. 87) dar numai în felul: D · M · ⁎ ori D ⁎ M, etc.

356) Necunoscută lui Becker; în CIL. III, 7315, unde e de comparat interpretarea celorlalte părți ale inscripției, cari pe noi nu ne interesează acum direct.

357) Și mai aproape de noi sânt inscripțiile creștine cu D · M, găsite în Salonae, în CIL. III, 9414 și 9593.

358) Cf. Harnack, *Mission* [2], II, p. 76 și 199.

nile cu timpul o simplă indicație a monumentelor funerare ca atare [359]).

În ce privește acum celelalte două formule sepulcrale ale inscripției din Napoca: *p(osuit)* și *s(it) t(ibi) t(erra) l(evis)*, ambele sânt bine cunoscute ca specific creștine [360]).—Despre forma monogramului sacru, ⳨, în comparație cu cealaltă, mai răspândită, ☧, e de spus numai atât: ambele (cu diferitele lor variații) se întimpină pe inscripții încă dinainte de Constantin, iar dela el înainte și pe monete, foarte des. Care din cele două semne e mai vechiu, e greu de hotărît. V. Schultze [361]) crede că forma aflătoare și pe inscripția din Napoca, adică *crux monogrammatica*, ⳨, e mai veche decât cealaltă, și că Lactantius în *de mort. pers.* 44, descriind semnul militar

[359]) Cf. C. M. Kaufmann, *o. c.*, p. 198: «Doch ist diese Bezeichnung D · M *(dis manibus)*, D · M · S *(dis manibus sacrum)* Θ · K (θεοῖς καταχθονίοις) an der Spilze der Epitaphien bald nur gedankenlose Folge aller Übung, bald einfache Kennzeichung des Steines als Grabmal, wenn man nicht anzunehmen hat, dass Christen schon behauene und mit dem Vermerk D · M versehene Epitaphien beim Lapiciden kauften. Selbst in Fällen, wo neben der Formel ein Monogramm Chrisli erscheint, ist nicht etwa ein chrislliches *Deo maximo* oder dgl. herauszulesen. Im übrigen ist die Formol in der ältesten Zeit sowie vom Ende des vierten Jahrhunderts ab sellener». La cele spuse de Kaufmann adaog dela mine o nouă dovadă, de totala lipsă de înțeles concret a formulei D · M. Pe o inscripție greacă găsită nu de mult în Senia (Dalmatia nordică), unde am constatat mai sus (p. 27) și prezența altor orientali, întâlnim pe un cetățean din Bithynia, care-și pune, pe grecește (!), următoarea inscripție: Δ · M | M̂ · KΛAYΔIOC | MAPKЄIANOC | M · KΛAYDCIOY (sic!)· CTPA | TONЄIKOY | YIOC · NЄiKOMHDЄYC | ZHCACΔЄTH Iϛ · ЄNΘAΛЄ (sic) KЄIMAI: *respectivul* pare nici să nu mai fi știut ce înseamnă Δ · M și că pe grecește e Θ · K (vezi mai sus): CIL. III, 15094. Cf. și la Becker, *o. c.*, n. 14, o inscripție greacă *(creștină!)* cu D · M.

[360]) Cf. mai sus p. 20 sq. și CIL. III, 8752, și add. p. 2261: *Octaviae Evagriae... Ulpius Asclepius con[frater in]* ☧ *p(osuit)*; vezi G.-B. de Bossi, *Inscr. Christ. Urb. Romae, passim.*

[361]) *Archäologie der altchristlichen Kunst*, p. 266.

creştin dat în a. 312 de Constantin, armatei sale, se gândeşte la această formă. Totuşi alţii explică monogramul lui Lactantius ca având o altă formă: ⊗[362]).—Sigur e, în ce ne priveşte, că monogramul inscripţiei din Napoca nu e, nici ca formă, nici ca vechime[363]), în contrazicere cu celelalte monumente epigrafice creştine[364]).

Trecând acum la însuşi cuprinsul inscripţiei, observăm, că numele persoanelor pomenite în ea nu sânt obicinuite. Cei doi adormiţi întru Domnul: Aurelia Marina şi fiul ei Aurelius Marinianus, poartă cognumele *Marinus*, despre care ştim, că e oriental[365]); şi anume, după părerea învăţaţilor Hettner, Braun şi Cumont, în special commagenic (din Syria Commagene)[366]): printre orientalii din Ampelum, întâlnim ca *sacerdotes Iovis optimi maximi Dolicheni*[367]) [resp. *I. o. m. Commagenorum ae-*

[362]) Fără cerc. Cf. d. p. Dalton, *Guide*, p. 19. Această formă ne e atestată de inscripţia greacă, veche creştină, din Constanţa, fixată de noi mai sus, p. 62 la trecerea din secolul al III-lea in al IV-lea.

[363]) Cf. mai sus, nota 354, concluzia lui Becker asupra vechimei inscripţiilor creştine cu *Dis Manibus*.

[364]) Cf. asupra monogramului sacru pe inscripţii şi monete, şi Kaufmann, *o. c.*, p. 296 sqq. şi 597 sqq.

[365]) Amintesc printre alte exemple (v. mai jos), că tatăl împăratului Philippus Arabs, şeic-ul arab din Hauràn, se numiă Marinus şi supt acest nume a şi fost consacrat de senat ca divus (cf. K. J. Neumann, *der röm. Staat und die allg. Kirche* I, p. 246).

[366]) F. Cumont, *Les dieux éternels des inscriptions latines* in *Revue archéologique* 1888, vol. 11, p. 190, citează inscripţiile din Ampelum, in Dacia, asupra cărora revin şi eu mai jos, şi apoi, in n. 4, adaogă: «ce *cognomen* (Marinus) se retrouve neuf fois sur les inscr. de *Jupiter Dolichenus* Hettner, p. 9, 10 [e vorba de dissertaţia lui Felix Hettner, *De Iove Dolicheno*, Bonn, 1877, in locul căreia acum e de folosit o altă dissertaţie mai nouă asupra aceluiaşi subiect de A. H. Kan, *De Iovis Dolicheni cultu*, Groningae, 1901]. *C'est un nom commagénien*, d'après l'ingénieuse correction de Braun (*Jahrb. des V. f. Altf. Rh.* XXXII, p. 98), qui change *Nonagen*. en *Comagen*. dans CIL. X, 3456». Concluzia lui Cumont e poate prea categorică: orientalismul numelui e insă în orice caz asigurat.

[367]) CIL. III, 7835.

terni] [368]) pe următorii syrieni: Marinus Mariani Bas[us?], Aurelius Marinus, Addebar Semei şi Oceanus Socratis [369]).—Numele tatălui Aureliei Marina, Aurelius Babus [370]), e unic în tot volumul al III-lea al Corpului inscr. lat. (Illyricul şi Orientul), afară numai dacă în inscripţia de mai sus, din Ampelum, nu avem a emendă pe Marinus Mariani Bas[us?] în — Ba[bus], căpătând astfel şi pentru Aurelius Babus determinarea precisă a patriei: Syria Commagene.

Dar nu avem nevoe de această determinare: e de ajuns, că putem hotărî originea în general orientală [371]) a persoanelor inscripţiei napocense. Totuşi inscripţiile ne dau şi alte lămuriri. Tocmai în Napoca se constată existenţa a două mari corporaţii religioase de orientali: din «Asia» şi din Galatia. Cei din Galatia apar pe vremea lui Antoninus Pius, ca adoratori ai zeului lor suprem din oraşul Tavia: *Iovi optimo maximo Taviano pro salute Imperatoris Antonini et Marci Aureli Caesaris, Galatae consistentes municipio posierunt* [372]); iar dela «*Asiani*» ne-a rămas lista membrilor colegiului lor, alcătuită la anul 235, şi săpată în piatră de unul din membrii lui, Zoilianus [373]): printre ei se disting un întreg şir de *Suri*, Syrieni [374]). Înfârşit, din Caria, găsim pe un Aurelius

---

[368]) CIL. III, 7834.

[369]) *L. c.* în n. 367 şi 368.

[370]) *Babus*, cu această ortografie şi terminaţie,—căci cu doi *b* şi cu suf. *ius*, el se întâlneşte pe mai multe inscripţii, şi e de origine italică. Cognumele nostru pare însă a sta în legătură cu *Babylas*, şi alte cognume orientale.—Cf. *Thes. ling. Lat.*, *s. v.*

[371]) La această concluzie de ordin mai general, ne îndeamnă şi alte ştiri, ca de pildă aceea din Eusebius, *hist. eccl.*, VII, 15, asupra ofiţerului *Marinus* din Caesarea Cappadociei, care a suferit martyriul pe vremea lui Galiienus: cf. Harnack, *Mission*², II, p. 46.

[372]) CIL. III, 860.

[373]) CIL. III, 870: SEVERO ET QVINTIANO COS | NOMINA ASIANORVM | GERMANVS — *SPIBAR ch AES* |... — EPIPODIA *MATER...*: unul *spirarcha*, cealaltă *mater* a colegiului!

[374]) Rând 17 sqq.

Alexander ca adorator al zeului suprem al patriei sale Eriza, oraş la Nord de Cibyra, *Iupiter optimus maximus Erusenus*[375]).— Faţă de această mulţime de colonişti «asiani», e oarecum firesc ca şi Aurelius Babus al nostru, cu fiica şi nepotul său, să fie sau «asiani», sau, mai precis, syrieni.

Dacă însă admitem ca stabilită această origine orientală, atunci creştinismul familiei veteranului nostru e foarte uşor de explicat: ştim doară că încă din secolul I, înainte de Traian, întreaga Syrie şi Asie erau cucerite pentru creştinism, şi, în special, tocmai ţinuturile pomenite mai sus în inscripţiile din Napoca: Syria, cu Antiochia,— Galatia,— Cappadocia,— Cilicia, cu Tarsus,—Pisidia, Pamphilia, Caria, etc., şi mai presus de toate oraşele de pe coasta Syriei şi Asiei mici[376]). Că din aceste ţinuturi avem a căută în Dacia nu numai colonişti: meseriaşi şi negustori, ci şi soldaţi, resp. veterani, cum e Babus al nostru, ne dovedeşte următoarea inscripţie din Micia, însemnata garnizoană din Apusul Daciei: *Dis Manibus memoriae C. Licini Coll(ina tribu) Caesarea Pontici, veterani alae I Augustae I[ture]o-[r(um)*: numele àlei e sigur], *vixit annos L, [militavit annos...] Licin[iu]s Eup[r]epes [libertus] p(atrono) f(ecit)*[377]). Caesarea Palestinei[378]), de unde se trăgeă veteranul

[375]) CIL. III, 859.

[376]) Nu pot intrà aici in alte amănunte şi de aceea trimet numai, la cele două cărţi clasice cu privire la missiunea creştină in vremea apostolică: C. Weizsäcker, *Das apostolische Zeitalter der christlichen Kirche*, III. Aufl. Tübingen u. Leipzig 1902,—şi W. M. Ramsay, *The Church in the Roman empire before A. D. 170*. 7. ed. London 1903, — la cari sânt încă de adăogat scrierile aceluiaşi autor *St. Paul the Traveller and the Roman Citizen*, şi *A historical Commentary on St. Paul's Epistle to the Galatians*, Londra, — şi opera lui Ernest Renan, *Histoire des origines du Christianisme*, 7 vol., — iar pe scurt Harnack, *Mission* u. *Ausbreitung*, ed. 2.

[377]) CIL. III, 1382.

[378]) Cf. Mommsen la CIL. III, 1382.— După toate probalităţile nu poate fi vorba de o altă Caesarea (v. pentru tribus Collina

C. Licinius Ponticus, e cunoscută ca centru creştin încă din vremile apostolice, — şi fără să îndrăznesc a face vre-o ipoteză, accentuez totuşi faptul, că inscripţia lui Ponticus cuprinde o formulă vrednică de luare aminte: *Dis Manibus memoriae*, din care cuvântul *memoria* în formula *bonae memoriae* e aproape o caracteristică a inscripţiilor creştine [379]), — iar *fecit*, dela sfârşitul inscripţiei, intră deasemenea şi în formularul creştin [380]).

La faptul că Babus e un veteran, nu cred de prisos a adăugă observaţia făcută de istoricii bisericeşti [381]), că în special în Illyricum (la care Dacia aparţineă şi cultural şi administrativ), martyriile soldaţilor sânt deosebit de numeroase [382]).

Mai rămâne întrebarea: cum se explică îndrăzneala lui Babus de a pune pe sarcofagul alor săi monogramul sacru şi de a se arătă astfel şi pe sine însuşi ca creştin? Omeneşte, lucrul e de înţeles chiar în împrejurările obicinuite, de persecuţie a creştinilor: Babus pierduse tot ce mai aveă pe lume, şi-i eră indiferent, dacă şi pe el îl vor ucide pentru credinţa sa. Dar existenţa monogramului pe sarcofag îşi poate găsi şi o explicare pur istorică. — Anume, am văzut mai sus, că actul de constituire (ori reconstituire) a colegiului

---

CIL. III, 1382 şi 6580 I, 3. 12 şi cf. W. Kubitschek, *Imperium Romanum tributim descriptum*, p. 258, cu observaţia, că, propriu zis, Caesarea ţineă de tribus Quirina).

379) Cf. Kaufmann, *o. c.*, p. 199 şi inscripţiile de pe pag. 40 sq. ale acestui studiu.

380) Idem, *ibidem*

381) Cf. Harnack, *Mission* [2], 11, 201.

382) Cf. in general asupra răspândirii Creştinismului printre soldaţi, Harnack, *o. c.*, II, p. 41 sqq. şi, mai ales, monografia aceluiaşi autor *Militia Christi*, Tübingen 1905, unde, p. 119 sqq., sânt de comparat actele martyriului *veteranului Iulius din Durostorum!* Cf. insă şi inscripţia din Salonae a Octaviei Evagria, pusă de un *confrater in ☧ (Christo)* (CIL. III, 8752 şi add. p. 2261), precum şi inscripţia din Larissa, mai sus pomenită: CIL. III, 7315.

Asianilor din Napoca e datat din a. 235. Aceasta ne îndeamnă să atribuim cam tot aceleiaşi vremi şi inscripţia «asianului» Aurelius Babus: în orice caz, chiar fără de inscripţia din a. 235, mărturia creştină din Napoca, din pricina monogramului sacru—atât ca formă, cât şi în sine însuşi: el apare pe inscripţii de-abia în acest timp—nu poate fi pusă mai de vreme de secolul al III-lea. Dar, în prima jumătate a acestui veac (cât şi Dacia e încă romană), tronul Romei e ocupat de doi împăraţi orientali (un syrian şi un arab): Severus Alexander şi Philippus Arabs, cari au fost aşă de binevoitori creştinilor, încât tradiţia recunoscătoare a acestora a încercat chiar să facă din ei adepţi ai nouei credinţe [383]. Îndrăzneala, pe care pretutindeni în Imperiu şi-o iau creştinii în apărarea drepturilor lor faţă de păgâni [384], l'a făcut şi pe Aurelius Babus din Napoca să mărturisească în public credinţa creştină a sa şi alor săi.

Inscripţia noastră, după cele expuse mai sus, ne documentează în chip categoric existenţa Creştinismului in Dacia traiană în prima jumătate a secolului al III-lea. Că veteranul nostru nu eră singurul creştin în Dacia în acea vreme, e dela sine înţeles. Că Creştinismul dela această dată înainte n'a mai încetat nici-un moment de a există în stânga Dunării, cred că nu e nevoe să mai fie demonstrat. Faptul că autoritatea publică ro-

[383]) Cf. in această privinţă, n special K. J. Neumann, *o. c.*, p. 207 sqq. şi 231 sqq., unde se găsesc strânse toate izvoarele, păgâne şi creştine, privitoare la chestiune. Altfel, orice istorie a imperiului roman.

[384]) Clasic e locul din *Hist. Aug.*, *v. Alex. Sev.* 49, 6: *cum Christiani quendam locum, qui publicus fuerat, occupassent, contra popinarii dicerent, sibi eum deberi, rescripsit, melius esse, ut quemadmodumcumque illic deus colatur, quam popinariis dedatur,* — de unde se vede că creştinii începuseră pe vremea lui Severus Alexander să-şi clădească lăcaşuri de cult speciale, ne mai mulţămindu-se cu simplele încăperi ale caselor particulare. — Cf. J. P. Kirsch, *Die christlichen Cultusgebäude im Altertum*, p. 4 sqq.

mană încetează curând după Filip Arabul de-a mai aveà vre-o înrâurire asupra Daciei traiane, a fost fără îndoială deosebit de binevenit creştinilor de aici.

Dacă acum creştinismul daco-roman e, precum văzurăm, constatat pe monumente publice cu mult înainte de a apare măcar prin martyrologii în alte provincii ale Illyricului, cauza cred că trebue căutată numai în aducerea lui *directă* din Răsărit — coloniştii lui Traian au venit in mare parte din Orientul creştin — şi, ca urmare, în vechimea comunităţii creştine din Dacia, care va fi dat membrilor ei o oarecare încredere în puterea lor de rezistenţă chiar la ocazia unei lupte publice cu păgânismul predomnitor în provincie. Ce-i dreptul, păgânismul acesta devenise el însuşi aşà de «monotheist», în urma syncretismului consequent al diferitelor culte, solare (ca metafizică) şi salvatoare (ca theologie), încât păgânismul daco-roman va fi fost—ca şi aiurea—mai mult un fel de γνῶσις, decât o adevărată idololatrie: câteva probe vom da mai jos: acum constatăm numai faptele[385]).

E bine însă să accentuăm chiar acum un fapt hotăritor: creştinismul latin al strămoşilor noştri e, în

[385]) Literatura modernă asupra syncretismului şi gnosticismului antic, fie păgân, fie creştin, fie păgâno-creştin, e enormă chiar acum: ea totuşi creşte mereu, in specia in Germania, din pricina direcţiei noi, genetice-comparative, date istoriei religiunilor de Usener, Dieterich, englezul Frazer şi alţii, direcţie care s'a dovedit extraordinar de rodnică in rezultate noi asupra evoluţiei ideilor religioaee ale umanităţii, şi care deci atrage tot mai mulţi învăţaţi în sfera ei de acţiune. Cred de prisos a mai da aici o listă de cărţi asupra syncretismului şi gnosei şi trimet numai la cartea des citată a lui Harnack, *Mission und Ausbreitung des Christentums*, unde, în special cultul syncretietic al lui Asclepios ca «mântuitor»: pe vremea lui Origenes, o primejdie capitală pentru doctrina salvatoare creştină, — e minunat expus; bibliografia diferitelor chestiuni se poate găsi, in parte, apoi, tot acolo, şi, la mine, mai sus, p, 27, n. 87.

terminologia sa romană, mai nou decât secolul al treilea: lucrul acesta, dacă va îl dovedit mai jos, va arătă că creştinismul nostru nu e—ca religie naţională—atâta originar daco-roman, cât mai ales de origine missionară, răspândit cu repeziciune, în scurtă vreme, la o anume epocă dată. Un sâmbure vechiu-creştin a existat: l'am văzut mai sus; el a fost însă numai credinţa unei minorităţi a Daco-Romanilor şi n'a avut în el însuşi puterea de a cuceri întregul popor, fără alt ajutor strein.

Singurul izvor mai sigur, pe care putem clădi istoria creştinismului daco-roman după anul 250, e limba noastră: terminologia creştină[386]). Toate celelalte izvoare, de ordin propriu istoric, sânt neprecise şi cu o valoare îndoelnică: ele nu capătă însemnătate decât în lumina concluziunilor trase din studiul istoric-comparativ al terminologiei noastre latine-creştine, resp. în general religioase. Vom începe dar cu acest izvor de informaţie[387]).

[386]) Asupra terminologiei noastre creştine de origine latină există un întreg şir de studii filologice speciale: W. Tomaschek, în *Zur Kunde der Hämus-Halbinsel*, în *Sitzb. d. k. Acad. d. W. z. Wien, phil.-hist. Cl.* XCIX, 1881, p. 486 sqq.; G. Chiţu, *Cuvintele creştine în limba română* în *Columna lui Traian*, X, 1882, p. 452 sqq., 607 sqq., XI, 1883, p. 82 sqq; L. Şăineanu, *Încercare asupra semasiologiei române*, Bucureşti, 1887, p. 25 sqq.; C. Diculescu, *Vechimea Creştinismului la Români. Argumentul filologic*, Bucureşti 1910; cea mai completă culegere de termeni, cu etymologiile lor, e cea a lui Diculescu.— Din toate aceste studii însă. istoricul nu poate scoate decât simpla *etymologie* a cuvintelor noastre creştine: încercările de explicări genetice-culturale ale unor cuvinte ca *păgân*, *biserică*, *mormânt*, etc., ori mai ales generalizările istorice asupra originilor Creştinismului nostru, sânt deopotrivă de neexacte la filologul-istoric Tomaschek, în 1881, ca şi la filologul-theolog Diculescu, în 1910.

[387]) În scrierea sa, *Zur Kunde der Hämus-Halbinsel*, *l. c.*, p. 486 sqq., Tomaschek examinând elementele latine ale terminologiei noastre creştine. conchide că tocmai ele dovedesc imposibi-

Cuvântul specific creştin, folosit de toate popoarele romanice, *ecclesia*, lipseşte in limba noastră. Acest cuvânt însă e tocmai cel mai vechiu termen creştin, atât pentru «comunitatea» credincioşilor, cât şi pentru «lăcaşul de cult» al lor» [388]): pretutindeni în Imperiu cuvântul *ecclesia*, în forma aceasta internaţională, greco-latină, apare şi pe inscripţii ca termenul clasic al limbei po-

---

lilalea «continuităţii» noastre în stânga Dunării. Astfel exclamă el, la p. 488, cu cunoscuta-i vivacitate: «die Verfechter der Continuität der romanischen Wohnsitze im traianischen Dacien mögen uns sagen, wie sich dieses Wort *(basilica* = biserică) im Karpatengebiet hätte im obigen Sinne (ca termen literar adică !) entwickeln und erhalten können — *wenn sie einen Hexentanz der abenteuerlichsten Combinationen aufführen wollen»*, — iar la p. 489, după pura înşirare a etymologiilor câtorva termeni creştini latini din limba noastră: «schon die wenigen angeführten Worte — *unbequeme Rätsel für die Anhänger der Continuität* — beweisen, dass die Romanen der Hâmushalbinsel *(denn das traianische Dacien lassen wir endlich einmal ganz aus dem Spiele!)* ihr Christentum—etc. (urmează anume ...descoperirea: «dass... ihr Christentum (al nostru) nicht erst aus dem Munde der slowenischen und byzantinischen Mönche zu hören bekamen»,—pentru care «ridiculus mus» nu eră de fel nevoe de o aşă... «pregătire» a muntelui de erudiţie numit Tomaschek). — Cetitorul «contribuţiilor» mele de faţă va vedeă, că inscripţiile şi de data asta l-au desminţit pe Tomaschek cu toată energia, iar că «partizanii continuităţii» n'au nevoe de nici-un «Hexentanz der abenteuerlichsten Combinationen», spre a dovedi un lucru, care şi aşă e logic-necesar şi se poate chiar dispensă de demonstrare prin documente. — Notez că şi Xenopol, *Istoria Românilor*, I, p. 428 şi nota 1, a luat poziţie faţă de desfiderea de mai sus a lui Tomaschek, ce-i dreptul, fără de a explică mai precis originea şi rostul cuvântului cu pricina, «*basilica* — biserică», in limba noastră.—Şi mai notez, fireşte, nu cu plăcere, că din cetirea articolului lui Tomaschek asupra terminologiei noastre creştine latine, nu m'am ales decât cu simplele bergerac-iade de mai sus.

[388]) Cf. pentru toate chestiunile ce vor urmă, cu privire la *ecclesia* = *basilica*, articolul lui P. Kretschmer, *Kirche, Dom, Münster* în *Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung*, XXXIX (XIX), 1906, p. 539 sqq.

pulare; termenii mai noi [389]), *dominicum* și *basilica*, pe grecește κυριακόν și βασιλική, au rămas numai ca expresii ale limbei literare bisericești. Încercarea părinților Bisericei de a încetățeni aceste cuvinte, prin predicele și scrierile lor, au rămas fără izbândă, pretutindeni unde Creștinismul se «popularizase» înainte de veacul al patrulea, când se ivesc noii termeni: prin urmare la toate popoarele romanice și în tot Răsăritul grec, unde ἐκκλησία, până azi, în greaca modernă, e termenul obicinuit pentru conceptul ce ne preocupă.

Illyricul latin, unde se pun originile poporului român, n'a făcut excepție dela regula de mai sus: «*ecclesia*» e singurul termen, pe care-l întâlnim aici în inscripții, și el reprezintă ca atare, precum am văzut mai sus, terminologia vulgară latină, creștină, a Illyricului. Prezența acestui termen nu se constată cumva numai în Dalmația, ci și în imediata apropiere a Daciei traiane: in Sirmium [390]) și în Remesiana [391]): și anume, până târziu, în secolul al V-lea.

Cum stă acum lucrul cu ceilalți termeni azi obicinuiți în celelalte limbi europene? Popoarele germanice și slavice au denumiri rezultate din cuvântul κοριακόν (resp. κυριακή [οἰκία]) [392]). Se știe însă, că Goții au fost creștinați de apostoli de limbă greacă [393]), tocmai

---

[389]) Kretschmer, *l. c.*

[390]) CIL. III, 14340, 3: *eccles]ie Sirm[iensis ep]isc[opus:* sec. IV.

[391]) CIL. III, 8259: *ecclesia [Pe]trus et...*: sec. V.

[392]) Kretschmer, *l. c.*, vorbește numai de κυριακόν — *dominicum;* e evident însă, că forma care stă d. p. la baza termenului german nu e κυριακόν, ci κυριακή, subînțeles οἰκία.

[393]) Importante în această privință sânt in special scrisorile Sf. Vasile cel Mare (CLXIV și CLXV din a. 374) și ale Sf. Ioan Chrysostomul (XIV, CCVI, CCVII, din a. 404); dar chiar primii apostoli ai Goților — în sec. III — au fost tot Greci, creștini din Cappadocia, și, mai apoi, tot numai cu Răsăritul grecesc au rămas Goții în legături religioase: cf. Harnack, *Mission* [2], II, p. 203—4 și in special Waitz, *Leben und Lehre des Ulfila*, Hannover, 1840. Vezi și mai jos, în lucrarea mea.

în prima jumătate a secolului al IV-lea, când termenul κυριακόν (vid. κυριακή) eră «la modă» [394]). «Moda însă a fost numai trecătoare» [395]); aşă s'a făcut, că un termen cărturăresc [396]), obicinuit numai scurtă vreme în Imperiu, a rămas totuşi proprietate durabilă a tuturor graiurilor din Nordul germano-slav al Europei: missionarii au introdus cuvântul ca singur consacrat şi l-au răspândit numai pe acesta în popor. Alte cuvinte, care ar fi mai existat cumva la vre-o mică comunitate anterioară missionărei, au fost în chip firesc înlocuite prin noul termen general-popular.

Dar *basilica?* Acest cuvânt s'a născut ca termen creştin la începutul secolului al IV-lea [397]). Şi anume, nu cu înţelesul general al cuvântului *ecclesia*: şi pentru comunitate şi pentru clădire,—ci numai ca termen architectonic: supt înrâurirea măreţelor clădiri creştine de cult, făcute ori ajutate de Constantin şi urmaşii săi, şi numite după forma şi dispoziţia lor, cu termenul antic

---

394) Kretschmer, *l. c.*, p. 543.

395) Idem, *ibid.*

396) Exprim această caracterizare în direct contrast cu părerea lui Kretschmer (p. 542), că, de oarece cuvântul κυριακόν a ajuns la Goţi sub forma κυρικόν (documentată şi de inscripţii), aceasta dovedeşte, «dass das Wort nicht auf gelehrtem, literarischem Wege, sondern als volkstümlicher Ausdruck den Germanen zugekommen ist». Dacă prin termen cărturăresc înţelegem numai pe cel împrumutat direct din cărţi, atunci Kretschmer are dreptate. Lucrul însă se prezintă altfel: Goţii n'au luat cuvântul direct dela Greci, în contact cu ei, ci l-au căpătat în predici şi in cărţi bisericeşti gotice cu terminologie creştină greacă, *prin missionari:* această împrumutare nu poate fi însă caracterizată altfel decât drept cărturărească; Germanilor le-a fost absolut egal, dacă missionarii au pronunţat erudit ori popular cuvântul, lor tot cuvânt *de carte* sfântă le-a fost.

397) Cf. V. Schultze, *Archäologie der altchristlichen Kunst*, p. 46; C. M. Kaufmann, *Handbuch der christlichen Archäologie*, p. 145 sq.; P. Kretschmer, *art. cit.*; cf. pentru materialul linguistic, *Thes. ling. Lat.*. *s. v.*

de clădiri profane: *basilicae*. Cuvântul creştin *basilica* e mai nou ca *dominicum* (κυριακόν): în Itinerarium Burdigalense, redactat la a. 333, cuvântul *basilica* e socotit ca încă neînţeles de public şi e explicat prin *dominicum*[398]).—Răspândirea cuvântului *basilica* e foarte înceată. Încercările părinţilor bisericei latine de a convinge pe credincioşi că vorba *ecclesia*, în senz de clădire, e improprie şi că e mai bine să numească lăcaşul Domnului *basilica*[399]), au rămas, precum vedem din uzul limbelor romanice de azi, infructuoase. Ici şi colo s'a zis de fapt *basilica* şi in popor: în special in sânul unei comunităţi bine limitate geografic şi în chip eficace izolate de restul lumii romanice; aşă în văile Alpilor: în Engadin, pe Inn,—în Val Tellina, pe Adda,—ori în Belinzona, pe Ticino,— sau în insule singuratice ca Veglia, — cutare missionar ori şef bisericesc a putut stabili termenul cărturăresc *basilica* şi în popor[400]). În-

---

[398]) Ed. P. Geyer, în *Corpus scriptorum eccl. Latinorum*, voi. 39, *Itinera Hierosolymitana*, p. 23, 1: «*ibidem modo iusso Constantini imperatoris basilica facta est, id est dominicum, mirae pulchritudinis...*».

[399]) Cf. Augustinus, *Epist.* 157 (?): *sicut appellamus ecclesiam, basilicam qua continetur populus, qui vere appellatur ecclesia, ut nomine ecclesiae, id est, populi, qui continetur, significemus locum, qui continet...* la Du Cange *s. v.* [unde vezi şi alte citate]: am vrut să controlez citatul, dar numărul dat nu corespunde, — aşă încât a trebuit să-l cred pe Du Cange pe cuvânt. — Împrejurarea aceasta însă, cu *basilica* recomandată poporenilor în loc de *ecclesia*, şi în general cu o sumă de alţi termeni *literari* latini, încetăţeniţi tocmai prin predica bisericei creştine şi în limba vulgară, arată că afirmarea lui Schuchardt, *Voc. d. Vulgärlat.* I, 58, însuşită şi de Tomaschek în *Zur Kunde der Hämus-Halbinsel*, *l. c.*, p. 489 sq.: «die, welche den Glauben predigten, bedienten sich eines ungeschmiukten volkstümlichen Vortrags; es kam ihnen nur auf die Sache und durchaus nicht auf die Form an»,—nu-i tocmai îndreptăţită şi, în orice caz, exagerată.

[400]) Creştinarea Alpilor a mers foarte încet. Încă pe vremea lui Eugippius, după 450, mai existau culte păgâne în Noricum: *vita Severini*, c. 11. Vezi în general asupra păgânismului in Alpi, şi

colo însă el rămase numai ca element al limbei culte, şi, cu cât limbile romanice se definiră mai mult ca atare, al limbei latine moarte.

În Illyricum, am văzut, cuvântul *basilica* nu apare de fel în inscripţii; până la Dunărea de jos, ca spaţiu, şi până în sec. VI, ca timp, am constatat exclusiva întrebuinţare a termenului *ecclesia*.

De unde vine atunci în limba noastră cuvântul *basilica*, în această formă, latină, nu in forma greacă, βασιλική? [401]).

Jung, *Römer* u. *Romanen*, p. 149 sq. şi 162 sqq. Apariţia *basilicei* In Alpi e dară o urmare a aceluiaşi fenomen istoric ca la noi: missionarea târzie a Alpilor de către predicatori culţi.

[401]) Dau aici in extenso părerea lui P. Kretschmer, din *art. cit.*, p. 544, pentru ca cetitorii să poată urmări in chip complet argumentarea mea, prin care ii resping afirmările: «Zu erklären bleibt noch, warum sich im südlichen und nördlichen Teii des romanischen Gebieles *ecclesia*, im östlichen *basilica* festgesetzt hat. Es liegt nahe zu vermuten, dass der Ausdruck βασιλική — *basilica* vom Zentrum des byzantinischen Reiches ausgegangen ist und namentlich im nördlichen Teile der Balkanhalbinsel verbreitet war und daher auch im Rumänischen, Vegliotischen, Oberitalienischen und Rätoromanischen vertrelen ist. Dagegen hiell man im übrigen romanischen Gebiet, wie in Hellas an *ecclesia* fest»: pentru «dagegen» Kretschmer nu mai dă explicaţie, ceeace totuşi ar fi fost foarte interesant: căci atunci influenţa Byzanţului cu βασιλική stabilită in Elveţia (!), dar in Grecia nu (!), i-ar fi părut şi lui cam ciudată. La partea intâi a «explicării» lui K. e de răspuns: 1. K. singur a arătat în acelaşi articol, că în Orient (cu Byzantium cu lot) termenii obicinuiţi, ori susţinuţi de lumea cultă religioasă, erau κοριακόν şi ἐκκλησία, iar nu βασιλική. 2. În Illyricum influenţa byzantină pe terenul religios eră foarte restrânsă; Illyricul latin, până în inima Thraciei, ţineă cultural de Vest: in spec. religios, de patriarchatul de Roma, nu de cel de Constantinopol. 3. La Constantinopol se vorbiă greceşte: missionarii greci nu vorbiau altfel (vezi cazul Goţilor mai sus): forma românească vine insă dela cuvântul latin, iar nu dela cel grec. 4. Nu există nici-un monument epigrafic cu «*basilica*» in tot Illyricul, ci toate au numai «*ecclesia*». — Explicarea mea Insă, cu termeni vechi, populari, şi noi, cărturăreşti, se potriveşte la toate cazurile lui Kretschmer. Cât priveşte cazul Daco-Romanilor, vezi acum mai jos, in lext.

Dacia traiană, cu toate relaţiile continue avute şi după 270 cu malul drept al Dunării [402]), a fost totuşi după data pomenită destul de izolată de Imperiu, pentru ca viaţa ei culturală să se desvolte *întocmai ca într'o insulă*; ce a pătruns aici odată, a fost conservat în chip statornic şi desvoltat după legi proprii insulei noastre anthropogeografice: întocmai ca şi capitalul spiritual mai vechiu — din punctul nostru de vedere, păgân — care deasemenea nu fu cu totul risipit [403]), ca în alte ţinuturi, ale «continentului romanic», ci dăinui până după generalizarea Creştinismului ca religie naţională, ba, cu anume prefaceri, chiar până în ziua de azi.

Din Răsăritul grec, am văzut, *basilica* nu puteà veni în Dacia. Din Apusul latin însă, cu cea mai mare uşurinţă. *Basilica* e din secolul al IV-lea înainte termenul *oficial* bisericesc latin pentru *lăcaşul de cult*. Întocmai dară cum la Goţi missionarii greci răspândiră şi împlântară termenul κυριακόν (însemnând la origine tot numai «clădirea», apoi însă, prin analogie cu, resp. traducerea, cuvântului *ecclesia*, însemnă şi «comunitatea») [404]), tot aşă la Daco-Romanii din stânga Dunării, missionarii latini introduseră exclusiv noul cuvânt *basilica* (al cărui însemnare, în chip asemănător cu cea a κυριακόν-ului se extinse dela clădire şi asupra comunităţii).

Când s'a întâmplat această missionare a Nordului latin al Dunării? Fireşte dùpă 350: căci mai înainte nu există *basilica*.

Deocamdată ne mulţămim cu această dată rotundă şi ne punem imediat întrebarea: se justifică şi altfel o atare concluzie cu privire la teritoriul de formare a cuvântului românesc *biserică?* Nu se puteà întâmplà şi în dreapta Dunării acest proces, în senzul ca *ecclesia* să fi fost înlăturat de *basilica?* Răspunsul îl dau pe deo-

---

[402]) Vezi mai jos.

[403]) Vezi mai jos.

[404]) Cf. Kretschmer, p. 541.

parte numeroasele dovezi, pe care le-am adus în partea întăi a acestui studiu, în privinţa legăturilor cu totul strânse, a *perfectei continuităţi culturale* dintre Italia (unde se ziceà *ecclesia*) şi Illyricul latin, iar pe de alta faptul concret, neînlăturabil, că inscripţiile în adevăr arată aceeaşi terminologie creştină şi în Italia şi în dreapta Dunării, până la năvălirea Slavilor! Dar, să presupunem că aceste dovezi nu sânt destul de convingătoare, şi să căutăm altele.

Populaţia de limbă latină, la care s'a încetăţenit cuvântul *basilica*, se numiă pe ea însăşi cu numele de *Romani* [405]).—Nicăiri în imperiul roman, dupăce Caracalla

[405]) Asupra termenului *Romania* şi *Romani* a scris G. Paris în *Romania* I 1872, p. 1 sqq. (*Romani*, *Romania*, *lingua Romana*, *Romancium*), susţinând că in timpul năvălirilor «il n'y a dans l'ensemble dos lois comme des histoires de ce temps ni *Galli*, ni *Raeti*, ni *Itali*, ni *Iberi*, ni *Afri*: il n'y a que des *Romani* en face des conquérants répandus dans toutes les provinces. Le *Romanus* est donc, à l'époque des invasions et des établissements germaniques, l'habitant parlant latin, d'une partie quelconque de l'empire. *C'est ainsi que lui-même se désigne* (?!), non sans garder encore longtemps quelque fierté de ce grand nom; mais ses vainqueurs ne l'appellent pas ainsi», ci Vlach. Părerea lui Paris e foarte acceptabilă, dacă e vorba de uzul limbei literare latine din timpul năvălirilor. Populaţiile din provincii ţineau insă de tradiţia lor particularistă, numindu-se după provincia sau oraşul de naştere: astfel chiar in timpul mai sus caracterizat de Paris ca lipsit de denumiri provinciale, întâlnim pe Romanii din Noricum şi Pannonia numiţi *Pannonii* şi *Norici*, ca şi în vremile bune ale Imperiului (vezi citatele la Jung, *Römer u. Romanen* [2], p. 233, n. 5 şi 6). Dar chiar de n'am aveà nici-un citat contemporan, cea mai bună dovadă, că dintre toţi *Romanii* Imperiului nu s'au numit *pe sine* astfel, *în viaţa practică*, decât *Romanii* din Dacia traiană, cei din Raetia şi, câtva timp (până ce se disolvară în Slavism) un mic grup din Dalmatia, — toţi, iarăşi, nu din pricina continuităţii teritoriului romanic dintre ei, ci siliţi de împrejurări identice [v. p. «Romanii» din Dalmatia, Const. Porphyrog., care li numeşte Ῥωμᾶνοι (spre deosebire de οἱ Ῥωμαῖοι), spunând că şi ei se numesc astfel: *de adm. imp.* c. 29 sqq., — cf. Jung, *Die roman. Landsch.*, p.

a dat cetăţenia tuturor locuitorilor liberi, fără deosebire, n'a mai pus cineva vreun preţ deosebit pe titlul de *civis Romanus*. Dimpotrivă tendinţa particularistă, patriotic locală — existentă încă dinainte — a indicării provinciei ori oraşului de naştere, ca origine «naţională», s'a răspândit din ce în ce mai mult şi, înlăuntrul Imperiului, nu s'au mai întâlnit decât «*cives*» provinciali [406]):

---

453 sq. şi Onciul, in *Conv. liter.*, XIX, 593, ale cărui concluzii diferă însă de ale mele; că aceşti Ῥωμᾶνοι ai lui Const. Porphyrog. formau o excepţie in mijlocul celorlalţi Romani din imp. byzantin, ne arată şi faptul că Împăratul li citează ca un curiosum: că se numesc până tn timpul lui astfel, ceeace fireşte eră neobicinuit, întrucât termenul eră literar şi însuşi Porphyrogenitul îl întrebuinţează fără îndoială tot ca atare], e pe deoparte tocmai faptul că avem până azi vechile nume provinciale: Hispani, Italici, Delmati, etc., iar nu cumva numai numele care au îndepărtat pe cele provinciale (după Paris: pe cel de «Romani» !) ca Franci, Lombarzi etc.,—iar a doua dovadă o formează chiar următoarea argumentare a lui Paris (p. 7): «Le nom de Romani se maintint cependant dans deux cas, *où les peuples qui l'avaient partagé avec les habitants de tout l'empire* (? !) *ne se trouvèrent englobés dans aucune nationalité nouvelle* (??) *et conservèrent pour se distinguer des barbares qui les entouraient, l'ancienne appellation dont ils étaient fiers....*». După Paris poporul românesc s'a format în dreapta Dunării (unde, precum am văzut mai sus, şi în general se ştie, împrejurările din timpul năvălirilor au fost tn totul asemănătoare cu cele din Apusul latin !): şi totuşi Paris ajunge la explicarea că *Romanii* de aici trăiau — spre deosebire de cei din Apus! — «dans une sorte d'Ile au milieu d'autres races» şi că aşă şi-au păstrat numele! Cum se pot împăcă la Paris aceste două serii de fapte: izolare şi stăruire —«dans une sorte d'Ile» — în mijlocul barbarilor (Paris), şi totuşi disolvare în aceiaşi barbari (izvoarele istorice), în Illyricum, îmi e, din punct de vedere istoric, absolut neinteligibil. — M'am oprit însă mai mult asupra părerii lui Paris, pentrucă ea e admisă fără discuţie, oarecum ca dogmă, de toţi istoricii, tocmai fiindcă a fost emisă de un filolog. Cf. d. p. Jung, *Die roman. Landsch.* p. XVIII sqq.

406) Despre diferiţii *cives* din Gallia nici vorbă ne mai fiind: acolo particularismul naţional şi local fiind excepţional de dezvoltat: vezi în scrierea mea *Die Nationalität der Kaufleute im*

civis Afer[407]), *natione Afer*[408]); *Asiani*[409]); *natione Bessus*[410]); *Britto*[411]); *natione Campanus*[412]); *(civis ori natione) Noricus*[413]); *(civis* resp. *natione) Pannonius*[414]); *(natione, domo) Dacus*, ori *Daciscus*[415]); *(natione) Dardanus*[416]); *(natione, civis) Delmata*, ori *Dalmata*[417]); *Galatae*[418]); *(natione) Germanicus*[419]); *(natione, civis) Graecus*[420]); *(domo) Hispanus*[421]); *(natione) Italus* sau *Italicus*[422]); *(natione) Macedon*[423]); *fines inter Moesos et Thraces*[424]); *(natione, civis) Surus*[425]), etc., etc.[426]). Acest fenomen cultural are loc în tot imperiul roman, şi anume până la sfârşitul vieţii lui ca atare: până la intemeerea noilor state naţionale pe ruinile lui. — Pe *Romanii* cu *basilica* trebue deci să-i căutăm

---

röm. Kaiserreiche, colecţia completă a diferiţilor *cives* provinciali, negustori.

407) CIL. III, 5230 şi 13137 (creştin).

408) V. o sumă de inscripţii CIL. III, p. 2526, *s. v.*

409) În Napoca (Dacia): CIL. III, 870.

410) CIL. III, p. 2530.

411) *Ibid.*

412) CIL. III, n. 2129.

413) CIL. III, p. 2538.

414) CIL, III, p. 2539.

415) CIL. III, p. 2532 şi V, p. 1188.

416) CIL. III, n. 5283.

417) CIL. III, p. 2533; V, n. 7893; X, n. 7589.

418) *Consistentes municipio* Napocae: CIL. III, n. 860; *collegium — arum*, Germisarae: n. 1394.

419) CIL. III, n. 265.

420) CIL. III, p. 2535.

421) *Ibid.*

422) P. 2536.

423) N. 6592.

424) P. 2537.

425) P. 2545.

426) N'am dat aici citate decât exempli gratia. Inscripţiile cu *cives («natione», «domo»)* ai diferitelor oraşe provinciale sânt nenumărate. Despre trupele de auxiliari cu nume naţional-provinciale, vezi o notă mai jos.

în altă parte, afară din Imperiu [427]). — Şi în adevăr ei nu sânt departe. Populaţia romană rămasă în Dacia traiană după anul 270 nu se mai puteă numi *dacă*, precum se numiau înainte provincialii de aici [428]): căci *provincia* Dacia eră acum în Sudul Dunării, iar, de altă parte, existau în Carpaţii nordici încă Daci adevăraţi, liberi [429]). şi neromanizaţi. *Daco-Romanii* fură dar siliţi să se numească *Romani*; şi anume: din punct de vedere iuridic, *cetăţeni* romani ei nu mai erau, căci se lepădaseră de Imperiu, dar erau şi rămâneau «Romani», ca o nouă *natio barbara!* Prin urmare, nu din mândrie, ci de nevoe, şi nu ca cetăţeni romani, ci ca simpli oameni

---

[427]) Căci şi ipoteza — în senzul lui G. Paris — că Românii s'ar fi numit astfel ca o nouă naţiune, de Romani, ce se formă printre barbarii din Imperiu, am văzut că trebue respinsă: popoarele romanice ridicate pe *ruin*ele Imperiului poartă sau nume de provincii: Italia, Spania, Bretania, sau pe al cuceritorilor barbari: Francia, Lombardia, etc.

[428]) Cf. în CIL. III şi *passim*, diferitele *ale*, *cohorte*, *vexillaţii*, etc., de *Daci* (izvoarele strânse de Cichorius, la Pauly-Wissowa, *s. v.*, *ala* şi *cohors*, şi unde se găsesc *natione Daci* şi prin *ale* şi *cohorte* purtând alte nume: d. p. în *ala I Illyricorum*, CIL. VI, 3234. Aceste corpuri de auxiliari sânt de fapt şi oficial gândite la origine ca formate din «naţionalităţi» deosebite de «naţiunea» romană; pe urmă însă ele au fost mai mult un mijloc — puţin înţelept — de a hrăni spiritul naţional particularist, întrucât numele lor nu mai corespundea cu cuprinsul şi cetăţeni adevăraţi romani erau cuprinşi sub numele militar de *Afri*, *Aquitani*, *Batavi*, *Bessi*, *Brittones*, etc., etc. Cf. Cichorius, *s. v. cohors* în P.-W., IV, 232. — *Daci*, pentru provincialii — civili — ai celor două Dacii din dreapta *Dunării*, e curent întrebuinţat în literatura vremii; cf. d. p. mai jos citate din S. Paulinus Nolanus cu privire la S. Nicetas din Remesiana.

[429]) Cf. cu *vita Marci* (S. H. A.) c. 22 şi Ammianus Marcellinus, XXII, 8, 42 (... *Europaei sunt Alani et Costobocae gentesque Scytharum innumerae...*), inscripţia din Roma, a unei regine dace... în exil: CIL. VI, 1801: *D(is) M(anibus) (!) Ziai Tiati fil(iae), Dacae, uxori Piepori regis Coisstobocensis. Natoporus et Drilgisa aviae cariss(imae) b(ene) m(erenti) fecer(unt):* sec. II—III (?).

de un anume neam, se numiră foştii provinciali ai Daciei traiane *Romani* [430]).

Populaţia de limbă latină, la care s'a încetăţenit cuvântul *basilica*, ziceà, spre deosebire de toţi provincialii latini ai Imperiului *pavimentum* pentru *terra* şi *terra* pentru *(pagus-) pagensis,-e*: adică, fusese prin excelenţă o populaţie orăşenească şi acum din lipsa cuvintelor technice pentru viaţa de ţară aplică la această viaţă termeni orăşeneşti cu totul improprii, precum erà *pavimentum* în loc de *terra*.

În adevăr, nu puteà să zică *pavimentum* în loc de *terra* decât acela care multă vreme nu cunoscuse alt

[430]) La argumentarea de mai sus e încă de adăogat următorul punct: coloniştii *romani* din Vest împreună cu indigenii *romanizaţi* din *provinciile illyro-thrace*, atunci când se uniau în vre-un collegiu religios, aşà cum se uniau Orientalii (am văzut mai sus: *collegium Asianorum, collegium Galatarum)*, nu se numiau *Romani*, cum aveau tot dreptul s'o facă — spre a se deosebi de nenumăraţii Orientali şi Greci ai «Illyricului» — ci simplu *vernaculi:* astfel de *sodalicia* ori *collegia vernaculorum* sânt caracteristice tocmai, şi numai, provinciilor illyro-thrace ale Imperiului. E meritul învăţatului B. Filow, de a fi stabilit acest fapt în revista *Klio. Beiträge zur alten Gesch.*, IX, 1909, p. 253 şi urm. În afară de inscr. publicată de Filow, *l. c.* (din Serdica: timpul lui Hadrian), mai sânt încă două: CIL. III, 7437 (din Nicopolis, a. 227, — despre care inscr. Filow observă, p. 255, 8, că ar puteà fi şi din Novae) şi CIL. III, 8833 (Salonae). — Cât priveşte numele Raetoromanilor, el nu vine direct dela anticul Romanus. — O analogie la imposibilitatea formării numelui de «român» în sânul Imperiului, din pricina denumirilor populare d'inainte existente, provinciale, *Dacus, Dardanus*, etc.,—avem în faptul că poporul nu cunoaşte chiar în «Dacia» nume *generice* de munţi: «Carpaţii» sânt la noi o denumire literară: poporul cunoaşte numai «muntele» ori «munţii» şi are denumiri exclusiv pentru fiecare munte în parte. Tot aşà cu numirile Românilor după provincii: «bănăţean», «bihorean», «moldovean», etc. Un nume *general* şi, totuşi, în aceeaşi vreme *şi popular*, nu se puteà — cred — naşte decât în împrejurările descrise de mine mai sus.

teren supt picioarele lui, decât pe cel pavimentat al orașelor, și care, printr'o întâmplare năprasnică, fusese dintr'odată zmuls din viața de oraș și aruncat în cea de țară: căci despre o evoluție înceată a înlocuirei cuvântului *terra* prin *pavimentum* nu poate fi vorba: doară în împrejurările obicinuite existau și Romani la țară, cari să-l învețe pe orășan, cum are a zice solului; dimpotrivă, prin distrugerea catastrofală a vieții orășenești, orășenii au format apoi dintr'odată majoritatea populației rurale romanice și felul lor de a vorbi a biruit, deși eră impropriu.—Nașterea cuvântului *pământ* pentru *terra* cred că n'a putut iarăși aveà loc decât în stânga Dunării: căci în dreapta fluviului continuitatea cu Romanismul vestic și faptul că, propriu zis, viața de oraș și cea de țară au existat simultan până târziu de tot (când Illyricul fu desnaționalizat de Slavii veniți în număr covârșitor) [491]), au împiedecat formarea unui termen așă de excepțional, cum eră cuvântul *pământ* [492]).

În ce privește termenul *țară*, pentru romanicul *paese*, *pais*, *paes*, *pays*, etc., avem chiar documente epigrafice,

[491]) Cf. asupra existenței orașelor Illyricului supt barbari, Jung, *Römer und Romanen*², p. 235 sqq. și 253 sqq.; asupra distrugerii lor de Slavi, p. 253; asupra existenței populației rurale, p. 252 sqq. și *Die romanischen Landschaften*, p. 424 sqq.

[492]) Cf. o părere diametral opusă celei exprimate de mine cu prilejul cuvintelor *pavimentum*=«pământ» și—mai jos—*terra*= «țară», la O. Doneusianu, *Histoire de la l. roumaine*, I, Paris, 1901, p. 51 sq.: «...L'examen des mots latins conservés en roumain nous montre qu'ils se rapportent surtout à la vie de campagne. Tout ce qui nous ramènerait à une organisation sociale plus compliquée et à une culture plus avancée n'a pas laissé de traces plus visibles dans les éléments latins du lexique roumain.... *Cette particularité s'explique par le fait que les Roumains représentent surtout la population latine de la péninsule balkanique qui s'est conservée à la campagne. L'élément urbain n'entra que dans une mesure très faible dans la constitution du peuple roumain*... etc...». Special asupra vreunui exemplu D. nu se oprește. ci exprimă părerea sa in general, despre întreaga limbă românească.

care să ne dovedească naşterea lui pe teritoriul din Nordul Dunării. Orăşeanul din Dacia numiă ţinutul rural *terra*, cu acest termen general: *clasic*[433]): *terra*, care însemnă aici, deopotrivă, aceea ce, în alte regiuni, eră: deoparte solul însuşi *(terra)*, de alta *rus* ori *pagus* (cf. * *terrānus=rusticus=pagensis*, resp. *paganus)*. Această denumire excepţională îşi aveà originea în însăşi natura colonizării Daciei: fuseseră aduşi «Romani» din toate părţile Imperiului, cari vorbiau un fel de latină «literară», diplomatică, internaţională, cu termeni general-latini [434]): *terra* eră pentru coloniştii din Dacia contrarul, ori, pe dealtă parte—ca *territorium*—supplementul oraşului: *oppidum*, *civitas*, *urbs*, oricum îl mai numiau. Prin extensiune eră *terra* întregul ţinut rural, întreaga «ţară»; tot solul cultivabil eră *terra: terra nutrix* [435]), «*Terra mater*»*!* Pă-

---

[433]) Terra înseamnă la Caesar şi Cicero *ţară, ţinut, regiune* (Caesar zice *terra Gallia* pentru Gallia, adică ţara gallică), — pe lângă însemnările generale, obicinuite, ale cuvântului la toţi scriitorii latini, de «pământ», «glob terestru», «univers», «lume», «naţiuni», «oameni», «continent», «sol», «teren», sau chiar «ţărână», în senzul de pulbere (la Tertullian: *terra es, et in terram ibis*, ţărână eşti şi în ţărână te vei preface), etc. (Cf. orice dicţionar latin mai desvollat: citatele din Caesar şi Tertullian le am dela Chatelain). Important în cazul nostru, din Dacia, e că tocmai senzul *clasic* de *pays* se păstrează şi desvoltă la strămoşii Românilor, pe când *toate* celelalte popoare romanice adoptă alţi termeni—târzii romani—pentru acest concept. Asta ar arătă că teoria aşă de exploatată de adversarii continuităţii, cu naşterea limbei române din *sermo rusticus* «balcanic» al sec. VI şi VII (cf. Tomaschek, *Zur Kunde der Hämus-Halbinsel, l. c.*, p. 481 sq.), nu e de fel inatacabilă. În orice caz exclamarea lui Tomaschek, *l. c.*, «wenn nur die Sprache der heutigen Rumänen derselbe romanische Dialekt wäre, den die Provincialen unter Traianus oder unter Gallienue gesprochen haben», e in chip surprinzător satisfăcută prin documentele sigure — citate mai jos în text — ce avem asupra cuvântului, desigur foarte important, *terra*, ca special nord-danubian.

[434]) De altfel şi cu o pronunţare mult superioară celei provinciale gallice, germanice, ori illyrice.

[435]) Cf. cultul zeiţelor *Nutrices Augustae* în Pannonia (CIL.

mântui roditor şi bogat în mine al Daciei umpleà de recunoştinţă pe colonistul venit aici: cultul universal-popular, antic, şi general-omenesc, al divinităţii *Terra mater*=Γῆ μήτηρ=παμμήτωρ γῆ [436]), unit cu cultul pentru geniul patriei, pentru provincia divinizată, dădeà naştere la un cult syncretist pentru *Terra mater Dacia* [437]).

Din 13 inscripţii găsite în ţinutul de limbă latină dela izvoarele Dunării şi până la ale Eufratului, dedicate zeităţii *Terra mater*, 7 sânt din Dacia [438]), 1, oficială, din Dalmatia [439]) şi 5 din Pannonia [440]): şi anume, una dintre cele din Dacia e expres închinată ***diis deabus Daciarum et Terrae [matri]*** (Apulum) [441]), documentând unirea celor două culte. La aceste 7 inscripţii sânt de adăogat alte 5 închinate provinciei divinizate: *Genius Daciarum* [442]),

---

III, 14051—61, etc.; cf. p. 2518 şi 2665 şi un articol de W. Gurlitt, In *Arch.-epigr. Mitt.*, XIX 1896, p. 2 sqq.: reprezentări figurate din Poetovio); v. sub n. 11713 acelaş cult in Africa şi înrudirea, dacă nu chiar identitatea zeiţei *Nutrix Augusta* cu *Tellus*, resp. *Terra mater*.

[436]) Vezi studiul lui Albr. Dieterich, *Mutter Erde. Ein Versuch über Volksreligion*, Leipzig 1905.

[437]) Vezi mai jos inscripţiile.

[438]) CIL. III, 996 şi 1152 (Apulum), 1284 şi 1285 (Ampelum), 1364 (Micia), 1555 (la Apus de Tibiscum), 1599 (loc necunoscut din Dacia): prin urmare deopotrivă răspândite pe *întregul* teritoriu al Daciei.

[439]) CIL. III, 8333: Împăratul Severus restaurează templul divinităţii, in Dalmaţia.

[440]) CIL. III, 10374 (Matrica: Pann. infer.), 10431 şi 10469 (Aquincum, *ibid.*), 11009 (Brigetio: Pann. sup.) şi 15188, 1 (Adiaum, *ibid.*: In legătură însă cu cultul lui Mithras: cf. Index la CIL III, *s. v.*).

[441]) CIL. III, 996.

[442]) CIL. III, 993: un african, venit in Apulum, face pe vremea lui Severus şi Caracalla (cf. Jung, *Fasten der Provinz Dacien*, p. 59) o dedicaţie acestor divinităţi: *Caelestis Aug(usta)* [div. Carthaginei] *et Aesculapius Aug(ustus)* [«mântuitorul»: cult syncretist analog doctrinei creştine despre «salvare»] *et Genius Carthaginis et Genius Daciarum*.

Daciae tres[443]), *dii deae Daciarum*[444]), *Dacia*[445]) şi o a cincea: aceasta e închinată «ţărei dace»: *terra Dacia*, şi anume în această societate divină: *Iupiter optimus maximus, terra Dacia et Genius populi Romani et commerci*: inscripţia nu e închinată de vre-o persoană cu predilecţii literare, ci de un om din popor,—un «*servus Caesaris nostri*» din satul, *pagus*, Micia[446]),— un necărturar, care în mintea lui simplă uni în recunoştinţa sa pe zeul suprem antic cu *Terra Dacia* deoparte şi cu Geniul poporului roman şi al comerciului de alta.

Când dară viaţa orăşenească fu distrusă în Dacia traiană, *terra* însemnă în limba Daco-Romanilor dela sate aceea ce înseamnă şi azi, plus însă înţelesul de «sol»; dar orăşenii cari erau acum siliţi să se întoarcă la viaţa rurală, aduseră pentru partea a doua a însemnării cuvântului, pentru *terra* ca «sol», cuvântul lor special *pavimentum*: acest termen fu primit foarte uşor de săteni, întrucât *terra* ca «pays» le eră şi lor şi orăşenilor comună, iar pentru «sol» se simţiă, fără îndoială, şi de săteni nevoia de a-l numi cu un alt cuvânt, special[447]).

---

443) CIL. III, 995 (Apulum): *Daciae tres et Genius legionis XIII geminae*.

444) CIL. III, 996 (Apulum): *dii deae Daciarum et Terra [mater*: reconstruire sigură !].

445) CIL. III, 1063, din a. 215: *Iupiter optimus maximus et ceteri dii deaeque immortales et Dacia*. Toate patru inscripţiile, din Apulum, dedicate de ofiţeri.

446) Aici fusese el ocupat ca slujitor împărătesc în staţiunea locală a vămilor Illyricului: CIL. III, 7853: *Iovi optimo maximo, terrae Daciae et Genio populi Romani et commerci Felix Caesaris nostri se[r]vus, vilicus stationis pontis Augusti, promotus ex statione Micia [ex vicario?]*. Cf. CIL. III, p. 2471: culegerea completă a ştirilor cu privire la *vectigal publicum portorii Illyrici et ripae Thraciae;* staţiuni cunoscute in Dacia: Micia, Pons Augusti şi Tsierna. De notat că aici în Micia s'a găsit şi o inscripţie închinată zeiţei *Terra mater* (mai sus, nota 438).

447) Cuvintele *ţarină* şi *ţărână* pòt intră in explicaţia mea: «ţărină» din înţelesul de ţară = campagne, şi «ţărână» din înţelesul

Aceasta cred că e originea cuvântului *ţară* ca *pays*, *campagne* şi *peuple:* «şi s'a sculat ţara» zic cronicele: *Terra Dacia, Mater!*

Naşterea cuvântului *ţară* n'a putut avea loc în dreapta Dunării [448]): cel puţin aşă ne învaţă inscripţiile, cari alăturea de bogăţia informaţiei pentru Dacia, arată sau sărăcie (Pannonia) [449]), sau totală lipsă de ştiri (Moesiile, Dalmaţia, etc.) în direcţia mai sus desvoltată. Inscripţia cu *terra Dacia* e însă deadreptul unică în tot Illyricul şi Răsăritul de limbă latină.

Asupra timpului când a fost introdus Creştinismul la Români, ca religie a întregei populaţii, se mai pot căpătă oarecari lămuriri din examinarea istorică a cuprinsului următoarelor două cuvinte: *dumnezeu* şi *duminică.*

Vorba *dumnezeu* se întimpină în forma aceasta veche, latină vulgară, fără *i*, numai la Români; dimpotrivă la celelalte popoare romanice *i* e păstrat. Puşcariu [450]) observă în această privinţă, că «[formele romanice] par, şi pentru păstrarea lui Ĭ din DOMĬNUS, să fie împrumutate din limba bisericei, pe când DĔUS eră ex-

---

sacral: *sit tibi terra levis: terra* având şi înţeles divin. — De altfel ambii termeni fiind *rurali*, ei s'au putut desvoltă şi *direct* din senzul clasic al cuvântului *terra:* vezi mai sus, nota 433. Ca atare ei însă, fireşte, trebue să fie anteriori lui *pavimentum* = pământ. — Dacă acum la Aromâni «ţară» e aceea ce e *terre* in franţuzeşte, cred că pricina trebue căutată în despărţirea lor de noi şi desvoltarea dialectului lor independent de al nostru. Cf. pentru etymologiile tuturor acestor cuvinte, S. Puşcariu, *Etymologisches Wörterbuch der rum. Sprache I. Lat. Element*, Heidelberg, 1905, *s. v.*

448) Cf. nota precedentă.

449) Şi anume, în afară de inscripţiile pomenite mai înainte, cu *Terra mater*, numai vre-o două inscripţii cu *dii* şi *genius (provinciae):* CIL. III, p. 2512 (n. 10396, 3943 şi 4168); cf. n. 4781: *Genius Noricorum.*

450) *O. c.*, n. 558.

presia populară». Observaţia e îndreptăţită. Iată anume şi ce explicare dă epigrafia fenomenului linguistic respectiv. — *Dominus*, *domina*, κύριος, κυρία, e, ca origine, un titlu pământesc, acordat zeilor numai prin asimilarea lor cu monarchii omeneşti [451]).—Cultul divin acordat acestor monarchi, în special în vremea elenistico-romană, aduse treptat o adevărată confundare a oamenilor-zei cu zeii cereşti. — Pe de altă parte unirea diferitelor culte înrudite printr'un fond comun theologie sau moral — syncretismul epocei greco-romane post-Alexandrine — în senzul ca zeul suprem al Semiţilor, cel al Egyptenilor şi cel al Grecilor să devină unul şi acelaşi, cu un nume compus, internaţional, iar ceilalţi diferiţi zei să rămână numai nişte epifanii, în direcţii speciale, ale divinităţii supreme, — acest proces de henotheizare, resp. monotheizare a polytheismului antic duce la o anume schimbare şi în formele de cult. Numele zeului devine oarecum indiferent: principalul e caracterul său divin, omnipotent, *exprimat prin atributele, ce însoţesc numele propriu.* În special atributul *deus*, oarecum superfluu în polytheism, e în această vreme de syncretizare a puterilor divine răspândite, cuvântul principal din denumirea completă a zeului: numele lui propriu devine o simplă caracterizare a respectivei manifestări concrete a divinităţii unice şi *nenumite* [452]).

---

[451]) Şi ánume incă din cele mai vechi timpuri: vezi exemple din Homer, din tragici, din Platon, etc., cu apelativele ἄναξ, ἄνασσα, δεσπότης, δέσποινα,— la Usener, *Götternamen*, Bonn, 1896, p. 221 sqq.; pentru cultul diferitelor zeităţi feminine romane, ca *regina*, *ibid.*, p. 227 sqq.

[452]) Cf. şi Usener, *o. c.*, p. 340 sqq.—O privire repede in indicele zeităţilor din diferitele volume ale Corpului inscr. Lat. convinge pe oricine despre intenzitatea procesului acestuia de amestecare a zeilor prin atribute comune, şi de ridicare a atributului la rangul de *nume divin exclusiv;* cel mai caracteristic exemplu e cel cu *Deus aeternus*, fără altă precizare, deci ca zeu unic al universului, — născut din comunitatea atributului de *aeternus* la

Aşà dar: ùn *deus*, cu mai mùlte nume: înţeles ca *stăpân*, monarch absolut: aşà precum e stăpânul celalalt de-aici de pe pământ, împăratul dela Roma, numai în lumea aceasta. Deci un *deus dominus*.

Inscripţiile ne arată, că în general în Răsărit[453]), şi în special în Dacia traiană, concepţia aceasta despre divinitatea supremă ca *dominus* = κύριος a fost foarte răspândită. Iată de pildă câteva dedicaţii din Thracia şi din Illyricul latin[454]): Κυρίω Ἑρμῇ[455]); ἀγαθῆι τύχηι· κυρία Ἀφροδίτῃ[456]); κυρίω Σαβαζίω[457]); κυρίω Ἡρακλεῖ[458]); ἀγαθῆι τύχηι· κυρίωι ἥρωϊ Συυιτυυλῃνῶι[459]); *Hero et domnus*[460]); *Hero domnus*[461]); *Aesculapius dominus*[462]); *dominus Sarapis*[463]); *petra genetrix domini*, subînţeles *Solis invicti*

---

toţi zeii supremi ai polytheismului: Iupiter, Apollo, Sol, Mithras, Caelus, diferiţii Baalim syrieni, etc. (Cf. asupra lui *Deus aeternus*, în afară de art. lui Steuding, la Roscher, *Myth. Lexicon* I, 1, 88, studiul lui Cumont, *Les dieux éternels des inscr. latines*, in *Rev. archéologique* 1888, vol. 11, p. 184-193, — unde e de comparat naşterea «pendanl»-ului feminin *dea aeterna*).— Acelaş lucru e de spus despre *Deus magnus conservator* (CIL. III, 14242 şi 14242¹: Salonae) şi toate denumirile analoage «monotheiste», — printre care în special e de relevat *Pantheus* (ca *Priepus Pantheus* in Apulum, Dacia, CIL. III, 1139: la 235 d. Ch.), asupra căruia cf. Usener, *Götternamen*, p. 345 sqq. şi Roscher, *Myth. Lex.* III, 2, p. 2979 sq.

453) Citez în special interesanta inscripţie greacă din Chalcis in Syria, a. 172/3, cu dedicaţia latină: MERKOYRIΩ *(sic)* DΩMINΩ (!): CIL. III, 14162, 2.

454) Cele greceşti, din colecţia lui Kalinka, *Antike Denkmäler in Bulgarien*, cuprinzând deci partea cea mai apropiată de noi a Thraciei greceşti.

455) N. 182.

456) N. 183.

457) N. 184 şi 185.

458) N. 195.

459) N. 202; cf. Index, col. 409—10.

460) CIL. III, 7532: Tomi.

461) CIL. III, 7530: Tomi.

462) CIL. III, 1079: Apulum (Dacia).

463) CIL. III, 4817: Virunum (Noricum).

Mithrae[464]), —toate aceste inscripţii dând titlul de *dominus* = κύριος unei anume divinităţi supreme: locale ori univer-sal-syncretistice. Dar iată câteva inscripţii, şi anume majoritatea fiind din Dacia, unde *Dominus* fără nici un alt «atribut» e adorat ca zeu unic, fie singur, fie in tovărăşia zeiţei unice (complementul absolut necesar minţii antice pentru înţelegerea *cosmogoniei!)*, fie numai divinitatea feminină singură: *domnus et domna:* în Potaissa [465]), Apulum [466]), Ampelum [467]), şi Sarmizegetusa [468]), — *dom-(n)a regina et domnus et bonus eventus*, în Naissus (Moes. sup.)[469]),— *dom(n)a regina* în Scythia minor [470]), — *domina et d(ea)*, în Apulum [471]).

Insfârşit o inscripţie din Philippi, înfloritorul centru roman din Macedonia, ne documentează şi numele complet divin: *deus... dominus* [472]).

S'a observat mai sus, că forma populară a apelativului divin e *domnus* şi *domna:* fără *i* [473]). Această formă e destul de veche: ea apare şi în numele îm-

---

[464]) CIL. III, 4543: Aequinoctium (Pann. super.); cf. şi inscripţia latină din Berytus, închinată zeului fenician *Iupiter Balmarcodes* (asupra lui, Cumont, la Pauly-Wissowa II, 2834—5 [cf. şi inscr. din CIL. III, p. 2514 şi 2064]): *gen(naeus) dom[inus] Balmarc[odes]:* CIL. III, 6673.

[465]) CIL. III, 7671.

[466]) CIL. III, 7749.

[467]) CIL. III, 7833.

[468]) CIL. III, 12578.

[469]) CIL. III, 8244.

[470]) CIL. III, 12476.

[471]) CIL. III, 1004. Dimpotrivă *fanum dominarum*, tot din Apulum, n. 1005, pare a fi închinat trinităţii feminine germane, care se întâlneşte aşa de des în inscripţiile latine dela Rin, cele trei *matronae* (cf. CIL. XIII, *passim*), adorate aici la noi de vre-un colonist din acele părţi.

[472]) CIL. III, 14206 [10]: *deus Vertumnus dominus.*

[473]) Cf. inscr. din Formiae, in Italia (CIL. X, 6076): *Domna*, ca zeiţă.—Usener observă în *Götternamen*, p. 221 sq., că prin *Domna* aici, ca şi în alte cazuri, avem a înţelege pe *mater deum*, *Magna mater*, *Kybele*.

părătesei *Iulia Domna* şi e documentată şi prin alte forme: astfel numele creştine, dar de origine păgână, *Domna*[474]) şi *Domnica*[475]), *Domnus* şi *Domnio*[476]), ori apelativul *domnus* acordat sfinţilor şi martyrilor creştini[477]).

Se pune însă întrebarea: eră întrebuinţat numele divin *dominus* în rugăciunile păgâne, astfel încât forma *Domne-deus*, din care vine *Dumnezeu*, să poată fl de fapt păgână? Răspunsul ni-l dă — între alţii — şi Lucian, care ne-a păstrat în *Pseudomantis* întreaga liturghie a cultului *apollonico-asclepieic* al lui Glycon, creaţia religioasă aşă de ciudată a magului şi impostorului Alexandru din Abonuteichos: zeul Glycon se reveleazâ magului Sakerdos: acesta îl invocă astfel: εἰπὲ γάρ μοι, ὦ δέσποτα Γλύκων, τίς εἶ; la care zeul răspunde: 'Εγώ,.... 'Ασκληπιὸς νέος...[478]). Aşă dar: *Domine Glyco!*

Prin urmare nu mai rămâne nici-o îndoială: invocarea păgână a zeilor cuprindea şi vorbele *Dominedeus*..., după cari urmă — sau adesea nici nu mai urmà — numele divinităţii implorate.

Pe de altă parte tocmai în Dacia şi Moesia apare divinitatea *Domnus* (resp. *Domna*), care în invocaţii, prin însăşi numele ei, trebuià să fie chemată *Domne deus*[479]).—

---

474) CIL. III, 597: Berhoea (Maced.); *Dona* (!): n. 14207, 15 = Kalinka, o. *c.*, n. 428: Traiana (Thracia).—*Domna*, sfântă creştină, serbată la 26 Decembre: ca origine Kybele: Usener, p. 221 sq.

475) CIL. III, 4220: Savaria (Pann. sup.); 9576: Sirmium—Salonae.

476) CIL. III, Index: Cognomina,—unde vezi şi pentru numele feminine alte pilde.

477) *Domnus Syneros:* martyr în Sirmium: CIL. III, 10233.

478) Lucian, *Pseudom.*, c. 43. — Cf. pentru timpul mai vechiu, alte exemple, la Usener, *o. c.*, p. 221.

479) De notat e că chiar cultul lui Glycon, mai sus documentat de Lucian şi in forma de adorare, e constatat în Dacia (la Apulum: două altare consacrate lui Glycon, după cum adaogă credincioşii în el: *iusso dei:* CIL. III, 1021 şi 1022) şi în Moesia superior (ceva mai la Sud de colonia Scupi: *Iovi et Iunoni [et] Dracconi et Draccenae et Alexandro:* n. 8238).

Creştinii însă ziceau de obiceiu simplu *deus* în rugăciunile lor [480]). Dacă ei mai târziu au zis ca păgânii *Domine deus*, cauza e a se căută în influenţa orientală şi în general păgână, exercitată asupra Creştinismului: astfel e caracteristic, că forma *deus dominus* (constatată mai sus ca păgână) apare în inscripţiile creştine din CIL. III numai în Syria [481]), şi în Salonae, oraşul cu atâţia Syrieni şi Orientali creştini: şi anume, în ultimul caz, ca o probă concretă despre intrarea conceptelor păgâne în doctrina religioasă creştină: *Iesus Christus rex regum, dominus [dominantium]* [482]).

Încheerea rezultă dela sine: *Domine deus* in forma veche, populară, *Domne deus*, e în Dacia şi în Moesia o invocaţie păgână. Această invocaţie fu primită apoi şi de Creştinism. La noi, în senzul că poporul zise mai departe *Domine deus*, zeului suprem creştin; în Apus, ca influenţă orientală cărturărească, în forma literară (!) *Domine deus*, introdusă deabia, ori din nou (!), de preoţii creştini.

Această concluzie e întărită de prezenţa unui alt cuvânt în limba noastră, într'o formă mai puţin coaptă, mai puţin prelucrată, romanică: vorba *Duminică*, cu *i*, ca şi în celelalte limbi romanice, ne arată că Creştinismul e în limba noastră mai nou decât invocaţia *Domne Deus*. Faptul insă, că două forme aşă de înrudite, cum erau *Dominica* şi *Domne deus*, nu s'au analogizat una pe

---

480) CIL. III, 2673: Salonae:... *ita desiderat anima mea ad te Deus*; 9626: *ibid.: Deus noster propitius esto rei publicae Romanae*; 13124: *adiuro per Deum et per leges Cresteanorum*; 14916: *per Deum omnipotentem eos adiuro*, — etc., etc.

481) CIL. III, 6701: *dius dominus*, — deoparte şi de alta monogramul sacru.

482) CIL. III, 2674.—Cf. in inscripţia superstiţioasă creştină din Tragurium, CIL. III, p. 961, XXVI: † *In nomine domini Ieso Cristi denontio tibi, inmondissime spirete tartaruce*, etc.—Pentru fecioara Maria ca urmaşă a vechilor divinităţi păgâne sub numele de *regina coeli*, cf. Usener, *o. c.*, p. 229.

alta, arată, cred, o deosebire de vârstă între ele chiăr ca termeni creştini: când s'a introdus *Dominica*, *Domne deus* eră consacrat şi în rugăciunile creştine — desigur ca un cuvânt unic, compus — şi deci aveă o existenţă independentă, de termen fixat definitiv în limbă, aşă că înrudirea cu *Dominica* poate nici n'a mai fost simţită.— Că această ipoteză a mea trebue să fie aproape de adevăr, îmi pare că dovedeşte şi un alt fapt. *Duminică* e mai târziu şi decât *biserică*, şi de acèea nu a devenit „*Dumenică*", după *basilica* — „biserică", pentrucă la venirea lui în limbă *basilica* nu mai sună astfel, ci *baselica* şi deci chip de analogie cu ea nu mai există [483]).

Dimpotrivă în Apus *Dominica (dies)* şi *Domine deus* sânt contemporane: ambele au fost primite târziu, în forma literară latină, ca termeni creştini.

Se ştie însă când a fost înlocuit *dies Solis* cu *dies dominicus* (în limba vulgară *dies dominica*): în ultimii ani ai secolului al IV-lea. Într'un edict din 17 April 392 se găseşte încă *dies Solis* [484]); dela 27 August 399 înainte nu mai găsim însă decât *dies dominicus* [485]). In popor termenul s'a răspândit apoi treptat-treptat în cursul secolului al V-lea şi al VI-lea. — Această creştinizare a sărbătorii săptămânale stă în legătură cu întreaga

---

[483]) În aceeaşi vreme procesul prefacerii lui *i* în *e*, care e foarte vechiu în latina populară, probabil încetase, şi cuvintele primite acum în limbă nu mai erau transformate în felul dinainte.—Cfr. asupra celor spuse în text observaţia lui Hasdeu, în *Columna lui Traian* XI 1883, p. 88, la art. lui Chiţu despre *Cuvintele creştine în limba română*, unde Hasdeu admiţând originea latină a cuvântului «Rusalii», cu toate dificultăţile fonetice, adaogă: «dar tot aşă în *Duminică* din lat. Dominica este o gravă neregularitate fonetică, de oarece ar trebui să fie *Dumenică*, ca *biserică*, nu *bisirică* din lat. basilica; şi totuşi filiaţiunea latino-română în ambele cazuri [«Rusalii» şi «Duminică»] rămâne necontestabilă». Cfr. şi mai jos, p. 115.

[484]) *Codex Theodosianus*, II, 8, 20.

[485]) *Ibid.*, II, 8, 23.

mişcare creştină împotriva păgânismului şi cu edictele imperiale ordonând prigonirea cultelor păgâne [486]).

In ce ne priveşte, reţinem deci deosebirea nu numai de vârstă, ci şi de semnificaţie religioasă, a celor doi termeni actual creştini: «Dumnezeu» şi «Duminică», şi vom căutà acum, dacă păgânismul a mai lăsat şi alte urme în *terminologia creştină* românească: rezultatele obţinute ne vor servi apoi la fixarea locului şi timpului, unde şi când s'a întemeiat definitiv creştinismul nostru latin.

Etymologic, vorba «crăciun» poate veni şi dela *carnationem* [487]) şi dela *calationem* [488]). Istoric însă, sântem siliţi să facem o deosebire. Primul termen fiind de origine pur creştină şi ca atare târziu în limbă (vezi mai sus cazul cu «Duminica»!) n'ar fi avut la noi nici vremea, nici posibilitatea de a suferi complicatele schimbări fonetice, ce se cer pentru ajungerea la forma de azi, «crăciun». Dimpotrivă al doilea, *calatio*, e de origine păgână şi evoluţie populară, şi ca atare schimbările prin care a trecut, pentru a deveni «crăciun», au avut şi timp şi ocazie să se întâmple.—P. Papahagi a dovedit că vorba *crăciun* vine dela *calatio (—nem)* [489]): convocarea poporului de către preoţii păgâni în prima zi a fiecărei luni pentru anunţarea sărbătorilor din acea lună,—şi, prin extindere, însăşi sărbarea în legătură cu *calatio*. Cea mai însemnată *calatio* erà cea dela începutul anului, 1 Ianuarie [490]).—Termenul acesta,

---

[486]) Vezi mai sus, *passim*.

[487]) Diculescu, *Vechimea Creştinismului la Români*, p. 19 sq., reluând această etymologie a *Lexiconului budan*.

[488]) Papahagi: vezi mai jos.

[489]) În *Convorbiri literare*, XXXVII, 1903, p. 670 sqq.—Explicarea e considerată de Puşcariu ca cea mai probabilă—filologic—din câte s'au dat, şi a fost admisă în al său *Etym. Wörterb.*, *s. v.*

[490]) Explicarea istorică dată de Papahagi naşterii acestei de-

calatio, pare a fi specific daco-roman: căci in Apus avem la popoarele romanice numiri derivate din *natalis(-e)*[491]), — iar în Illyricul latin se constată vorba *natalis(-e)* ca întrebuinţată pentru sărbătorirea martyrilor, — aşă încât trebue să admitem, cu atât mai mult, că a fost întrebuinţată şi pentru naşterea Domnului [492]).

«Crăciunul» a fost serbat în toată lumea creştină, până după anul 350, odată cu botezul Domnului, adică la 6 Ianuar *(Epiphania)* [493]). Dar in Vest (adică şi în Illyricul latin) Epiphania e o sărbătoare de dată recentă: deabia prin conciliul dela Nicaea (325) fu recunoscută şi de biserica latină [494]). Anume, cu acèst prilej, se hotărî în chip unitar procedeul fixării datei Paştilor şi publicarea ei în ziua Naşterii Domnului. — Originea răsăriteană a sărbătorii «Nativităţii» [495]) avù acum drept corolar fixarea de către patriarchul din Alexandria (in sec. IV şi V), printr'o circulară trimeasă tuturor bisericilor creştine, grece ca şi latine, de 6 Ianuar (Naşterea Domnului şi ca atare ***începutul anului bisericesc***), a datei Paştelui şi deci a începutului Păresimilor. După

---

numiri: simpla apropiere in timp a celor două sărbători: «calaţia» păgână şi «nativitatea» creştină,—nu e satisfăcătoare.

[491]) Derivatele din *incarnatio*, citate de Diculescu în scrierea sa pomenită în n. 487, *l. c.*, ca existente în vechea provençală şi franceză, sânt de origine cărturărească, iar nu populară.

[492]) CIL. III, 9545: *Natale S[eptimi Victurici Hermogeni]s*,— şi 12864: *natalis S[epti]mi mart[yri]s dies XIIII ka. Maia[s]*,— in Salonae.

[493]) Usener, *Das Weihnachtsfest*, Bonn, 1889, p. 187 sqq.

[494]) Idem, *ibidem*, p. 193 sqq.

[495]) Pentru tradiţia strict catholică, dar istoric neexactă, că «Crăciunul» a fost serbat în Apus încă din cele mai vechi timpuri la 25 Decembre, şi că Epiphania a fost dată Apusenilor de Răsăriteni deabia la sfârşitul sec. IV, când aceştia au primit în schimb dela Apuseni «Nativitatea», cf. Hergenröther, o. *c.*, ed. IV, de Kirsch, I, 474, şi cele observate împotriva părerii acesteia de Usener, o. *c.*, p. 214 sqq.

liturghie se anunţau în această zi solemn, conform circularei, datele pomenite: *feriae conceptivae* [496]). Această anunţare la Epiphanie a sărbătorilor mobile de peste an, trebuiă să apară păgânilor de curând creştinaţi ca în totul asemănătoare *calaţiei* lor de mai înainte, şi ei numiră astfel sărbătoarea «Nativităţii» *calatio*. Denumirea aceasta, care fireşte nu a putut plecă din sânul bisericei oficiale, a fost, se pare, apoi primită chiar de missionari şi folosită ca mijloc de popularizare repede a sărbătorilor creştine la păgânii de curând convertiţi. — Anume, acesta nu e în Illyricum un caz izolat. Sărbătoarea cea mare a verei: Coborîrea Sf. Duh, a fost în acelaş chip fixată: prin sărbătoarea păgână, în legătură cu cuitul morţilor, a Rosaliilor: *ad Rosalia* ori simplu *Rosalia* [497]). Nu mai puţin sărbătoarea «Intrării în Ierusalim», prin cea păgână *Florilia* (în loc de *Floralia*) [498]): sărbătoarea de primăvară a Florei şi a florilor. Toate aceste numiri, *Calatio*, *Florilia*, *Rosalia*, n'au fost la început decât un mijloc mnemotechnic de fixare a noilor sărbători pentru păgânii cari din moşi strămoşi erau deprinşi cu celelalte; biserica oficială, de voe de nevoe, a făcut şi această concesiune păgânismului, după nenumărate altele [499]).

---

[496]) Usener, o. *c.*, p. 193—4.

[497]) Vezi mai jos o expunere specială asupra acestei sărbători.

[498]) Cf. Diculescu, *o. c.*, p. 21, care însă nu stabileşte nici-o legătură între «Floriile» creştine şi «Floraliile» păgâne.

[499]) Cf. Harnack, *Mission* [2], H, p. 174 sqq.: sărbătorirea martyrilor cu petreceri tot aşă de lascive ca pe vremea zeilor elenici, şi justificarea (!) acestui punct de vedere de către Grigore din Nyssa, Theodoret, etc.: citate in extenso. În special asupra cultului, de natură păgână, al Sfinţilor, cu atribute şi puteri divine speciale pentru ajutorarea la nevoi a credincioşilor, cf. M. Hamilton, *The Pagan Element in the Names of Saints* In *The Annual of the British School at Athens* XIII, 1906/7, p. 348 sqq.; Usener, *Götternamen*, p. 116 sqq., şi in special monografia lui E. Lucius, *Die Anfänge des Heiligenkults in der christlichen Kirche*, Tübingen, 1904.

Pentru ca însă *calatio* şi «crăciun» să corespundă în senzul explicării cuprinsului lor analog, se cere ca la data creştinării noastre, resp. a populaţiei rurale a Illyricului, să nu se fi întemeiat încă sărbătoarea independentă a «Crăciunului», la care apoi nu se mai făceă anunţarea sărbătorilor mobile — lucru ce se lăsase tot la Epiphanie — şi deci Nativitatea în nici-un caz nu mai puteă fi numită *Calatio*. Această consideraţie ne duce la concluzia deosebit de interesantă, că între anul 325 (Epiphania în Illyricum — care ţineà de Roma) şi c. 380 (data înfrângerii definitive a Arianismului [care, precum am văzut mai sus, fusese până după 360 puternic în Illyricum] şi deci a introducerii «Crăciunului»—la 25 Decembre—în părţile noastre) e de pus «creştinarea» cuvântului *calatio* [500]). — Când, nu mult după 380, vom fi primit şi serbarea de la 25 Decembre, *calatio*, termenul consacrat pentru «Nativitate», rămase şi mai departe ca atare, deşi data «Naşterii Domnului» se schimbase.

Asupra *Rosaliilor* sânt în special de observat următoarele. «Rusalii» (sau şi «Rosalii») trădează ca şi «Duminică» o formă de origine mai nouă în limba noastră : în adevăr judecând după analogiile *rosa* = rujă [501]), *ro-*

[500]) Cf. Usener, *Weihnachtsfest*, p. 262 (primul «Crăciun» in Constantinopol la a. 379); p. 266 sqq.: la Roma: dela 354 înainte; p. 264 sq.; Crăciunul in Illyricum: p. 220 şi 264: *înainte* de introducerea la Constantinopol şi în Răsărit, adică înainte de 379—388.

[501]) Forma «ruşă», dată de Körting, *s. v.*, nu mi-e cunoscută. — Ce-i dreptul, tot ce urmează la mine mai jos şi despre *rosa* şi despre *rosalia* ar trebui să lipsească, dacă aş admite cu Densusianu, *Hist. d. l. l. roumaine* I, p. 361 şi 365, că *rujă* şi *Rusalii* sânt în limba noastră elemente slave. Lucrul acesta însă nu-l pot admite, pentru simplul motiv, că, după cum mă învaţă Miklosich (*Rusalien*, în *Sitzb. d. k. Acad. d. W. z. Wien*, *phil.-hist. Cl.*, 46, 1864, p. 405, în sârbeşte, de unde ar fi fost să luăm vorba «rujă» tocmai sânt două forme: «ruža» şi «rosa», «rusa»: ambele împrumuturi romanice, şi anume: prima un împrumut mai nou [şi adaog eu : din româneşte], a doua, «forma rosa, rusa, obicinuită în Dalmaţia» un împrumut mai vechiu [adaog eu: din latina vulgară târzie a Illyricului]. Cât priveşte

seus = roş [502]), * *rosina* = ruşine [503]), etc., — iar pentru sfârşitul cuvântului: * *barbilia* = bărbie, *batt[u]alia*=bătaie [504]), etc., din *rosalia* nu puteă ieşi in desvoltarea regulată a limbei noastre tot «rosalii» ori «rusalii». — Mai ales că numele de *rosalia*, dat sărbătorii păgâne, nici nu eră general, ci în alte părţi, de pildă la Roma, se ziceă *dies rosae* [505]) şi *dies rosationis* [506]), în Capua se ziceà *rosaria* [507]), în Bellunum *rusae* [508]), în alte părţi de

---

Rusaliile noastre, Miklosich insuşi nu se gândeşte la un împrumut slav, ci crede — greşit — că la noi ele trebue să fi venit din Grecia. Destul, că la toate popoarele din peninsula balcanică, precum şi la Slavii din Nord şi la Lituanieni, cuvântul Rusalii e de origine romană. Dar Densusianu, *l. c.*, p. 361, observă că dacă la noi cuvântul Rusalii ar fi mai vechiu (latin), ar trebui să sune *Busaii*, iar nu cu *l*. La aceasta răspund, că încă de timpuriu Rosaliile fiind adoptate şi de Slavi, cari trăiau împreună cu Românii, desvoltarea mai departe a cuvântului românesc a fost împiedecată de analogia continuă cu forma slavă, care păstră pe *l*. Că la noi cuvântul nu poate fi de origine slavă, mai arată, pe deoparte amănuntele mitologice, proprii sărbătorii slave (vezi altă notă mai jos), date de Miklosich, iar pe de alta faptul, că «pendant»-urile latin-provinciale ale Rosaliilor, Floraliile şi Brumaliile, prin numele Florii şi Brumar (pe care îl poartă luna Noemvre: din *Brumarius-Brumalis*), există la noi până azi. Vezi asupra Rosaliilor şi Brumaliilor (acestea din urmă, ca sărbătoare, pierdute la noi) studiul, până astăzi de actualitate, al lui Tomaschek, *Ueber Brumalia und Bosalia, nebst Bemerkungen über den bessischen Volksstamm*, in *Sitzb. d. k. Acad. d. W. z. Wien, phil.-hist. Cl.*, 60, 1868, p. 351-404. — De altfel ţin să adaog, că chestia Rosaliilor e pentru cercetarea mea de faţă numai de o însemnătate secundară şi nici aici, nici mai departe, nu trag din ea vre-o concluzie de ordin hotăritor pentru istoria creştinismului dacoroman: aceasta ca chestie de metodă.

[502]) Puşcariu, *Etym. Wörterb.*, n. 1475.

[503]) Id., *ibid.*, n. 1488.

[504]) *Ibid.*, n. 184 şi 194.

[505]) CIL. VI, 10234: inscripţie deosebit de importantă pentru cultul morţilor şi diferitele sărbători in legătură cu acest cult: *dies violaris*, *dies rosae*, etc.: e o *lex collegi Aesculapi et Hygiae.*

[506]) CIL. VI, 10239.

[507]) CIL. X, 3792.

[508]) CIL. V, 2046.

fapt *rosalia* [509]), şi anume prin analogie cu *parentalia*, numele sărbătorii funerare, când se făceau ofrande la morminte şi în special se aduceau rose: *rosae et escae (in parentalibus)* [510]), *rosae et profusiones in parentalibus* [511]), *rosas ad monumenlum* (=mormânt!) *spargere et ibi epulare* [512]), *rosas et escas ponere* [513]), etc. [514]). Pe de altă parte incripţii cu privire la *Rosalia* nu s'au găsit în Răsăritul latin decât în Philippi: colonie romană + elemente thrace romanizate [515]),—apoi în Tomi [516]) şi în Istrus [517]): iarăşi două centre de pe teritoriul cultural grecesc cu puternice colonii romane, — în Nicopolis (Moesia inferior,—înfloritoare colonie romană) [518]), — însfârşit în Pannonia superioară: la Emona: *kal. lun.* («Carnaria») [519]),—la Savaria: un frumos document în versuri, de împodobirea cu flori a mormintelor [520]),—şi la Brigetio [521]). Astfel încât, faţă de mulţimea excepţională a inscrip-

---

[509]) În Philippi (Maced.): CIL. III, 707, 703 şi 662; in Italia la Brixia: CIL. V, 4489, ori în Lucania: CIL. X, 444; la Tomi, in Scythia minor: CIL. III, 7576.

[510]) CIL. VI, 9626 (Roma) şi Orelli-Henzen, n. 4419,—etc.

[511]) CIL. V, 4990 (Verona); XI, 2506; V, 7454; V, 4410 (Brixia,—etc.

[512]) CIL. XI, 132: în Ravenna.

[513]) CIL. V, 2176: Allınum.

[514]) Cf. indicele diferitelor volume din *Corpus*. — Asupra sărbătorilor acestora: *violaria, rosalia, parentalia*, cf. scrierea lui Attilio De-Marchi, *Il Culto privato di Roma antica*, II, p. 132 sqq., §. 4. Le forme e gli atti di culto collegiale verso gli dei e verso i morti.

[515]) CIL. III, 662, 703, 704 şi 707.

[516]) CIL. III, 7576.

[517]) CIL. III, 7526: inscripţie importantă cu privire la sărbătorirea Rosaliilor în onoarea morţilor.

[518]) CIL. III, 7436, vers. 22/6: deasemenea o inscripţie foarte însemnată pentru cultul morţilor.

[519]) CIL. III, 3893.

[520]) CIL. III, 4185, *quisquis heris post me dominus Laris huius et orti, Vicinas mihi carpe rosas, mihi lilia pone Candeda, que viridis dabit ortulus. I[t]a beatum!*

[521]) CIL. III, 11042.

ţiilor italice şi puţinătatea celor provinciale, sântem oarecum nevoiţi să conchidem, că sărbătoarea *rosaliilor* eră o instituţie pur italică, răspândită numai întâmplător, prin colonişti italici, şi în provincii [522]).

Ce priveşte acum numele creştin al sărbătorii,— sărbătorile în legătură cu ciclul Paştelui erau variabile: tot aşă şi «rosaliile»; cauza fireşte eră deosebită: deoparte socoteli calendaristice, de alta fixarea deosebită, după regiuni şi epocele de înflorire a rozelor, a sărbătorii mortuare de primăvară [523]). Analogia eră foarte firească, iar fixarea mnemotechnică a coborîrei Sf. Duh după sărbătoarea aşă de importantă în cultul morţilor a Rosaliilor, nu aveà nici-un motiv să fie combătută de Biserică. Dimpotrivă, tacit, se îngădui ca cele două sărbători să se contopească prin *împlinirea ceremoniilor păgâne la morminte în ziua sărbătorii creştine* [524]).

Sărbătoarea păgână a Rosaliilor se constată prin inscripţii în Moesia inferioară şi în Pannonia superioară. În Moesia superioară însă nu: şi nici în Dacia. Dimpotrivă în Italia ea e extraordinar de răspândită.— Concluzia pentru Rosaliile noastre creştine nu poate fi după cele de mai sus decât aceasta: creştinismul latin primeşte în Italia numirea *rosalia* în calendarul său

---

[522]) Un astfel de element italic, din Ticinum, apare in Novae (Moesia infer., CIL. III, 757) şi anume, probabil, şi ca aducător al Rosaliilor la Dunăre: *Dis Manibus. L. Metilius Papiriae (trib.) Iustus Ticino vix. ann. LXV et Mettia Felicia vix. an. XLIII h. s. s. fili parentibus bene merentibus f. c.*— Pentru legăturile Moesiei şi Daciei cu Italia, vezi şi paragraful respectiv de mai jos.

[523]) Iată câteva date: în Roma: *XII k. Iunias* (CIL. VI, 10239), sau *V idus Maias* (10234); în Capua: *III idus Maias* (CIL. X, 3792); în Tomi: V *idus Iunias* (CIL. III, 7576); In alte locuri, la alte date, hotărîte de sărbătoarea funerară a *parentaliilor*: de pildă la Ravenna: *id. Iul.* (CIL. XI, 132), etc. Vezi la De-Marchi, o. c., p. 132 sqq., o listă mai completă a datelor: în general *Mai—Iunie.*

[524]) În uz până astăzi la poporul nostru. Vezi mai jos textul şi notele.

pentru popor; missionarii [525]) o întrebuinţează apoi—din pricina clarităţii şi putinţei ei de adaptare la păgânism— şi acolo unde *rosaliile* nu existau în special ca o instituţie păgână de cult; dacă forma românească a Rosaliilor trădează o origine mai nouă, aceasta provine din faptul că noi am primit numele sărbătorii [526]) târziu, odată cu *dominica*, etc., prin missionarii latini; şi anume, în special Sf. Nicetas, care predică la Bessi, «Daci», «Goţi» şi «Sciţi»: în dreapta şi în stânga Dunării deopotrivă [527]), avea motive speciale de a întrebuinţă termenul *rosalia*: deoparte el eră în strânse legături cu Italia — ţara *rosaliilor* — unde de două ori îl vedem ducându-se să viziteze pe Sf. Paulin din Nola, — de alta

[525]) Cari în Illyricul aşă de nedespărţit cultural de Italia, trebuiau să fie—în parte—înşişi Italieni, sau să stea în cea mai strânsă legătură culturală (căci cea bisericească eră chiar obligatorie) cu Italia. — Semnalez aici, şi studiul d. Popa-Lisseanu despre *Brumalia* şi *Rosalia* în religia populară antică şi în cea românească, publ. în *Conv. liter.*, pe 1907, p. 597 sqq. şi 673 sqq. D. P.-L. ajunge numai în câteva puncte la concluzii asemănătoare cu ale mele (în special asupra caracterului actual al Rusaliilor noastre ca sărbătoare a cultului morţilor [p. 678 sqq.], pentru care trimet la dovezile culese de d-sa). Încolo, ideea predominantă a studiului d. P.-L., cu originea thracă-dionysiacă a cultului, şi afirmarea, că «tradiţiunea zânelor Rusalii» [care, adaog eu, e pur slavă] e la noi «cu mult mai importantă decât perpetuitatea cultului celor morţi» [la Rusalii: pur latină] (p. 681), mi se par neîndreptăţite. În special asupra Rusaliilor ca Iele, mă mulţămesc a cită numai vorbele d. P.-L.: «Numirea de Rusalii dată zânelor, nu este peste tot locul cunoscută, nici la Românii de peste munţi, nici la cei de peste Dunăre» (p. 682), prin care însuşi respinge afirmarea făcută la pag. 681. Părerile mele le găseşte cititorul în text, şi de aceea nu mă opresc aici mai mult, spre a face critica studiului d. P.-L.

[526]) Cf. şi Hasdeu, notă la art. lui Chiţu, în *Col. lui Traian*, XI, 1883, p. 88: «singura dificultate fonetică este conservarea lui *l*... totuşi filiaţiunea latino-română... rămâne *necontestabilă*», şi, după ei, Iorga, *Ist. bis. rom.*, I, p. 7: «nu e îndoială...».

[527]) Le Quien, *Or. Christ.* II, col. 305.—Critica amănunţită a ştirilor istorice asupra lui Nicetas va urmă mai jos.

Bessii — la cari el missionă — ca şi ceilalţi Thraci, primiseră desigur dinainte, ca păgâni, sărbătoarea *rosaliilor* dela coloniştii italici [528]): practica făcută de Nicetas cu izbândă la Bessii de limbă latină, o va fi aplicat şi «Dacilor» nordici, fraţii lor şi de neam şi de cultură.

Trecem la alt element «creştin» cu începuturi păgâne: *drac*, din *draco* (într'o inscripţie din părţile noastre *dracco)* [529]).—Din toate limbile romanice singură [530]) cea română are pe *draco* în înţelesul de spirit rău, demon, diavol,—celelalte cunosc numai înţelesul obicinuit de şerpe, balaur, zmeu [531]). — Explicaţia acestei deosebiri cred că e a se căută în următoarele împrejurări.

---

[528]) Cf. in inscripţiile cu *rosalia*, din Philippi — la marginea sudică a ţinutului Bessilor — următoarele nume de «Romani»: CIL. III, 703: *Bithus Tauzigis fil.*, *qui et Macer*,—*Tauzixs Bithi*, *qui et Rufus*,— *Bithus Tauzigis*, *Zipacenthus Tauzigis*, *Bithicenthus Cerzulae;* CIL. III, 707: *Cintis Polutate(?) fil. Scaporenus* (poale in loc de *Scaptoparenus* şi atunci originar din Pautalia (vezi mai sus: centru creştin grec), nu departe la Sud de Remesiana, unde in vremea creştină e episcop Nicelas), *Sicu Bithi filia;* iar in Scythia minor, lângă Istrus, unde am constelat *rosalia*, găsim *cives Romani et Bessi (vico Ulmeto) consistentes:* CIL. III, 14214, 26: 140 p. Chr.

[529]) CIL. III, 8238: *Dracco et Draccena*... (Moesia superior).

[530]) Vezi nota următoare.

[531]) Körting, *s. v.*—Şi e de notat, că la Români şi ideia despre înfăţişarea figurată a Diavolului nu mai are nimic de a face cu şerpele, ci e înrudită cu Salyrii şi Panii antici. — Observ imediat aici că *diavol* e element *târziu* creştin in *toate* limbile romanice. Faptul relevat de Densusianu, *H. d. l. r.*, p. 38, după Schuchardt şi G. Meyer, că *draco* s'ar găsi cu însemnarea «demon» şi în provençal, nu are importanţă pentru expunerea mea de mai jos, întrucât acolo e probabil termen de origine creştină (*draco*=şerpele-demon din Biblie), sau chiar dacă ar corespunde ca fenomen istoric-religios întru totul celui românesc, încă nu ar puteă fi adus ca un argument că rom. *drac* e de origine general-romanică, ci dimpotrivă ar trebui explicat şi în provençal după normele date de mine mai la vale.

Dintre diferitele divinităţi greco-romane, dela cari lumea antică işi aşteptă mântuirea, însănătoşarea atât în senz sufletesc cât şi trupesc, aceea care, prin însăşi natura ei luminoasă şi purificatoare (coborînd din Apollo) se precizase în cursul vremii ca zeitatea prin excelenţă salvatoare, Asclepios, se bucură în sec. II şi III de o răspândire cum doară Mithraismul ori Creştinismul au mai încercat-o. Conceptul despre «medicul divin»[532]), iubitor de oameni[533]), θεὸς σωτήρ, se extinde acum asupra tuturor celorlalţi zei, cari mai făgăduiau salvarea: Sarapis ca şi Christus sânt mai înainte de toate în mintea păgână *medici divini*, cari aduc însănătoşirea de *boalele* trupului şi sufletului, prin formule şi mijloace misterioase, cunoscute numai de preoţii zeilor. Faima şi trecerea lui Asclepios la păgâni e aşă de mare, încât apostolii Creştinismului cred necesar să întrebuinţeze printre alte mijloace de propagandă şi polemica directă cu credincioşii lui Asclepios, dovedind superioritatea «metodei de vindecare» creştine faţă de cea asclepieică[534]).

În Illyricul latin cultul lui Asclepios e, fireşte, foarte răspândit: dar nicăiri aşà ca în Dacia[535]). Aici, probabil şi pentru analogiile posibile de stabilit, între şerpele

---

[532]) Cf. Usener, *Götternamen*, p. 147 sqq.; Wilamowitz-Moellendorf, *Isyllos von Epidauros*, p. 43 sqq. şi 116 sqq.,—şi Harnack, *Mission*², I, p. 91 sqq.

[533]) Cf. inscripţia grecească din Apulum (CIG. 6813 şi CIL. III, ad 1422), pusă la anul 238 de fiul procuratorului Q. Axius Aelianus Ἀσκληπιῷ καὶ Ὑγιείᾳ θεοῖς φιλανθρώποις.

[534]) Vezi vestita scriere a lui Origenes împotriva lui Celsus, unde «ein Hauptstreitpunkt zwischen den beiden bedeutenden Männern der war, ob Jesus der rechte Heiland sei oder Aesculap... Dabei ist die Mischung schlimmsten Aberglaubens mit verständiger Kritik, wie sie sich bei beiden findet, heute für uns ein Rätsel»: citez textual vorbele lui Harnack, *Mission*², I, p. 92—3, întrucât el ca istoric bisericesc şi theolog poate vorbi despre doctrina creştină de atunci cu mai multă autoritate în materie, decât un istoric laic. — Cf. şi Jung, *Roman. Landsch.*, p. 423 sqq.

[535]) Cf. CIL. III, Index.

asclepieic şi balaurul thrac[536]), se pare că Asclepios găsiă un răsunet excepţional. Fapt e, că atunci când impostorul Alexandru din Abonuteichos, în Paphlagonia — pe vremea lui Marcus Aurelius — născoci mysteriile lui Glycon: «Asclepios cel nou», o nouă «întrupare» a lui Asclepios, într'un şerpe enorm, îmblânzit de Alexandru şi prezentat de el la mysterii ca însuşi zeul[537]), — cultul lui Glycon găsi numaidecât adepţi şi în Dacia. Ba chiar singurele mărturii epigrafice apriate asupra lui Glycon în Răsărit, sânt tocmai cele din Dacia: *Glyconi M. Ant(onius) Onesas iusso dei l(ibens) p(osuit)*[538]) şi *G[ly]co(ni) M. Aur(elius) Theodotus iusso dei p(osuit)*[539]): ambele din Apulum[540]). Inscripţiile sânt, cum vedem, puse de doi Orientali. O altă inscripţie, găsită la Sud de Scupi, pe drumul între Scupi şi Stobi (în Blače), aşă dar pe calea directă Naissus — Thessalonike, ne prezintă o altă formă de adorare a lui Aesculapius «cel nou»: *Iovi et Iunoni [et] Dracconi et Draccenae et Alexandro Epitynchanus [C. F]uri Octavi[ani] c. v. posuit*[541]): precum vedem, aici «profetul»[542]) Alexandru e adorat alăturea cu

[536]) Cf. in această privinţă art. lui Drexler, la Roscher, *Myth. Lex.* I 2, 1692 *(Glycon)*,—şi vezi şi amănuntele dale de J. Jung, *rom. Landsch.*, p. 397.

[537]) Tot ce ştim mai precis despre cultul lui Glycon, datorim contemporanului şi duşmanului personal al lui Alexandru, strălucitului «essayist» al antichităţii, Lucian, care in al său *Pseudomantis* ne-a dat o expunere completă atât asupra istoricului, cât şi a caracterului şi liturghiei noilor mysterii.— Asupra reprezentării lui Glycon pe monezi din Abonuteichos, cu cap de om pe trup de şerpe, vezi Eckhel, II, p. 383 şi 384; Lucian ne spune, c. 15 sq., că subt această înfăţişare (Alexandru puneă şerpelui în cap o mască umană) eră expus «zeul» Glycon privirilor muritorilor.

[538]) CIL. III, 1021.

[539]) CIL. III, 1022.

[540]) Inscripţia CIL. III, 7756, tot din Apulum (cf. la ea şi E. Bormann, în *Arch.-epigr. Mitt.* XIX, 1896, p. 232 şi n. 5) nu ţine de cultul lui Glycon, ci aparţine unui alt cerc religios.

[541]) CIL. III, 8238.

[542]) Cf. Lucian, *Pseudom.*, c. 55.

zeul său Glycon = «Dracco»: ba mai găsim şi o soţie a zeului—«Draccena»—probabil introdusă mai târziu in reprezentarea mysteriilor, ca «pendant» absolut necesar la grupele Zeus—Leto, Apollo—Coronis, Podalirius—[mama lui Alexandru][543]). — Lucian ne spune, că printre cele dintăi ţinuturi, unde se răspândì cultul lui Glycon, fură Bithynia, Galatia şi Thracia[544]), iar că începutul înşelătoriei lui Alexandru fu făcut în Macedonia, la Pella, de unde noul profet îşi procură şerpele[545]). Avem dar pentru Dacia, prin inscripţia de lângă Scupi, şi drumul pe care cultul lui Glycon l-a făcut spre a ajunge tocmai la Apulum[546]): Thessalonike, Scupi, Naissus [Viminacium, Tibiscum,—ori Ratiaria, Drobetae], Apulum.

Încă din timpul lui Lucian, duşmănia între adepţii lui Glycon-Dracco şi Creştini, resp. Epicurei (cele două specii de *athei* ai antichităţii) apare ca foarte acută[547]). Rivalitatea dintre vechiul Asclepios σωτήρ, şi dintre noul şi adevăratul σωτήρ, Christus, a fost pomenită mai sus.

Demonul cu deosebire primejdios Creştinismului în Moesia superioară şi în special în Dacia eră acel

543) Vezi descrierea mysleriilor lui Glycon la Lucian, *Pseudom.* c. 38 sq.

544) C. 18.

545) C. 7 sq.

546) Despre *migraţiile* cultelor şi superstiţiilor orientale n'avem cumva a vorbi numai figurat, ci chiar in senz propriu: vezi la Apuleius *Met.*, *passim*, peregrinările diferiţilor «*Chaldaei*» şi alţi magi, vrăjitori, profeţi, etc., din Răsărit, cari umblau prin întregul Imperiu cu idolii şi hocus-pocus-ul lor religios (d. p. VIII, 24 eq.: *unum de triviali popularium faece, qui per plateas et oppida cymbalis et crotalis personantes deamque Syriam circumferenles mendicare compellunt...*; vezi şi amănuntele comice din c. 25).

547) Cf. Lucian, *Pseudom.*, c. 25, unde Alexandru recomandă adepţilor săi lapidarea Creştinilor (în Pontus unde se dădeà momentan lupta).—La mysterii, înainte de a se începe ceremoniile, «atheii», şi «Creştinii» şi «Epicureii», erau poftiţi să iasă: καὶ ὁ μὲν ἡγεῖτο λέγων „ἔξω Χριστιανούς“, τὸ δὲ πλῆθος ἅπαν ἐπεφθέγγετο „ἔξω Ἐπικουρείους“ (c. 38).

dracco, comun şi lui Aesculapius cel vechiu şi nouei sale epifanii, şi vechilor culte thrace şi tuturor zeităţilor chthonice: predicatorii creştini trebuiau deci să întrebuinţeze faţă de poporul din aceste părţi termenul de *dracco* deadreptul ca termen generic pentru toţi idolii şi demonii păgâni[548]).

Dacă mai târziu supt vorba *Dracco* poporul îşi reprezentâ mai ales pe vechii Pani şi Satyri, iar nu balauri, aceasta a provenit tocmai din acea generalizare foarte de timpurie a înţelesului vorbei *dracco* pentru toţi demonii păgâni, şi deci uitarea chiar din timpul luptei între păgănism şi creştinism a înţelesului propriu şi originar al cuvântului. Cât priveşte însăşi reprezentarea figurată ca atare, în părţile noastre divinităţile agreste şi silvestre fiind cele mai răspândite în popor, Panii şi Satyrii, tovarăşii Dianei (vezi paragraful următor), deveniră «demonii» clasici urmăriţi şi distruşi de fulgerele creştine.— În Apus însă, unde importanţa religioasă a lui *Dracco* eră cu totul restrânsă, el nu-şi păstră decât înţelesul comun şi concret de balaur[549]).

Dar din lupta Creştinismului cu păgânismul illyric, şi în special dac, mai avem în limba noastră încă o urmă foarte caracteristică: e cuvântul *zănatic*[550]), precum vedem, cu înţeles peiorativ, deci de origine creştină, şi aplicat cu sentimentul de duşmănie ori dispreţ cuprins şi azi în el, la anume păgâni, pe cari voiu încercă să-i caracterizez în cele ce urmează.

---

[548]) Chipul de şerpe luat de diavol in ispitirea Evei eră la Romanii deveniţi creştini încă o notă in plus pentru caracterizarea ca duh rău a lui *Dracco*. — Harnack, *o. c.*, 1, 104, n. 1, relevă că însuşi «Aesculap eră in ochii creştinilor un demon şi idol» şi aduce mai multe citate din scriitorii creştini.

[549]) Notez că termenul general creştin pentru daco-romanul *draco*, *diabolus*, e, la toate popoarele romanice, de origine mai nouă, pur creştină.

[550]) Din *dianaticus:* cf. Puşcariu, *o. c.*, n. 1928

În religia syncretistă păgână a imperiului roman— am văzut şi mai sus—diferiţii zei supremi, naţionali şi locali, reprezentanţi ai principiului bărbătesc deoparte şi ai celui femeesc de alta, se sublimă într'o singură pereche divină, cu nume felurite, dar cu înţeles henotheist: iată cea mai caracteristică pildă de syncretism din tot Illyricul şi Orientul latin:

Sarapis Iupiter Sol Isis Luna Diana dii deaeque conservatores sânt adoraţi în anul 175/6 de L. Aemilius Carus, *legatus Augusti pro praetore III Daciarum*, în Apulum [551]): că exemplul acesta clasic ne vine tocmai din Dacia, nu e, nici vorbă, o simplă întâmplare.

Dar iată un alt exemplu special pentru Diana: într'o inscripţie bilinguă din Hierapolis Castabala ad Pyramum (Budrun) în Cilicia,—pe la sfârşitul secolului al II-lea sau încep. celui de al III-lea.—Dea Castabalensis, care propriu zis e Artemis, mai e invocată şi ca Selene, Hecate, Aphrodite şi Demeter:

[Εἴτε Σ]εληναίην εἴτ' Ἄρτεμι[ν εἴτε σ]έ, δαῖμον,
πυρφόρον, [ἐν τρι]όδῳ τὴν σεβόμεσθ', Ἑκ[άτη]ν,
εἴτε [Κ]ύπριν Θήβης λα[ὸς] θυέεσσι γεραίρει
[ἢ] Δηώ, Κούρας μητέρα Φερσεφόνης,
.... urmează invocaţia [552]).

La Apuleius, Isis— divinitatea supremă şi unică— e invocată—în diferitele ei manifestări —ca Ceres, Venus, Diana, Kybele, Athena, Persephone, Demeter, Hera, Bellona, Hecate şi Nemesis [553]).

Totuşi peste toţi zeii şi zeiţele se ridică Soarta, Destinul: Nemesis, Tyche.

În inscripţii, cari mai mult decât orice altfel de mărturii, ne arată în chip nemijlocit viaţa adevărată

---

[551]) CIL. III, 7771.

[552]) CIL. III, 12116: cu notele editorilor.

[553]) *Metam.* XI, 2 şi 5.—Cf. comentariul lui Usener la acest syncretism, în *Götternamen*, p. 340 sqq., unde mai sânt citate şi alte exemple.

a umanităţii antice, *Diana, sancta potentissima* [554]), apare în părţile noastre ca identică cu Nemesis: *Dea Diana Nemesis Augusta* [555]), iar *Nemesis sive Fortuna* [556]) e *Adrastia* [557]), unul dintre multele nume feminine ale Soartei: Νέμεσις, Ἀδράστεια, Εἱμαρμένη, Πεπρωμένη, Τύχη, Fortuna [558]): „*Adrastia, quam vocabulo duplici etiam Nemesim appellamus—ultrix facinorum impiorum, bonorumque praemiatrix — : haec ut regina causarum, et arbitra rerum ac disceptatrix, urnam sortium temperat...*" [559]). — *Diana* e, ca *Luna, dea aeterna* [560]), zeitatea supremă feminină.

Această divinitate, unică şi atotputernică, apare în Illyricul latin şi în Dacia supt toate numele mai sus pomenite. Natura ei ca *Nemesis*, adică stăpână a destinelor cerului şi pământului, e documentată în numeroase inscripţii dacice [561]): numele obicinuit, sub care ea e însă cu predilecţie adorată, e cel latin: *Diana, sancta, potentissima*, precum o numeşte inscripţia mai sus citată din Sarmizegetusa [562]).

Împotriva acèstei Diane, ca zeitate supremă păgână [563]), are dar de luptat Creştinismul, când începe propaganda în stil mare printre necredincioşii latini ai Illyricului. Rezistenţa, fireşte, e mare: căci esenţa religiei combătute e credinţa etern omenească în Destin,

---

554) CIL. III, 1418: Sarmizegetusa.

555) CIL. III, 10440: Aquincum; cf. şi 14076: Carnuntum.

556) CIL. III, 1125: Apulum: p. C. 238/44.

557) În Dacia: CIL. III, 944: la Mikháza.

558) Vezi Dieterich, *Abraxas*, p. 93 sqq.

559) Ammianus Marcellinus XIV, 11, 24 sqq., ed. Clark, Berlin, Weidmann, 1910. Ammianus scrie acestea cu pathosul omului care-şi expune propria credinţă: rămas păgân într'o vreme când Creştinismul începeá chiar a persecutá pe păgâni, el îşi susţine cu tărie şi —(potrivit vremei !) şi cu erudiţie — convingerile.

560) Cf. Cumont, *Les dieux éternels des inscr. latines* in *Rev. arch.* 1888, vol. 11, p. 190 sqq.

561) Cf. CIL. III, Index.

562) CIL. III, 1418.

563) Peste toţi zeii, fără deosebire: ca Destin.

şi închinătorii Dianei-Nemesis nu pot fi uşor convinşi că ar există o putere divină mai mare ca Soarta, ca Norocul. Missionarii creştini tună împotriva „Dianaticilor" stăruitori în orbirea lor: *Dianatici*-i sânt oameni fără minte, scoşi din minţi de demonul pe care îl adoră: „zănatici"! Aceştia însă cultivă cu credinţă, dacă nu se mai poate în public, măcar în ascuns, divinitatea lor; *Sancta Diana* = „Sânzana" [564]), *Diana* = „Zâna" [565]), continuă, în legendele eroice ale noilor creştini, a fi tot o fiinţă suprapământească, prea-puternică, deosebită prin frumuseţă, bunătate şi strălucire. Tradiţiei creştine de luptă şi vrăjmăşie, cuprinse în „zănatic", îi corespunde tradiţia păgână de duioasă amintire legendară, cuprinsă în „zână" [566]).

Dar să trecem la un alt termen păgân, primit şi de Creştinism şi constituind oarecum un symbol al împăcării definitive dintre Daco-Romani şi Creştinism: cuvântul «sărbătoare».

Examinând epitetele zeilor din Illyricum din punctul de vedere al răspândirii lor geografice, observăm, că sunt unele, cari nu apar decât în anume locuri bine justificate prin însăşi conţinutul religios al epitetului. Aşă e, printre altele, cazul cu epitetul *conservator*: acesta,

---

[564]) «Sânziana» cred că e o formă eufonică, analogistică, de ordin secundar. — Dimpotrivă filologii derivă cuv. «Sânziene» *(sic:* spre deosebire de «Sânzeana» ?) din *Sanctus Ioannes*, — deşi istoric-religios nu văd cum puteă să se prefacă Sf. Ioan în Ileana Cosânzeana!

[565]) Cf. Puşcariu, *o. c.*, n. 1942: etymologie în general admisă de filologi.

[566]) Cf. la cele de mai sus şi vorba «lunatec» din *lunaticus*, păstrată în celelalte limbi romanice numai ca termen cărturăresc (Puşcariu, n. 996).—Faptul că la celelalte popoare romanice din «*Diana*» nu au rezultat decât senzuri creştine, peiorative: «fermecătoare», «vrăjitoare», etc., mă face să cred, că originea cuvântului «zână» e de căutat tot în Dacia traiană, unde păgânismul a fost mai îndelungă vreme înfloritor (căci am spus: Illyricul propriu zis e, cultural, tot Vest latin).

după logica obicinuită, ar trebui să apară nu numai pe lângă toţi zeii, dar şi pretutindeni: şi totuşi nu apare. Cauza e următoarea. Încă de timpuriu el se desvoltă ca un epitet militar şi politic, în legătură cu acţiunea protectoare şi apărătoare a zeilor faţă de primejdiile de ordin public: zei prin excelenţă «conservatori» sânt *Iupiter optimus maximus*, *Mars*, ori *Mars pater*, *Sol invictus*, *Fortuna*, sau, înşişi diferiţii împăraţi[567]). Monete cu dedicaţia MARTI CONSERVATORI ori MARTI PATRI CONSERVATORI şi, în acelaş timp — precât se pare — şi cu monogramul lui Christus, avem d. p. chiar dela Constantin[568]). Destul, că epitetul de *conservator* e specializat pentru domeniul publîc-militar. În provincii el trebue dar să apară acolo unde primejdia războaelor e mai mare, adică la graniţele Imperiului.

Dacă trecem în revistă locurile unde apare *conservator* în Illyricul şi Orientul latin, găsim că, afară de câteva excepţii, unde *conservator* e documentat şi de inscripţii mai din interiorul Imperiului: în Celeia[569]) şi Virunum[570]): Noricum; în Salonae[571]), Issa (insula: azi Lissa)[572]), Arupium[573]), Municipium Mal...[574]), într'alt loc, neprecis, din Dalmaţia de Nord[575]) şi, poate, în Burnum[576]): toate în Dalmaţia; Scupi, în Dardania[577])

[567]) CIL. III, Index şi Cohen, *Médailles impériales*, *passim*.

[568]) Cf. Kaufmann, o. c., p. 599.

[569]) CIL. III, 5185: *I. o. m. conservator Arubianus et Celeia sancta*

[570]) CIL. III, 4780: *[Genius] loci conser[vator]*.

[571]) CIL. III, 14242 şi 14242, 1: *Deus magnus conservator loci huius* şi *d. m. c. l. h. et omnium suorum*; 8672: *I. o. m. conservator*; 1938: *Fortuna conservatrix*.

[572]) CIL. III, 3074: *Diana conservatrix* (p. senzul Dianei, vezi la mine mai sus, in text).

[573]) CIL. III, 10044, şi p. 2328, 174: *I(upiter) c(onservator) D(olichenus)*.

[574]) CIL. III, 14600: *I(upiter) o(ptimus) c(onservator)*.

[575]) CIL. III, 10057: *I. o. m. Sol invictus conser[vator] Aug. n.*

[576]) CIL. III, 13249: *I. o. m. c.* = *c(onservator)* ori *c(ustos)*.

[577]) CIL. III. 8188: *Hercules conservator*.

și Pergamum, în Asia[578]), — toate celelalte locuri sânt la granița Dunării sau, în Răsărit, la granița syro-arabică[579]). Și anume, în special, majoritatea din Dacia traiană[580]), unde toate orașele fără deosebire venerează zei conservatori: cum e și firesc, Dacia întreagă fiind un singur, enorm post înaintat la granița nordică a Romanismului,—și, apoi, în al doilea rând, din garnizoanele dunărene ale Pannoniei[581]), Moesiei superioare[582]), etc.[583]).

Dintre toate aceste locuri nu pot fi luate însă în considerație pentru eventuala creare a unui termen romanic, decât cele din Dacia, unde titlul de *conservator* ajunge de fapt a se generalizà, pe deoparte în urma situației excepțional de primejduite a provinciei, pe de alta în urma fuziunei conceptului public de «conservator», cu cel privat, al zeilor «medicali», — precum am constatat mai sus, deosebit de numeroși și în deobște adorați în Dacia[584]). Dimpotrivă uzul epitetului nostru numai

---

[578]) CIL. III, 7087: *Silvanus conservator* (cf. în Sirmium o inscripție cu *Silvanus bellator:* n. 10220).

[579]) *I. o. m. Heliupolitanus conservator* in Berytus Syriae (CIL. III, 14165[6]); *I. o. m. conservator* in Philadelphia (Rabbath Ammon) (n. 14149[1]) și in Bostra, Arabia (n. 14149[4]).

[580]) Vezi mai jos.

[581]) Vindobona: *Fortuna conservatrix* (CIL. III, 14359[20]),—*F. c. Geniusque huius loci* (4558); Carnuntum: *Serapis conservator et Isis ceterique di deaeque immortales* (11157); Brigetio: *Genius loci et Fortuna conservatrix* (4289); Adiaum: *I. o. m. et conservator* (10960); Aquincum: *Apolloco nservator* (3631) împreună cu *Diana conservatrix* (3632),—*dii conservatores* (3419),—*dii patrii conservatores* (15156),—*Fortuna conservatrix et bona dea Iuno* (10400);—*I. o. m. conservator* (3161); Mursa: *I. o. m. conservator* (13365).

[582]) În Viminacium, numai oficial: *Neptunus conservator Augg. et Caess.* (14506) și *I. o. m. conservator imperatoris* (14217[2]).

[583]) În Augusta Vindelicum (Raetia): *I. o. m. aeternus conservator el dii deaeque [et genius hui]us loci* (5788); In Savaria (Pann. sup.): *I. o. m. c.* (nesigur: *c(ustos)* ori *c(onservator):* 10909); lângă Almus (Moesia): *I. o. m. conservator* (7446); In Mesembria (Thracia): *idem* (14207[88]).

[584]) Vezi mai sus, p. 117 sqq.

în câteva lagăre dela Dunăre, iar nu şi în înfloritoarele şi numeroasele centre din interiorul provinciilor pannonico-moesice, nu puteă fi hotărîtor pentru crearea unui nou termen romanic pe teritoriul Illyricului latin.

Că în Dacia această creaţie eră nu cumva numai posibilă, ci deadreptul inevitabilă, va dovedi, sper, simpla înşirare a divinităţilor de tot felul, invocate ca salvatoare în oraşele provinciei[585]):

Aesculapius et Hygia dii conservatores, în Sarmizegetusa[586]).

Deus Azizus bonus puer conservator, în Potaissa[587]): zeitate orientală — de natură războinică: Mars, — Luceafărul de dimineaţă, cu numele lui complet: *deus Azizus bonus puer posphorus Apollo Pylhius* [φωσφόρος=*lucifer*]. El apare, din tot Illyricul şi Orientul latin, numai în Dacia, unde, într'o inscripţie, e de-adreptul caracterizat ca *deus optimus maximus*[588]). În calitatea de *conservator* i se ridică între anii 253 şi 260 de prefectul leg. V Macedonica în Potaissa un templu[589]): tocmai în aceste timpuri grele pentru Dacia, adorarea lui *Azizus conservator* în chip oficial e aproape symbolică.

---

[585]) Pentru ca cetitorul să poală însuşi judecă chiar după materialul existent asupra acestei chestiuni, am dat mai sus in note şi toate celelalte mărturii, din Pannonia, Moesia, etc.

[586]) CIL. III, 7899+nola la n. 1422. Cf. CIL. III, 987 (Apulum): *dii salutares;* 1560 (Ad Mediam) *dii magni et boni:* adoraţi de Marcus Aurelius Veteranus, praef. leg. XIII geminae *Gallenianae*, adică după anul 260 (intre 260 şi 268) !.

[587]) CIL. III, 875.

[588]) CIL. III, 1135 (Apulum).—Celelalte inscripţii sânt (mai toate din Apulum): 1130-1138,—875 (Potaissa) şi 7652 (Macedonica).—Zeul e adorat deopotrivă de civili ca şi de militari.

[589]) CIL. III, 875: găsită împreună cu fundamentele templului la Turda, pe deal: *Deo Azizo bono p[uero conserva]tori pro salutem (!) dd. [nn. Valeriani et Gal]lieni Augg. et Valeria[ni nobiliss. Caesaris] et Corneliae Salonina[e Augustae et] leg. V Mac. III. piae fid[elis...] Donatus praef. leg. eiusde[m...] templum inceptum perfecit* [...]. De reţinut e, că templul a fost isprăvit şi inaugurat—

Sarapis, *Iupiter*, *Sol*, *Isis*, *Luna*, *Diana dii deaeque conservatores*, adorați syncretistic [590]), la a. 175/6, de guvernatorul celor trei Dacii, în Apulum [591]).

Hercules conservator în Apulum [592]), și *Hercules conservator Augustorum nostrorum* în Ad Mediam [593]).

Iupiter monitor conservatorque: primul atribut e explicat chiar în inscripție: legatul leg. XIII gem., *somno monitus* de zeu, a scăpat de o primejdie și, recunoscător, i-a închinat apoi altarul [594]): în Apulum.

Iupiter optimus maximus aeternus conservator, în Ampelum [595]).

Iupiter optimus maximus conservator, și anume, precum reese din celelalte epitete, pe care le mai poartă el în Dacia și în Illyricum, în senzul atât de *custos* și *defensor*, cât și de *depulsor*, *tutator*, *restitutor*,

---

aici in Nordul Daciei—cu puțini ani înainte de a fi părăsită Dacia de Aurelian.—Asupra lui *Azizus*, cf. articolele lui Steuding, Roscher, etc., supt *Azizus*, *Phosphorus*, *Bonus puer*, la Roscher, *Myth. Lexicon.*

[590]) Vezi mai sus, p. 121.—Interesant e, că în Potaissa, unde eră și templul lui Azizus, găsim cultul Isidei, adorată supt numele syncretistic de *Isis myrionyma* (cf. Apuleius, *metam.* XI 2 și 5 și mai sus, p. 121), de un *collegium Isidis*, cu un *pater* și un *quaestor (collegii)*,—așă cum în tot Illyricul numai în Poelovio (Pannonia sup.) o mai întimpinăm, adorată însă de un singur credincios: CIL. III, 4017.

[591]) CIL. III, 7771.

[592]) CIL. III, 1026 și 1027.

[593]) CIL. III, 1564: a. 198—211: inscripție pusă chiar de guvernatorul Daciei. Aici Hercules e *conservator* în senz asclepieic: el e adorat în băile din Ad Mediam și ca *invictus* (1569 și 1570), și ca *salutiferus* (1572): inscripția din urmă, pusă de un *Augustalis* din Sarmizegetusa, e încă din vremea lui Traian și arată astfel ne mai pomenita repeziciune cu care Romanii s'au răspândit și aclimatizat în Dacia.—De aceea și relevez acest exemplu, spre a fi avut în vedere la judecarea relației dintre durata și intenzitatea colonizării Daciei deoparte, și nașterea poporului român de alta.

[594]) CIL. III, 1032.

[595]) CIL. III, 1301.

etc.[596]), — adorat în: Apulum[597]) şi, probabil[598]), in Napoca[599]).

Mars conservator, adorat în Apulum[600]) şi *Mars pater conservator et bona Victoria*, adoraţi undeva în Dacia Apulensis: locul preciŝ nu-l cunoaştem[601]).

Zilele consacrate cultului zeilor se numiau în Apusul latin *dies festi*, sau, precum ziceà poporul din întreagă «Romania», *dies festae*: aceasta ca denumire generală; in amănunte existau *dies feriati* (resp. simplu *feriae*), *februati*, *lustrici*, *natales*, *religiosi*, ori— în special pentru cultul morţilor — *dies parentales*, *dies sollemnes*, *dies violares*, etc.

În Dacia marii zei apărători de primejdii erau adoraţi supt titlul comun de *conservatores*: cuvântul eră aşă de potrivit, încât, precum amuletele destinate a păzi pe purtătorul lor — păgân, ca şi creştin! — de atingerea răufăcătoare a spiritelor duşmane, se numiau *servatoria* = φυλακτήρια, — tot aşă, probabil, se numiau şi sacrificiile aduse zeilor conservatori în zilele lor de sărbătoare: *servatoria*. Iar ziua însăşi, închinată zeilor conservatori eră o *dies conservatoria*, ori simplu *servatoria*: apărătoare de pericole[602]). — Starea precară a provinciei Dacia, şi apoi starea şi mai nesigură a ţinutului «barbar» al Daco-Romanilor, contribui fără îndoială la generalizarea aproape imediată a cultului zeilor conservatori şi prin aceasta la întinderea repede a uzului vorbei *dies serva-*

[596]) CIL. III, p. 2514 sq.

[597]) CIL. III, 1020, 1084, 1085.

[598]) *I. o. m.* nu e păstrat, dar *conservator* e încă pe piatră, şi aceasta e pentru noi principalul: încă un zeu conservator adorat în un oraş al Daciei.

[599]) CIL. III, 14465.

[600]) CIL. III, 1099.

[601]) CIL. III, 1600.

[602]) Vezi la Forcellini, *Lexicon*, *s. v.*, citatele din autorii antici, cu privire la diferitele accepţii ale compuselor lui *servare*. — *Servator*, *conservator* şi *salvator* sânt sinonime!

toria[603]) ori *conservatoria*[604]), în detrimentul termenului obicinuit în celelalte părţi ale lumii latine, dar lipsit de un înţeles concret, *dies festa*.

Astfel chiar în cuvântul «sărbătoare» se pot vedeà restriştele poporului român: ziua de odihnă, veselie şi petrecere, *festa*, din restul lumii latine, fu la noi o zi de îngrijată şi smerită reculegere şi închinare a sufletului către zeii nemuritori pentru salvarea din primejdiile fără sfârşit: iar dacă *dies servatoria* erà o urmare absolut logică a cultului zeilor conservatori, ea fu, prin introducerea Creştinismului, cu adevăratul şi singurul «*deus conservator*»=θεὸς σωτήρ, oarecum încăodată sanctificată: conceptul păgân erà aşà de monotheist şi pios încât *dies servatoria*, întocmai ca *Domine-deus*, puteà fi dela început admisă ca un termen sacru.

Dar şi fără aceasta, cultul zeilor conservatori moştenindu-se chiar ca atare în Creştinism, supt forma cultului popular al sfinţilor şi martyrilor, apărători şi ei, fiecare în câte-un fel de primejdii: foc, cutremur de pământ, molime, secetă, suferinţe trupeşti şi sufleteşti de tot felul, etc.[605]), *dies servatoria* — alăturea de *dies Dominica*, cea pur creştină, introdusă de-abia odată cu

---

[603]) Cât de nesatisfăcătoare erà explicarea de până acum a cuvântului «sărbătoare» din *servare* «a păstrà, a ţineà», ne arată mai bine decât orice altă argumentare, următoarea concluzie logic-filologic minunată, dar gramatical-etymologic foarte nefericită, a d-lui Diculescu, o. c., p. 14: «*sărbătoare*» din [dies] *servatoria* «zi care trebue ţinută»! Precum vedem etymologia obicinuită a filologilor e de-adreptul greşită, căci din *servare* «a păstrà, a ţineà», sărbătoarea ar fi *servanda*, iar nu *servatoria*, cu senzul ei apriat *activ!*

[604]) Căci şi din această formă latină tot *sărbătoare* a trebuit să iasă: *dies conservatoria*=zi cunserbatoria (cf. CIL. III, 12863: *cuncordiens* şi 2654: *zaconus* încă dela a. 358, folosit in Salonae în loc de *diaconus)*=zi cu serbătoare=sărbătoare.

[605]) Cf. Usener, *Götternamen*, p. 116 sqq. şi E. Lucius, *Heiligenkult*, *passim*.

noua credinţă,—şi-a putut continuă o existenţă păgâno-creştină independentă, până în ziua de azi.

Tot ca termeni sacri păgâni, primiţi apoi în aceeaşi calitate şi de Creştinism, avem a consideră mai toate cuvintele noastre creştine cu privire la cultul morţilor [606]): «cumând» (şi «comând», «comândare»), «osăminte» [607]), «mormânt» [608]), «păioară» [609]), «priveghiu» [610]), «rug» [611]),— precum şi numele planetare ale zilelor săptămânei, *dies Lunae*, *Martis*, *Mercurii*, *Iovis*, *Saturni*, constatate în Dacia, ca influenţă orientală nemijlocită, încă de pe când provincia făceâ parte din imperiul roman şi Creştinismul doară numai excepţional dacă apăreâ în stânga Dunării, sărind peste întreg Illyricul latin [612]). Deasemenea şi

---

[606]) Asupra etymologiilor lor vezi Puşcariu, *o. c.*, *s. v.*

[607]) Aceste două cuvinte, «comând» şi «osăminte», le dau ca probabile de origine păgână, fără a putea aduce deocamdată mărturii epigrafice hotărîtoare; celelalte, următoare, sânt, precum arăt in note, *sigur* de origine păgână.

[608]) Cf. CIL. III, 2082: inscripţie păgână din Salonae: *hoc monumentum sive sepulcrum est; extranium heredem non sequetur* şi, la aceasta, inscripţiile cu privire la «Rosalia»: CIL. III, 703:... *Idem Bilhus donavit thiasis Liberi patris Tasibasteni* ⚹ *CC et Rufus* ⚹ *C, ex quorum reditu annuo rosalibus ad monimentum eorum vescentur* (Philippi-Maced.); XI, 132: *rosas ad monumentum spargere et ibi epulare* (Ravenna),—etc.

[609]) Dela *palliola* (resp. *palliolum*): v. amănunte la Puşcariu, n. 1247; p. înţelesul păgân, cf. Forcellini, *s. v. pallium*; cf. mai jos, nota 610.

[610]) Pentru «priveghiul» păgân—*pervigilium*—ca instituţie sacrală, vezi Tacitus, *Ann.* XV, 44, iar o informaţie extraordinar de bogată în legătură cu cultul morţilor şi obiceiurile păgâne la immormântare, se găseşte la Apuleius, *Metam.*, *passim*; pentru priveghiul vechiu creştin, cf. *vita Severini* a lui Eugippius, c. 16.

[611]) *Rogus* şi *sepulcrum:* sinonime (Forcellini, *s. v. rogus*; cf. pentru deosebirea intre *pyra*, *rogus* şi *bustum* cele spuse *s. v. bustum*, n. I). Într'o inscripţie din Salonae (CIL. III, 2083) *rogus*= *monumentum*.

[612]) CIL. III, 1051: Apulum: din 23 Mai 205: *X k. Iun. luna*

luna pentru *mensis* e constatată în Dacia traiană încă dinaintea anului 270: o dovadă de întrebuinţarea anului lunar, în locul celui solar, exclusiv obicinuit în restul Imperiului [613]. Faptul că apoi în stânga Dunării termenul «*lună*» s'a menţinut statornic pentru *mensis*, spre deosebire nu numai de toate celelalte popoare romanice, dar chiar de dialectele române din dreapta Dunării (e cazul ca şi cu înţelesul vorbei «*ţară*») [614]), duce iarăşi la o accentuare necesară a întemeierii definitive a poporului şi limbei române pe teren pur daco-roman, în Dacia traiană.

Dimpotrivă sânt în terminologia noastră creştină latină o sumă de cuvinte, a căror origine ca termeni sacri porneşte de-abia din timpurile creştinării noastre. Astfel sânt [615]: «ajun», «altar» (termenul păgân mai răspândit e *ara)* [616], «biserică», «botez», «câşlegi», «creştin», «cruce», «cuminec», «Duminică», «mă închin», «Îndrea», «înger», «lege», «martur», «păcat», «păgân», «păresimi», «părinte», «Paşte», «preot», «răposă», «rugăciune», «tâmplă», «vărgură», «zău».

Dintre acestea, cele mai multe n'au nevoe de vre-o altă explicare, pentru a fi caracterizate în senzul de

---

XVIII die Iovis: inscripţia e pusă de un însemnat demnitar municipal din Sarmizegetusa şi Apulum.

[613]) Inscr. cit. In nota 612. Pentru amănunte asupra acestor chestiuni şi a inscripţiei din Apulum, vezi scrierea lui Mommsen, *Die römische Chronologie bis auf Caesar*, ed. 2, Berlin, 1859, p. 79 şi 312—14.

[614]) O cercetare asupra tuturor deosebirilor de dialect *latin*, iar nu numai *român*, intre idiomul român şi cel aromân, ar duce la rezultate foarte preţioase pentru întreaga istorie a originilor noastre.

[615]) Pentru etymologii şi istoricul lor, cf. Densusianu, *H. l.* r. I, şi Puşcariu, *Etym. W.*,—*s. v.*

[616]) Cf. pentru «altar» materialul păgân şi creştin adunat în *Thes. ling. Lat.*, *s. v. altaria*, — unde se poate vedeà deosebirea dintre *altaria* şi *ara* în sânul păgânismului, şi aslfel — indirect — originile preferinţei terminologiei creştine pentru primul cuvânt.

mai sus. Altele însă cer anume comentarii istorice; despre «biserică» şi «Duminică» am vorbit mai sus. Rămâne să ne mai oprim asupra acestor termeni: «cuminec», «lege», «martur», «păgân», «răposà», «vărgură» şi «zău».

Diculescu [617]) relevă, după Koffmane [618]), că vorba *communicare* a devenit termenul technic creştin cunoscut, numai după anul 400: acest fapt dovedeşte, încăodată, că, întrucât noi nu avem decât senzul creştin al cuvântului, iar nu şi pe cel păgân, şl acest termen, ca şi «biserică» şi ceilalţi, ne-a venit pe calea missionarică, şi anume în primele decenii ale secolului al V-lea.

«Lege» în senzul de «credinţă religioasă» e un termen popular romanic, creat de necesităţile vieţii practice: concepţia specială creştină despre lume şi viaţă impuneă credincioşilor o linie de conduită, o lege morală şi politică de urmat în existenţa din această lume, esenţial deosebită de cea recomandată de legiuirile şi aşezămintele păgâne. Poporul vedeă mai ales partea reală, practică, a manifestărilor noii credinţe religioase; relaţiile de drept dintre membrii societăţii erau în chip necesar orânduite acum pe un nou fundament iuridic, singurul obligator şi urmat de sancţiune pentru membrii noului *popor* (ἔθνος, resp. «*genus*») şi noului *stat* (πολιτεία= *respublica*): cu aşezăminte, legi şi fel de viaţă deosebite de cele ale celorlalte două popoare («Grecii» şi «Evreii») [619]). Creştinii se leagă intre ei, resp. cu păgânii, numai după *legile* lor şi supt auspiciile *zeului* lor: astfel, de pildă, afirmarea integrităţii lăcaşului de ul-

---

[617]) *Vechimea Creştinismului la Români*, p. 13.

[618]) *Geschichte des Kirchenlateins*, I, p. 73 sq.

[619]) Cf. la Harnack, *Mission* [2], I, p. 206 sqq., capitolul «Die Botschaft von dem neuen Volk und dem dritten Geschlecht (das geschichtliche und politische Bewusstsein der Christenheil)».

timă odihnă şi penalitatea cu care e ameninţat (conform uzului păgân!) cel ce nu va ţine seamă de dispoziţiile proprietarului mausoleului, resp. ale răposatului [620]), sânt exprimate precum urmează, într'o inscripţie din a. 426 sau 430: *adiuro per Deum et per leges Cresteanorum, ut quicumque extraneus voluerit alterum corpus ponere, det eclisie catolice Salonitanae auri libras tres* [621]),— lucru care în altă inscripţie [622]) e exprimat numai astfel: *per Deum omnipotentem [?eo]s adiuro...* [623]),— în alta: *sane coniurabit ut supra birginiam suam nu-[llum aliud corpus ponatur?]* [624]), — iar în altele, cele mai multe, numai cu exprimarea penalităţii, fără imprecaţie: *si quis post nostrum pausationem hoc sarcofagum aperire voluerit, inferat aeclesiae Salonitanae argenti libras quinquaginta* (pusă la 2 Noemvre 358) [625]). Dacă acum în inscripţia următoare din a. 382, tot din Salonae, ca şi cele mai sus citate, găsim această formulă: *si qis super hunc corpus alium corpus ponere volueret, inferet eclesiae argenti p. X. Fl. Theodotus curator reip. Peregrinum filium in lege sancta christiana collocabi eum* [626]), e, cred, clar, că termenul *lex*, în loc de *religio* ori *fides* [627]), nu

---

[620]) Creştinii, ca şi păgânii, precizează foarte adesea pe monumentele funerare, atât dreptul de proprietate cât şi penalitatea legată de călcarea lui, in chip oarecum privat: căci altfel, legile Imperiului li apără in chip expres de orice supărări in această direcţie, fixând pedepse mult mai aspre decât cele indicate de particulari pe morminte: vezi legile din *Codex Theodosianus*, ed. Mommsen—Meyer, IX, 17: *de sepulcri violati*.

[621]) CIL. III, 13124 (din Salonae).

[622]) Din nenorocire piatra e cu totul mutilată, aşă că n'ar fi imposibil să fi fost pe ea şi cealaltă parte a formulei noastre iuridice.

[623]) CIL. III, 14916 (din Salonae).

[624]) CIL. III, 9567 (din Salonae).

[625]) CIL. III, 2654 (din Salonae).—Cf. mai sus, p. 20, o alta,—ele.

[626]) CIL. III, 9508.

[627]) În tot Illyricul «credincioşii» se numesc In inscripţii *fideles* (cf. nota următoare); la Auxentius din Durostorum (va să zică,

poate fi înţeles, decât ca născut supt influenţa concepţiei utilitar-iuridice despre credinţa creştină, documentată expres prin vorba *leges* din inscripţia *adiuro per Deum et per leges Cresteanorum* de mai sus: *lex* înseamnă astfel nu atâta religie cât «lege» în senzul iuridic creştin. Aceasta, cu atât mai mult, cu cât, după limba necorectă a inscripţiei, respectivul nefiind un om cult, el nu se puteă gândi să facă numai o profesie de credinţă — cu totul superfluă, şi dealtfel şi neobicinuită [628]),—într'o inscripţie, care şi aşă se vedeă doară destul că e creştină — ci voiă mai ales să-şi asigure inviolabilitatea mausoleului, accentuând îmmormântarea fiului său după şi supt scutul legilor creştine: ...*Peregrinum filium*, (aşă ar trebuì interpunctat faţă de repetiţia obiectului la sfârşitul propoziţiei!) *in lège sancta christiana collocabi eum* (ca o exclamaţie admonitivă!).

Fireşte în acest înţeles iuridic *lex christiana* cuprindeà şi o oarecare cantitate de religie: dar termenul *lex* eră pe drumul cel mai direct spre senzul din expresia românească *pe legea mea*, care nu mai conţine aproape de fel religie, ori spre asigurarea sărbătorească, azi lipsită chiar de tot de înţelesul religios: *zău!* — «*Adiuro per Deum et per leges Cresteanorum*» de mai sus, ne arată astfel în chip evident originea creştină, şi totuşi nu theologică, a cuvântului *lege*. Conceptul «religie» — în limba literară creştină exprimat prin *religio* (=*religio Christiana* dela Tertullian înainte) [629]) =θεοσέβεια, —

iarăşi aici la noi) «credinţa» se numeşte *fides* (ed. Waitz, p. 20).— În ce priveşte pe Nicetas al Remesianei, vezi asupra terminologiei creştine întrebuinţate de el, mai jos, nota 776.

[628]) Căci mărturisirea credinţei creştine în inscripţiile funerare se face sau numai prin monogramul sacru, sau prin formule ca: *in Christo*=πιστεύων ἐν Χριστῷ, *fidelis*, *christianus* (—*a*) *fidelis*, *in deo patre nostro et Christo [filio] eius*, etc. (Vezi inscripţiile mai sus, în p. I a acestui studiu).

[629]) Cf. Harnack, *o. c.*, I, 212.

e a se căută la noi în cuvântul «credinţă» (cu derivatul lui, «credincios»): formaţie romanică-creştină [680]), iar nu în cuvântul «lege» [681]).

Din cele două inscripţii mai sus citate, cu formula *adiuro per Deum* (*omnipotentem*)... [682]), şi din întrebuinţarea actuală a vorbei «zău», se poate vedeà fără nici-o altă demonstraţie, că între *per Deum* şi «zău» există, nu numai lexical, ci şi semantic, o legătură directă; cum însă, pe de altă parte, ştim că păgânii nu jurau pe un singur zeu, decât dacă-i adăugau şi numele, iar altfel numai pe toţi zeii dintr'odată [683]), vorba românească «zău» apare clar ca un termen de origină pur creştină.

Asupra cuvântului «martur» am de observat următoarele. În Illyricul latin cuvântul a fost bine cunoscut, ca şi în tot Apusul, cu înţelesul lui de suferinţă

---

[680]) Cf. Körting, *Lat.-rom. Wörterb.*[3], 1907 şi Puşcariu. *o. c.*, *s. v.*

[681]) Că interpretarea dată de mine aici cuvântului «lege= religie», e cea mai aproape de adevăr, dovedeşte şi studiul complet, *pentru toate înţelesurile* ce are «lege» in româneşte, a d. Sextil Puşcariu, in revista *Candela* din Cernăuţi, pe 1907 (XXVI), nr. jubilar, p. 388—7. Vezi la Puşcariu şi materialul cu privire la expresia «pe legea mea», precum şi partea comparativ-romanică a chestiunei.

[682]) CIL. III, 13124 şi 14916 (din Salonae). — Cf. şi formula: *deus noster propitius esto rei publicae Romanae*: CIL. III, 9626,— şi inscr. *[cui placidam* requiem *tri]buat deus omni[pote]ns* rex: 9632,—tot din Salonae.

[683]) Direcţia syncretistică a păgânismului antic nu a mers în această privinţă mai departe decât luarea ca martor suprem în jurăminte a unei singure zeităţi precise,—de obiceiu însă toţi zeii, sau grupe de zei: cei ai cerului, cei ai infernului (cf. in ac. privinţă diferitele table de blesteme, antice, la Audollent, *l. c.*), etc., au fost întotdeauna invocaţi prin formula *per deos* ... în cazurile pomenite; începutul «Θεοί. Ἔδοξεν τῇ βοολῇ καὶ τῷ δήμῳ» al atâtor decrete publice greceşti, precum şi în general invocaţia zeilor în diferite hotărtri juridice antice, ţine de aceeaşi ordine de idei.

pentru adevărul ceresc. Şi anume, se constată prin inscripţii, că termenul *martyr*, sau şi *martur*[634]), a dăinuit în centrele urbane ale Illyricului până cel puţin în secolul al V-lea, în senzul obicinuit, vechiu creştin, arătat mai sus: în toate oraşele de frunte ale Dalmaţiei şi Pannoniei cultul martyrilor e înfloritor: pe, sau la mormintele martyrilor — majoritatea din timpul persecuţiei lui Diocletian[635]) — se ridică biserici, în cari apoi se îmmormântează şi diferiţi simpli credincioşi, în apropierea sfântă a celor căzuţi pentru credinţă[636]): *martiribus adscita cluet*[637]), ori *ad medianus martyres*[638]), zic două inscripţii funerare din Salonae; *ad domnum Synerotem [martyrem!] interantem (=intranti) ad dexteram inter Fortunatanem (=Fortunatam) et Disiderium*), ne lămureşte amănunţit o inscripţie din Sirmium[639]), de unde o a doua cuprinde numai: *titulum posuit ad beatum Synerotem marturem*[640]); în Mursa am constatat mai sus o *basilica martyrum extra oppidum sita*[641]); o inscripţie din Castra Regina zice: *quiescent in pace martiribus sociala*[642]); o alta în fine, de data aceasta din Asia mică, sună: *ad martures defunctus positas est*[643]). — S. Paulinus Nolanus ne spune — la sfârşitul sec. IV — că pentru consacrarea unei noi biserici sânt necesare moaşte de-ale sfinţilor[644]), care, după vechiul rit, sânt aşezate

[634]) Vezi partea inlăi a acestui studiu, *passim*. — Pentru formele *martur* şi *martor* cf. şi O. Densusianu, o. c., I, p. 87 sq.

[635]) Cf. Harnack, *o. c.*, II, p. 201 sqq.

[636]) Întocmai ca In vechile catacombe din Roma.

[637]) CIL. III, 9506: a. 375.

[638]) CIL. III, 9546.

[639]) CIL. III, 10233.

[640]) CIL. III, 10232.

[641]) Acest studiu, p. 36.

[642]) CIL. III, 5972 (=11961).

[643]) CIL. III, 14188 (din Nicomedia).

[644]) Ed. v. Hartei in *Corp. script. eccl. Lat.* Viena, 1894, 1, 282, 20; 283, 20 sq.

în altar[645]). De altă parte din mai multe scrisori ale Sf. Vasile cel Mare (331—379), cu privire la transportarea în Cappadocia a rămăşiţelor martyrului Sava, căzut pentru credinţă în stânga Dunării[646]), aflăm şi pentru Orient aceeaşi preţuire a rămăşiţelor martyrilor: mucenicul, de origine din Cappadociâ e adus întăi în provincia Scythia minor, unde era *dux* Soranus, ruda Sf. Vasile, şi apoi de aici, prin îngrijirea ducelui şi cu ajutorul lui Ascholius, episcopul din Thessalonike[647]), e trimis Sfântului Vasile, —spre aşezarea cu cinste a moaştelor în una din bisericile reşedinţei episcopale a Cappadociei. — Un edict imperial din 26 Februarie 386 ne confirmă ştirile ambilor Sfinţi Părinţi într'un chip, ce-i dreptul, neaşteptat: Împăratul opreşte de a se mai desgropă martyrii din locul lor de odihnă şi a se mută în alte părţi: ceeace înseamnă că uzul pios degenerase într'un abuz impiu, pe care Impăratul se vede nevoit a-l îngrădi printr'o lege specială[648]). — Cum însă în ţinuturile barbare cădeau mereu martyri în missionarea credinţei chiar în sec. IV, V, ori şi mai târziu, transportările de moaşte nu încetează nici după edictul pomenit, întrucât ele, în cazul că Sfântul rămăsese în ţară păgână, erau de fapt un act pios, care nu puteă fi pedepsit. Eugippius în *vita Severini* confirmă—pentru a doua jumătate a veacului al V-lea — ca existent în toată puterea, cultul pentru rămăşiţele martyrilor şi obi-

---

[645]) *Ibid.*, I, 283, 21; II, c. XXVII, 402.

[646]) Cf. *Acta Sanctorum*, April XI p. 966 sqq.

[647]) Scrisorile CLV (din a. 373: la Migne, *Patr. Gr.-Lat.* XXXII, 244—5),—CLXIV (a. 374: Migne, *ibid.*, 254) şi CLXV (a. 374: Migne, 256).

[648]) *Codex Theodosianus* IX, 17, 7: *Humatum corpus nemo ad alterum locum transferat; nemo martyrem distrahat (!), nemo mercetur (!). Habeant vero in potestate, si quolibet in loco sanctorum est aliquis conditus, pro eius veneratione quod martyrium vocandum sit addant quod voluerint fabricarum.*

ceiul sfinţirei noilor biserici în deobşte cu aşezarea in ele spre odihnă a unor moaşte.

Din toate acestea rezultă că *martyrii* ca atare au fost cunoscuţi în Illyricum până târziu de tot şi prin urmare înţelesul cuvântului nostru *martur* nu poate fi cu uşurinţă dedus din uzul acestui termen la *orăşenii* creştini ai Illyricului.— Dimpotrivă altfel stă lucrul cu ţinuturile rurale din aceste părţi, care au fost creştinate deabia mai târziu, după a. 350, prin missionari latini dela oraşe; printre aceste ţinuturi va trebui să socotim mai înainte de oricare altul Dacia din stânga Dunării: căci în dreapta fluviului viaţa urbană e prea desvoltată pentru a nu hotărî în senzul ei uzul acelor vorbe ale limbei latine dela ţară, cari acolo nu erau mai de mult cunoscute.— Precum s'a putut vedeă şi in partea I a acestui studiu, creştinarea masselor mari ale Romanilor Illyricului s'a întâmplat dùpă recunoaşterea Creştinismului ca religie egal îndreptăţită cu păgânismul, resp. dùpă ridicarea lui la rangul de religie de Stat. Când deci missionarea păgânilor dela Dunăre s'a început în stil mare, lupta cu Statul, în care căzuse atâţia adepţi ai nouei credinţe, încetase. De vorba *martyr* eră acum legat mai mult senzul sfinţeniei decât cel al pătimirei[649]): aceasta nu mai eră actuală! Senzul primitiv al cuvântului, de *testis*, eră însă cu deosebire cultivat prin accentuarea contrastului între afirmarea cu vorba şi cea cu sângele a adevărului divin: «*mărturia*» martyrilor devenind un fel de concept clasic despre starea ca chezaş la statornicirea unui adevăr. Pe de altă parte martyrii nu mai erau de obiceiu pomeniţi supt acest nume decât dacă eră vorba de calitatea lor de «mărturisitori» ai credinţei, — altfel, ei erau adoraţi ca *sancti*. În Apusul latin vorba *martyr*

---

[649]) Cf. in *Codex Theod.*, IX, 17, 7: *nemo martyrem distrahat... = si quolibet in loco sanctorum est aliquis conditus...* (din 26 Februarie, 386).

chiar dispărù, treptat, cu totul, in favoarea lui *sanctus*, păstrându-se numai termenul *martyrium*, ca un concept mixt, şi religios şi profan, pentru suferinţa într'o cauză ideală.

Această evoluţie a cuvântului *martyr*, în senzul de *testis* al adevărului divin, şi apoi, prin extindere, de simplu *testis*, alăturea cu generalizarea termenului *sanctus* atât pentru martyri cât şi pentru întemeetorii şi părinţii Bisericei, — stă la baza înţelesului daco-roman, numai profan, al vorbei «martur»; precum am accentuat mai sus, desvoltarea acestui cuvânt trădează iarăşi o origine missionarieă a creştinismului nostru (şi anume, prin excelenţă, în stânga Dunării).

Paganus însemnă în limba latină două lucruri: «sătean» şi «ne-militar»[650]). Primul senz e cel mai răspândit şi de aceea multă vreme istoricii moderni ai Bisericei au derivat — de altfel potrivit unor etymologii antic-creştine — termenul creştin *paganus*, semantic, din *paganus* =«sătean»; populaţia rurală fiind ne-creştină încă multă vreme după ridicarea Creştinismului la rangul de religie oficială a Imperiului, — «sătean» ar fi devenit identic cu «necredincios». Cercetările mai noi[651]) au dovedit însă că înţelesul creştin al vorbei *paganus* pleacă din celalalt senz păgân al cuvântului: «ne-militar», «civil», născut din influenţa termenilor soldăţeşti asupra uzului comun al limbei latine. Anume, încă dela Tacitus, contrastul *miles-paganus* e foarte obicinuit chiar în limba literară latină. De altă parte e cunoscută înclinarea creştinilor vechi spre termenii din limba militară: credincioşii *in Christo* se numesc pe ei înşişi *milites* ai nouei religii: cei ce nu erau *milites Christi*,

---

[650]) Vezi la Forcellini, *s. v.*, citate pentru ambele senzuri.

[651]) V. întreaga bibliografie a chestiunei la Harnack, *Mission* [2], I, 348 sqq., şi *Militia Christi*, *passim*.

erau deci «civili», — «*pagani*» [652]). — Mai târziu însă, s'a pierdut noţiunea despre originea adevărată a cuvântului creştin *paganus* şi părinţii Bisericei au stabilit contrastul celalalt — în sec. al IV-lea şi al V-lea foarte viu — între orăşenii-creştini şi sătenii ne-creştini, creând analogia, resp. identitatea, sătean = păgân.

În limbile romanice din Apus uzul creştin al vorbei *paganus* n'a fost însă în stare să înlăture pe cel păgân, cu senzul de simplu «sătean»: dimpotrivă «ţara», spre deosebire de «oraş», numită încă dinainte cu derivatul *pagensis (— e)* [căci formele actuale romanice arată tocmai originea veche a cuvintelor *paese*, *pays*, etc., şi originea mai nouă a lui *pagano*, *payan*, *payen*, etc.] s'a păstrat, cu acest înţeles curat — profan şi special, în toate limbile romanice din Vest; ba in spaniolă chiar *paganus* însuşi *(=pagano)* şi-a păstrat până în ziua de azi înţelesul de «ţăran» [653]).

Cum se face dară că la noi nu se găseşte în limbă decât cuvântul creştin (în forma sa nouă, neprelucrată mai adânc) *paganus* = «păgân»? Cred că nu se poate răspunde decât astfel: în limba stămoşilor noştri *paganus* a existat numai ca termen technic creştin, introdus odată cu noua credinţă; dimpotrivă *pagus*, *paganus*, *pagensis*, în senzul profan, rural, au fost încă dela început (dinainte de statornicirea Creştinismului la noi) înlăturate de *terra* cu derivatele ei [654]). — Uzul general al cuvântului *paganus*, ca termen technic creştin, absolut independent de senzul «sătean» = «păgân» [655]), se constată în chip oficial

[652]) Cf. in amănunte Harnack, o. şi *l. c.*

[653]) Cf. Körting, o. c., n. 6780.

[654]) Cf. mai sus, p. 97 sqq.

[655]) Cf. Harnack, *Mission*², I, p. 350: «Man kann nämlich nachweisen, dass das Wort [pagani] schon im Gebrauch war (erste Jahre Valentinians I., s. *Theodos. Cod.* XVI, 2, 18), als die Entwicklung noch lange nicht so weit vorgeschritten war, dass man aile Nichtchristen als «Dörfler» bezeichnen konnle».

încă din a. 370, într'un edict al împăraţilor Valentinian şi Valens, adresat la 17 Februarie, din Trier, proconsulului Africei, Claudius: *Quam ultimo tempore divi Constanti sententiam fuisse claruerit, valeat, nec ea in adsimulatione aliqua convalescant, quae tunc decreta vel facta sunt, cum paganorum animi contra sanctissimam legem quibusdam sunt depravationibus excitati* [656]).

Dacă acum se admite, că populaţia din dreapta Dunării n'a cunoscut cuvântul *paganus* în senz profan, atunci cuvântul nostru «păgân», ca termen exclusiv creştin, s'a putut naşte şi în oricare parte a Illyricului, iar nu numai în Dacia traiană. Părerea mea e însă — în puterea celor spuse mai sus [657]) despre «pământ» şi «ţară» — că «păgân» e tot o creaţie specific nord-danubiană.

Cuvântul românesc «a *răposă*» e, spre deosebire de toate celelalte limbi romanice, întrebuinţat la noi numai ca termen technic creştin, pentru «a muri» [658]). De altă parte forma latină din care derivă, *repauso, — are*, e foarte târzie, cuvântul vechiu latin pentru ideia de «a încetă», «a se odihni» fiind *pauso, — are*. În Illyricum avem chiar, pentru anul 358, documentată tot forma *pausare* [659]), în subst. verbal *pausatio*, şi anume ca termen specific creştin: *si quis post nostram pausationem hoc sarcofagum aperire voluerit, inferat aeclesiae Salonitanae argenti libras quinquaginta* [660]), — iar pentru secolul V—VI avem într'o inscripţie din Serdica documentată şi forma

---

656) Cf. nota precedentă.

657) P. 96 sqq.

658) Precât ştiu eu, forma «repaos» e de origine cu totul nouă, născută sub influenţa franc. *repos*.

659) Întimpinată ca verb in inscripţia creştină din Ovilava (Noricum): CIL. III, 13529: sec. IV: *condita sepulcro hic pausat Ursa crestiana fidelis*...: cf. mai sus, p. 44.

660) CIL. III, 2654: Salonae: 2 Noemvre 358.

repauset [661]). — Senzul profan al cuvântului lipsind la noi, cred că termenul technic *târziu* creştin «răposă» îl datorim tot creştinării noastre prin missionari [662]).

Cuvântul «vărgură» (din *virgo,—virgula)* [663]), păstrat numai în înţelesul sacru, «Fecioara Maria», e chiar prin originile sale un termen creştin. *Virgo* se întrebuinţează în latina târzie creştină κατ' ἐξοχήν pentru «Beata Maria», — ceeace a avut ca urmare technicizarea cuvântului în toate limbile romanice. — La aceasta s'a mai adăogat instituţia veche creştină a fecioarelor sacre, femei ascete, închinate Domnului: *virgines sacrosanctae* [664]), *sacratae virgines* [665]), *dicatae deo virgines* [666]), despre a căror existenţă în Noricum, între 450 şi 500, sântem informaţi de *vita Severini*, şi cari fără îndoială, au existat şi la primii creştini ai noştri, ca în toată lumea creştină, întărind senzul bisericesc al cuvântului «*virgula* = vărgură» [667]).

Alăturea cu aceşti termeni creştini, noi, termenii vechi păgâni, privitori la credinţele şi superstiţiile populare general antice, se păstrară în mare parte şi mai târziu,—mulţi apărând chiar azi în exorcismele şi descântecele poporului nostru, în legătură cu tot felul de superstiţii şi erezii, cari caracterizează încă pretutindeni

---

661) CIL. III, 14207, 27: † *Nocentianus* repa[u]set.

662) Că «răposă» ar il existat şi in senz profan, dar a fost înlocuit de slavul «odihni», mă îndoesc: căci doară «odihni» s'a întrebuinţat întotdeauna şi in senz sacru, şi ca atare ar fi trebuit ca «răposă» să fie cu totul înlocuit, iar nu numai într'o accepţie.

663) Puşcariu, *Etym. Wörterb.*, n. 1860.

664) *Codex Theodosianus* IX, 25, *(De raptu vel matrimonio sanctimonialium virginum vel viduarum)*, 1: din 354, Sept. 22.

665) *Ibid.*, IX, 25, 2: din 19 Fevr. 364.

666) *Ibid.*, IX. 25, 3: din 8 Martie 420.

667) Dacă nu cumva forma *virgula*, din care vine «vărgură», nu s'a născut mai de grabă tocmai din acest al doilea senz sacru al vorbei *virgo*, decât din cel privitor la însăşi Fecioara Maria!

viața religioasă a popoarelor rămase mai în urmă cu cultura.

Despre «zână» și «zănatic» am vorbit mai sus. Altele, de acelaș fel, sânt: «urez» (dela *oro* termenul clasic antic pentru rom. «rugă»), «încânt», «descânt», «farmec», «blăstăm», «luceafăr», apoi, în descântece, «Sf. Soare» și «Maica Domnului» (= în rolul Isidei — Diana), «Sf. Duminică», «Sf. Luni», «Sf. Miercure» și, în special, «Sf. Vineri», etc. Toate posibilitățile syncretismului păgâno-creștin pot fi documentate din bielșug cu fapte precise din «religia» noastră populară [666]). Cum însă acest caracter «păgân» al creștinismului nostru popular nu e, cumva, propriu numai neamului nostru, cred de prisos a mă opri aici mai mult asupra lui, și mă mulțămesc numai cu accentuarea lui în legătură cu istoria creștinismului latin la Români.

Examinarea istoric-culturală a termenilor creștini de origine latină din limba noastră ne-a dus la încheierea generală, că deabia după anul 350 sânt de pus începuturile creștinismului nostru ca credință generală a poporului. Că apoi, unele cuvinte creștine ale noastre, ca «biserică», «sărbătoare», poate și «păgân», «martur», «lună» pentru *mensis*, alăturea de cuvintele profane, de o însemnătate capitală: «român», «pământ» și «țară», au trebuit să se nască în stânga, iar nu în dreapta Dunării. Că, pe urmă, cuvintele creștine «Duminică», «Crăciun», «Rusalii», «cuminecă», «martur», «păgân», «răposă» și «văргură», cer o fixare a datei creștinării noastre — în cifre rotunde — prin anii 375—450. Că religia păgână a strămoșilor noștri nu numai n'a putut fi complet biruită de Creștinism, dar o sumă de cre-

---

[666]) Cf. la Iorga, *Geschichte des rumänischen Volkes*, I, Gotha, 1905, p. 221 sqq., o succintă, dar destul de instructivă expunere asupra credinței creștino-păgâne, populare.

dinţe şi superstiţii populare antice au dăinuit şi mai departe, trădând chiar azi, în chip evident originea lor syncretistic-păgână. Că, însfârşit, din contrastul bine cunoscut între creştinismul urban şi cel rural al Imperiului rezultă cu necesitate caracterul missionaric al începuturilor creştinismului nostru: episcopii şi clericii din diferitele centre orăşeneşti ale Illyricului au întreprins către epoca mai sus pomenită creştinarea în massă a strămoşilor noştri.

Se cere acum în chip logic să urmărim, care au putut fi căile, pe unde Creştinismul a venit la noi în Dacia şi, prin urmare, de unde se trag missionarii latini ai Daco-Romanilor. Precizăm astfel întrebarea, de oarece numai creştinarea Nordului Dunării e cu adevărat o problemă istorică de un interes deosebit, — creştinarea Sudului şi în genere a Illyricului ne având nevoe de nici-o altă explicare, după ce am stabilit, că pretutindeni aici existau încă dinainte de 325 episcopate şi biserici latine.

Am arătat şi cu alt prilej, că orientarea economică şi culturală a Daciei traiane a fost spre Vest (Sud-Vest), iar nu spre Est (Sud-Est)[669]. E de pildă caracteristic, că între Dacia romană şi Moesia răsăriteană, cu Scythia minor, nu se constată aproape nici-o legătură mai intimă, pe când dimpotrivă relaţiile Daciei cu Moesia superioară (plus o făşie vestică a Moesiei inferioare), Pannonia şi Dalmaţia sânt extraordinar de vii. Dintre toate aceste provincii însă niciuna nu e aşà de strâns legată cu Dacia, ca Moesia superioară. Iată numai câteva exemple în adevăr hotărîtoare[670].

---

[669]) *Organizaţia provinciei Dacia traiană*, p. 22 sqq. şi 28 sq.

[670]) Exclud dintre pildele de dat pe funcţionarii, ofiţerii şi soldaţii, cari în număr deosebit de mare au servit în ambele provincii, stabilind legături trainice intre ele (cf. asupra acestor relaţii Jung, *Fasten der Provinz Dacien, passim)*. Amintesc numai unirea caracteristică pe vremea războaelor germanice, sub Marcus

În Sarmizegetusa întâlnim un cavaler roman, Aurelius Constantius, care e și *decurio coloniae Viminacii*[671]).

În Viminacium găsim un *decurio et quinquennalis primus municipii... Ael(ii) Dru(betarum)*[672]), care e în acelaș timp *decurio [mun(icipii)]*[673]) *Vim(inacii)*[674]).

În Potaissa întimpinăm pe un Aur. Zosimus, *ex Moesia superiore*, ridicând fiilor săi: *natibus* (sic!), morți în vârstă de un an și patru ani, un monument funerar: după toate probabilitățile în Zosimus avem a căută un negustor, care făceă afaceri în cele două provincii deopotrivă: interesant e în această privință, că el—probabil ca ne-cetățean—nu-și dă ca patrie un oraș anumit, ci întreaga Moesie superioară[675]).

În Sarmizegetusa aflăm pe doi viminacenzi — frate și soră — stabiliți aici probabil în urma căsătoriei surorei cu daco-romanul Aurelius Helico: *D. M. C. Iul. C. f. Rufi dom(o) Vimin(acio), ann(orum) XX, Iul(ia) Gemellina fratri pientissimo, et M. Aurel. M. f. Maximo mens(ium) VIII, Aurel(ius) Helico et Iul(ia) Gemellin(a) parentes. h. m. h. n. s.*[676]).

În Micia găsim pe doi frați (?), amândoi centurioni, dintre cari unul în Moesia superioară, celalalt în Dacia, închinând, probabil cu ocazia vizitei făcute de cel din

---

Aurelius, a guvernământului Daciilor cu cel al Moesiei superioare, in mâna lui M. Claudius Fronto: *leg. Aug. pr. pr. trium Daciarum et Moesiae superioris* (greșit la Tocilescu: «Statthalter von Moesia inferior», In *Arch.-epigr. Mitt.*, XIV 1891, p. 15): CIL. III, 1457 și VI, 1377.

671) CIL. III, 1474.

672) Editorii dau completarea cu «?», ceeace nu mi se pare necesar, dacă literele *Dru* dela început sânt asigurate.

673) Editorii, în CIL. III. Spre deosebire de CIL.III, 1474, care e din sec. al III-lea, aceasta e din sec. II.

674) CIL. III, 8129 (= 6309).

675) CIL. III, 914.

676) CIL. III, 1524.

Moesia celui din Dacia, câte un altar zeului lor naţional *Iupiter optimus maximus Heliopolitanus*[677]): fireşte, cei doi orientali sânt, afară de cult (care puteă fi dealtfel împărtăşit şi de occidentali curaţi) deplin romanizaţi: ei se şi numesc Q. Licinius Macrinus şi L. Licinius Messalinus.

Însfârşit în Ad Mediam vedem pe guvernatorul Moesiei superioare, Calpurnius Iulianus, venind—prin anii 200[678]) — la băi, ca, probabil, şi mulţi alţi Romani din provinciile vecine ale Daciei[679]); Iulianus închină aici un altar *Herculi Genio loci fontibus calidis*, pentru sănătatea, pe care aceste divinităţi i-au dăruit-o[680]). Că exemplul dat de guvernatorul Moesiei—şi nu mai puţin de cel al Daciei[681])—erà urmat de numeroşi oblăduiţi ai lor, e, cred, dela sine înţeles[682]).

Constatăm dară legături de ordin privat — incomparabil mai roditoare decât cele oficiale — între Dacia şi Moesia superioară, în toate direcţiile vieţii economice şl sociale antice: comerţ, legături de rudenie, onoruri municipale simultan căpătate în cele două provincii, vizi-

---

677) CIL. III, 1353 şi 1354.

678) Cf. pentru datarea inscripţiei, Jung, *Fasten*, p. 61.

679) Prin puţinele inscripţii publicate până acum din Ad Mediam găsim pomeniţi vizitatori din colonia Drobetae (in Dacia Malvensis): CIL. III, 1570 şi, probabil, 1570 şi 1580; din Tsierna (1568); din Sarmizegetusa (1572 şi 1573); din Apulum (1571 cp. cu 1187).

680) CIL. III, 1566.

681) Cf. CIL. III, 1575 şi 1573.

682) Ce rang însemnat trebue să fi ocupat băile din Ad Mediam in Dacia şi cât de înfloritoare trebue să fi fost starea materială a oraşului, ne arată între altele deputaţia trimisă de Ad-Mediensi prin a. 150 la Roma, ca să felicite pentru ocuparea consulatului pe fostul guvernator al Daciei (c. a. 149: cf. Jung, *Fasten*, p. 10) M. Sedatius Severianus: *Dis et numinibus aquarum Ulp(ius) Secundinus, Marius Valens, Pomponius Haemus, Iul. Carus, Val. Valens legati Romam ad consulatum Severiani c. v. missi, incolumes reversi, ex voto:* CIL. III, 1562.

tarea localităţilor balneare dacice de provincialii din dreapta Dunării, etc.

Dùpă 270, Dacia traiană revine la starea dinainte de 107: legăturile culturale strânse, dinainte de 107, au a fi o dovadă, că după 270 ele trebue să fi fost încă neasemănat mai puternice ca înainte de 107. Căci pe deoparte aici se formase acum o întreagă tradiţie romano-barbară de circulaţie peste fluviu, iar pe de alta Goţii nu erau în luptă cu Romanii în chipul Dacilor, ci mai mult un fel de federaţi[683]).—Ce-i dreptul, Aurelian nu aveă încă, la 270, practica «cesiunilor» de provincii, pe care împăraţii romani şi-o câştigaseră deplin la 380, când dădură Pannonia Goţilor, tot ca posesiune statornică, dar cu rezerva unui anume control, prin amestecul—fie chiar şi numai teoretic—administrativ ori militar, câştigând astfel pentru Pannonia condiţii de desvoltare în senz roman, şi după lăsarea pe seama barbarilor, cu mult mai favorabile decât cele în cari se aflâ după 270 Romanismul din stânga Dunării.

Relaţiile Nordului cu Sudul Dunării după anul 270— până la sfârşitul secolului al V-lea — sânt din bielşug documentate prin numeroasele descoperiri de monete romane în toate părţile Daciei: Jung a putut stabili cu ajutorul acestor descoperiri circulaţia spre platoul transilvan prin toate pasurile mai de seamă ale Carpaţilor[684]); ba chiar existenţa Sarmizegetusei ca aşezare omenească locuită în sec. al IV-lea (până la Valens) a putut fi constatată[685]). Pe de altă parte ştirile asupra relaţiilor

---

[683]) Cf. asupra acestei situaţii a Goţilor şi celorlalţi barbari faţă de Romani, Mommsen, *das römische Militärwesen seit Diocletian*, in *Hermes*, XXIV, 1889, p. 215 sqq.

[684]) *Zur Geschichte der Pässe Siebenbürgens* in *Mitteil. des Inst. f. oesterr. Geschichtsforschung*, IV. Ergänzungsband, 1893, p. 1 sqq.

[685]) Jung, *l. c.*, p. 13, n. 6.— Singurul repertoriu sistematic al descoperirilor archeologice făcute pe teritoriul Daciei romane, e cel, acum aşă de rămas în urmă, al lui C. Goos, *Chronik der archäologischen Funde Siebenbürgens*, Hermannstadt 1876. — Dimpo-

Imperiului cu barbarii de tot felul din stânga Dunării sânt foarte numeroase: fie în pace, fie în războiu[886]. Faptul că împăratul Constantin cu prilejul expediţiei din anul 322 împotriva Goţilor construeşte un pod peste Dunăre, la Celeiu, e mărturisit nu numai de izvoarele literare, ci şi de monete[887]. — Asupra creştinării Goţilor prin apostoli de limbă greacă, în special din Cappadocia, avem informaţii dela toţi scriitorii bisericeşti ai vremii[888]. — Toate izvoarele acestea, mai sus înşirate, au fost cu îngrijire strânse şi criticate de diferiţii istorici, cari s'au ocupat fie cu istoria imperiului roman, fie cu istoria năvălirilor barbare, — astfel că într'o cercetare de amănunte, cum e cea de faţă, o revenire asupra materialului pomenit ar fi, în întregimea lui imposibilă, iar fragmentar cu totul ingrată; fireşte, din acele izvoare nu s'a scos încă tot ce se puteă scoate: dar pentru a le trece din nou în revistă, se cere un studiu de sine stătător.

Şi apoi: asupra creştinismului Daco-Romanilor din Nordul Dunării, în orice caz, izvoarele de până acum nu aduc nici-o ştire absolut sigură; mai mult: nu există — precât am putut urmărì până acum — nici măcar o singură menţiune literară[889], categorică, a existenţei Romanilor ca populaţie nord-danubiană.

---

trivă lucrarea lui J. Martian, *Archäologisch-prähistorisches Repertorium für Siebenbürgen*, Sonderabdr. aus Bd. XXXIX [der dritten Folge Band IX] der *Mitteil. d. anthropologischen Gesellschaft in Wien*, Wien 1900, e pentru istoric, din nenorocire, aproape inutilizabilă: afară doar numai ca trimitere la alte publicaţii, în mare parte ungureşti, şi greu de căpătat, de unde cercetătorul să-şi caute, cu mari dificultăţi, o informaţie, pe care, cu aşă de puţină osteneală şi tipar in plus, ar fi putut-o da chiar Martian.

[886]) Cf. lucrările lui Jung, *Römer und Romanen*, ed. II, şi *Die romanischen Landschaften des römischen Reiches*.

[887]) Jung, *Pässe Siebenbürgens*, p. 13, n. 5.

[888]) Cf. G. Waitz, *Leben und Lehre des Ulfila*, Hannover 1840, şi Harnack, *Mission*², p. 203 sq.

[889]) Resturi monumentale însă există, dacă nu şi in alte părţi, cèl puţin in Drobetae! Vezi mai jos.

Şi totuşi, indirect, existenţa acestei populaţii e documentată în chip—cred—nediscutabil: ştirile antice în această privinţă n'au fost până acum analizate şi exploatate după cum s'ar fi cuvenit, şi de aceea nu cred de prisos a mă opri în cele următoare ceva mai mult asupra lor.

Scriitorul bisericesc al secolului al IV-lea, episcopul Auxentius din Durostorum, în a sa *vita Ulfilae*, ne spune despre marele apostol got următoarele:

Eo [ita praedic]ante et per Cristum cum dilectione Deo patri gratias agente, haec et his similia exsequente, quadraginta annis in episcopatu gloriose florens, apostolica gratia Grecam et Latinam et Goticam linguam sine intermissione in una et sola eclesia Cristi predicavit... Qui et ipsis tribus linguis plures tractatus el multas interpretationes volentibus ad utilitalem et ad aedificationem, sibi ad aeternam memoriam et mercedem post se dereliquid [690]).

Din aceşti patruzeci de ani de păstorire episcopală şeapte au fost petrecuţi de Ulfila în Nordul Dunării, unde pe lângă aceşti ani, înainte de a fi ales ca episcop, el e fost activ mai mulţi ani ca *lector* [691]). Trecerea lui în Sudul Dunării, în Moesia inferioară, s'a întâmplat la anul 355 [692]), în urma grelei persecuţii pornite de Athanarich împotriva creştinilor din regatul său [693]):

---

[690]) Editat intâi de Waitz la 1840, în *Leben und Lehre des Ulfila*, p. 19 sq., iar mai de curând din nou, cu tot aparatul critic necesar, de Fr. Kauffmann, în scrierea sa *Aus der Schule des Wulfila. Auxenti Dorostorensis epistula de fide, vita et obitu Wulfilae*, Strassburg, 1899.

[691]) Auxentius, ed. Waitz, p. 20: *hic Dei providentia et Cristi misericordia propter multorum salutem in gente Gothorum de lectore triginta annorum episkopus est ordinatus.*

[692]) După demonstrarea convingătoare a lui Waitz, *o. c.*, pag. 37.

[693]) Auxentius, p. 20: *ubi et ex invidia et operatione inimici thune ab inreligioso et sacrilego iudice Gothorum tyrannico terrore in varbarico cristianorum persecutio est excitata.*

cu Ulfila trecură o mare parte din Goţii creştini în Moesia şi căpătară dela Constantius locuinţe in munţii Balcani[994]. În Sudul Dunării Ulfila exercită apoi timp de 33 de ani o activitate binefăcătoare nu numai printre Goţii săi, ci în toată provincia; Constantius ca şi Valens fiind ariani, venerabilul episcop se bucură de deosebita lor ocrotire[995].

Că Ulfila a fost şi apostol de limbă latină în Moesia, ne dovedeşte mai înainte de toate faptul, că însuşi episcopul Auxentius, biograful său latin, a fost educat de dânsul încă din frageda lui copilărie întru credinţa creştină, de nuanţă ariană[996]: şi altfel însă, populaţia Moesiei, fiind, cum am constatat mai sus, în mare parte romană, Ulfila trebuià să predice şi în latineşte, întrucât îşi întindeà activitatea şi în mijlocul acestei populaţii.

Dar în Nordul Dunării Ulfila n'a predicat latineşte? Auxentius nu face nici-o distincţie între activitatea din Nordul şi cea din Sudul Dunării, a episcopului got, aşà încât ar fi natural să admitem, că Ulfila a predicat şi a scris în latineşte şi in Nordul Dunării: în care caz, fireşte — ca şi în Moesia — credincioşii de limbă latină

---

[994]) **Auxentius**, *p.* 20: *ubi et post multorum servorum et ancillarum Cristi gloriosum martyrium, imminente vehementer ipsa persecutione, conpletis septem annis tantummodo in episkopatum, supradictus sanctissimus vir beatus Ulfila cum grandi populo confessorum de varbarico pulsus, in solo Romanie a thunc beate memorie Constantio principe honorifice est susceptus, ut sicuti Deus... ita... Deus confessores sancti filii sui unigeniti de varbarico liberavit et per Danubium transire fecit et in montibus secundum sanctorum imitationem sibi servire de[crevit]... co populo in solo Romaniae, ubi sine illis septem annis triginta et tribus annis veritatem predicavit...*

[995]) Cf. Waitz, *o. c., passim.*

[996]) **Auxentius**, despre sine (p. 20): *cui* (Ulfil*ae*) *plus omnium ego sum debitor, quantum et amplius in me laborabit, qui me a prima etate mea a parentibus meis discipulum suscepit et sacras litteras docuit et veritatem manifestavit et per misericordiam Dei et gratiam Cristi et carnaliter et spiritaliter ut filium suum in fide educavit.*

nu mai pot fi Goții săi, ci acea populație romană, care, după istoricii români și streini, partizani ai teoriei «continuităţii», trebuiă să se afle în Vestul regatului lui Athanarich.

Dar, se va zice: existența unei atari populații nefiind documentată prin alte știri, nici mărturia lui Auxentius nu se poate interpretă în senzul arătat mai sus. Să vedem dară, dacă nu găsim alte argumente pentru a susține părerea despre existența Daco-Romanilor în regatul lui Athanarich [697]).

Auxentius numește pe regele persecutor al Goților creștini, *iudex*: «*thunc ab inreligioso et sacrilego iudice Gothorum tyrannico terrore in varbarico cristianorum persecutio est excitata*» [698]). Această titulatură excepțională [699]) e confirmată pentru Athanarich și de alte izvoare contemporane cu el, fiind chiar caracterizată ca ceva neobicinuit: οὕτω γοῦν τὴν μὲν τοῦ βασιλέως ἐπωνομίαν ἀπαξιοῖ, τὴν τοῦ δικαστοῦ δὲ ἀγαπᾷ [700]). Tot așă, Ambrosius [701]) și Ammianus Marcellinus [702]) îl numesc *iudex*.

---

697) Precum se știe, Goții stăpâneau *întreaga* Dacie. Ei însă locuiau cu predilecție in ținuturile plane dimprejurul masivului transilvan: și anume Goții lui Athanarich in Moldova și Țara-Românească de mai târziu. Când însă dușmanii de primprejur, Romanii din dreapta Dunării, Hunii din Răsărit, etc., ii biruiau în câmpie, ei se retrăgeau în munții Ardealului: *montes petivere Serrorum arduos et inaccessos nisi perquam gnaris*, zice Ammianus Marcellinus XXVII, 5, 2, cu prilejul expediției lui Valons, în a. 367, împotriva lor: cf. Jung, *Pässe*, p. 18 sqq., unde se află toate izvoarele cu privire la această chestiune.—Vezi însă și mai jos, partea istoric-bisericească a problemei.

698) Auxentius, p. 20.

699) Cf. Hieronymus, *Chron.* a. 370: «*Atanaricus rex Gothorum* . . .»; Orosius, VII, 32: acelaș titlu, etc.

700) Themistius, *orat. de pace*, din anul 369, 134 *d*, ed. Dindorf, 1832, p. 160.

701) *De spiritu sancto*, I, praef.: *hostem ipsum iudicem regum.*

702) XXVII, 5, 6: *Athanaricum — iudicem potentissimum* și XXXI, 3, 4: *Athanaricus Thervingorum iudex.*

Waitz[703]) observă cu privire la acest titlu următoarele: «Ueber den Grund, der Athanarich bewog diesen Namen anzunehmen, *ist es nicht leicht etwas Näheres zu sagen.* Ein Missverständniss eines gothischen Worts scheint es nicht zu sein; vielleicht ist, meint J. Grimm, *faths* gemeint, das mehr Herr als Richter bedeutet. Vgl. H. Müller Heimat d. Lex Salica p. 181. — Was Gibbon c. XXV. Basel 1787. vol. IV, p. 258 meint, die westgothischen Fürsten hätten den Titel als den einer geringeren Würde annehmen müssen, weil sie unter dem ostgothen Hermanrich standen, ist gewiss nicht richtig». Atât, Waitz.

Vechea organizare politic-administrativă a Românilor cunoaşte termenul latin *jude* sau *judeţ*, alăturea de termenii slavi — corespunzând altor concepte, simţitor deosebite de cel cuprins în «jude»,— *cneaz* şi *voevod*[704]). Care e originea cuvântului *jude?* Desigur termenul acopere o instituţie de origine pur daco-romană: căci altfel poporul nu obicinueşte a traduce, ci ia cu instituţia streină şi termenul strein: în cazul nostru cneziatul şi voevodatul.

Dacă *jude* e daco-roman, când puteà acest cuvânt să prindă rădăcini în limba noastră? Cred că numai

---

703) Căruia ii datoresc mărturiile antice de mai sus, în scrierea sa citată, *Leben und Lehre des Ulfila*, p. 38, n. 5.

704) Vezi I. Bogdan, *Despre cnejii români*, In An. Ac. Rom., ser. II, voi. XXVI, *mem. sect. ist.*, p. 14 şi p. 16 şi cf. Acelaş, *Originea voevodatului la Români*, *ibid.*, vol. XXIV, id., p. 191 sqq. În cel mai vechiu document, unde e vorba de *cneji*, ei nu sânt pomeniţi astfel, ci ca judeţi (doc. lui Ştefan Nemanja, la sfârşitul sec. XII,—la Bogdan, *Cnejii români, l. c.*): сѹдьство *(terra iudicis)* = judecia. Că acest prim document e din dreapta Dunării, n'are nici-o importanţă pentru originea judeciei, în senzul, cumva, că judecia şi-ar aveà începuturile în Sudul Dunării, şi de aici s'ar fi întins în Nord. În adevăr, dacă originea judeciei ar fi în dreapta fluviului, atunci şi documentele ne-ar indicà prin numărul şi răspândirea lor acest lucru, — ceeace nu e cazul decât în stânga Dunării.

înainte de venirea Slavilor. Pe de altă parte cuvântul nu corespunde vreunei instituţii resp. unui termen administrativ, municipal ori provincial roman, ci poartă efigia primitivă a unei instituţii patriarchale: şeful politic al unei comunităţi e numit nu după atribuţiile sale militare (*dux* =«voevod» = «Herzog»), ci după cele judecătoreşti (*iudex* = сѫдии (судья) = Richter). O astfel de denumire nu se poate naşte decât la o populaţie ne-militară: său prea pacinică, său supusă unei stăpâniri streine, care păzeşte ţara cu propriile ei puteri, streine, şi nu cere dela supuşi (Daco-Romanii!) şi slujbă ostăşească. Stâpânitorul strein nu e pentru acea populaţie supusă nici *dux*, nici *rex*, ci numai *iudex*: anume, ***judecător în pricinile dintre stăpâniţii romani şi stăpânitorii barbari.***

Primii «judeţi» ai Românilor au fost regii barbari; când aceştia au dispărut, diferiţii mici stăpânitori de ţinuturi: români, ori streini. Instituţia, şi în special numele ei, s'a înrădăcinat cu timpul aşă de statornic, încât influenţa slavă n'a putut-o distruge până în timpurile nouă.

Titlul altfel neexplicabil—de *iudex* — al regelui got Athanarich [705]), poate că trebue înţeles în felul mai sus desfăşurat: ca nume daco-roman, dat lui ca rege, şi, dintr'un motiv sau altul, preţuit de stâpânitorul barbar mai mult ca titlul folosit de colegii săi din Ostgotia şi întreagă Barbaria, şi prin urmare exclusiv întrebuinţat de dânsul chiar în relaţiile sale politice internaţionale [706]).

---

705) Nici Jacob Grimm, *Deutsche Rechtsaltertümer*, IV. Aufl. bes. durch. A. Heusler u. R. Hübner, I, Leipzig, 1899, p. 317, nu dă pentru acest titlu al lui Athanarich vre-o explicare, ci numai notează faptul; titlul comun al stăpânitorilor germani e cel de «rege», ori «principe»: in diferite forme, pur germanice, ori împrumutate din limbile de cultură antică: greacă sau latină (p. 314 sqq.).

706) E clar că Goţii nu puteau zice iu*dex* regelui lor, căci pentru ei — ca popor războinic — nu această calitate pacinică eră cea mai însemnată la regele lor, ci cea de conducător în lupte, de *dux*, resp. König, ca şi la ceilalţi regi goţi.

Dar din însăşi expunerea mea de mai sus a reeşit, fără altă accentuare, faptul, că „iudex" nu poate fi decât un titlu latin nord-danubian. Căci în Sudul Dunării, Romanii nu se adresau regilor barbari, ca să-i judece,— apoi funcţionarii romani, cari le ascultau plângerile şi de fapt se numiau *iudices* nu aveau nimic de-a face cu administraţia ţinutului respectiv, nu erau prea însemnaţi in rang [707]), şi numele lor nu puteă da naştere in nici un caz, unui termen (şi concept) politic de însemnătatea celui caracterizat fie prin numirea regală a lui Athanarich, fie prin instituţia românească a «judeţilor» [708]); însfârşit titlul nu se constată „documentar" decât la regele Athanarich al Goţilor din Dacia.

Pentru ca însă titlul de *iudex*, sau fie măcar şi numai conceptul acesta politic-iuridic (care în limba gotică se va fi numit altfel), să se fi născut, *trebuià ca în Nordul Dunării să fi existat acea populaţie romană*, supusă şi în atingere nemijlocită şi neînţelegere continuă cu barbarii,— pe care în amănunte am caracterizat-o mai sus.

Dar să ne întoarcem la însăşi creştinismul Daco-Romanilor.

Dintre numeroşii missionari ai secolului al IV-lea în Nordul Dunării, mai cunoscuţi sânt cinci: Ulfila, Audius (ereticul), Saba, Nicetas martyrul şi Nicetas episcopul.

Ulfila e „apostolul Goţilor": am vorbit mai sus despre dânsul: el vine, după o sumă de alţi predicatori de limbă şi

---

[707]) Cf. citatele din codicele de legi, la Schiller, *Geschichte der römischen Kaiserzeit*, II, p. 228 sq.

[708]) În *Novella* 131 a lui Iustinian, din a. 545, — cap. X, «ὁ τῶν τόπων ἐπίσκοπος» e însărcinat împreună cu «ὁ πολιτικὸς ἄρχων», să supravegheze, inspecteze, etc., anume clădiri ... Acest «πολιτικὸς ἄρχων = magistratus civilie» e numit oficial pe latineşte *civilis iudex*. Însemnătatea lui însă, cu toate atribuţiile administrative, ce i se mai dau aici, rămâne tot minimă, şi nu poate fi luată ca punct de plecare pentru naşterea conceptului român de «jude».

cultură greacă. activi la Goţi încă din secolul al III-lea [709]), să statornicească pentru deapururea credinţa creştină la connaţionalii săi; căci la dânsul limba greacă e mai mult un element cultural, un mijloc de propagandă: apostolul însuşi e prin patria şi educaţia lui un got [710]). Ulfila a predicat şi a scris, cum am văzut mai sus, şi în latineşte. Dar elementele fundamentale ale religiunii creştine sânt numite de dânsul in traducerea sa gotică a bibliei cu termeni împrumutaţi din greceşte: printre numeroasele elemente latine ale Goticei nu e mai nici unul creştin [711]). Acest fapt ne arată, că Ulfila ca predicator ţine cu totul de sfera de influenţă greacă şi că, în cazul unei missionări a lui şi în ţinutul daco-roman al regatului lui Athanarich, rezultatele acţiunii sale nu au putut fi prea trainice: altfel ar trebui să avem în limba noastră urme sigure despre această predicare: mai înainte de toate, în orice caz, nu *basilica* = „biserică“ (pe vremea predicării lui Ulfila în Dacia încă neconsacrat definitiv ca termen technic creştin), ci, corespunzând greco-goticului κυριακόν (= „Kirche“), ar fi să avem un derivat din *dominicum* [712]).

---

[709]) Philostorgius, *hist. eccl.* II, 5, povesteşte că in anii 258 şi urm. Goţii prădând Asia mică au luat cu ei ca prinşi, din Galatia şi Cappadocia, şi o sumă de clerici (καὶ πολλοὺς ἔλαβον αἰχμαλώτοος, ἄλλοος τε καὶ τῶν κατειλεγμένων τῷ κλήρῳ), cari răspândiră printre Goţi credinţa creştină. Dintre aceşti prinşi s'ar fi tras şi părinţii lui Ulfila. Cf. şi Waitz, *Leben u. Lehre des Ulfila*, p. 35 sq. De altfel şi ereticul Audius in sec. IV (vezi mai jos) tot înainte de Ulfila a predicat în Gotia: cf. Harnack, *Mission* [2], II, p. 204.

[710]) Cf. nota 709 şi în special critica ştirilor antice, la Waitz, *o. c.*, p. 35 sq.

[711]) Harnack, *o. c.*, II, p. 203, n. 2, observă: «Die Bibelübersetzung Ulfilas zeigt, dass das Gothische damals bereits einen *beträchtlichen* Bestand *lateinischer* Lehnworte hatte, *aber kaum christlich-kirchliche.* Daneben steht ein jüngerer, kleinerer (wohl z. T. erst von Ulfilas selbst geschaffener) Bestandteil *griechischer* Lehnworte, und *dieser hat viele kirchliche termini technici*».

[712]) Vezi mai sus, p. 86 sqq.

Asupra călugărului eretic — fundator al sectei Audianilor — Audius din Mesopotamia, exilat de împăratul Constantius în Scythia, avem ştire dela Epiphanius [713]) — care scrie pe la a. 375—că a pătruns până departe în Gotia, convertind mulţi barbari şi întemeind mănăstiri, ca mai târziu Sf. Severin în Noricum. Persecuţiile lui Athanarich, alungară însă din Gotia şi pe Audiani, ca şi pe Arianii lui Ulfila, ori catholicii lui Saba. Audianii se refugiară în Asia, la Euphrat [714]).

Despre Saba „Goticul" avem numeroase ştiri autentice: mai pre sus de toate scrisorile lui Vasile cel Mare către Iunius Soranus, ducele provinciei Scythia minor şi către episcopul Ascholius din Thessalonike [715]). Din ele aflăm că de fapt S. Saba a predicat şi a murit în stânga Dunării: μάρτυς δὲ ἡμῖν ἐπεδήμησεν ἐκ τῶν ἐπέκεινα Ἴστρου βαρβάρων, δι' ἑαυτοῦ κηρύσσων τῆς ἐκεῖ πολιτευομένης πίστεως τὴν ἀκρίβειαν [716]), şi anume în ţinutul învecinat cu provincia Scythia minor, guvernată pe atunci de ducele Soranus: Μάρτυρι, νέον ἀθλήσαντι ἐπὶ τῆς γείτονος ὑμῖν (Sorano!) βαρβάρου... [717]). Saba propovăduiă aici credinţa orthodoxă,

---

[713]) *Adv. haereses* LXX, 14. Cf. şi Baronius, *Annales ecclesiastici*, ed. Theiner, V, p. 281 (sub a. 370) şi VI, p. 205 (sub a. 396): printre episcopii goţi sfinţiţi de Audius e pomenit şi unul Silvanus. Cf. şi Waitz, o. *c.*, p. 39.

[714]) Cf. Waitz, o. *c.*, p. 39 şi 42 sq.

[715]) La Migne, *Patr. Gr.-Lat.* XXXII, 244—5, ep. CLV, din a. 373, către Soranus: il roagă să vină în ajutorul persecutaţilor şi să trimeată în patrie (Cappadocia) reliquiile martyrilor: εἴπερ, ὡς ἐπέστειλας ἡμῖν, ὁ ἐκεῖ διωγμὸς ποιεῖ καὶ νῦν μάρτυρας τῷ Κυρίῳ; ep. CLXIV (Migne, 254—5), din a. 374: mulţămeşte lui Ascholius, pentru trimiterea corpului S. Saba, al cărui îndemnător fusese tocmai episcopul thessalonicens; ep. CLXV (Migne, 256), din a. 374: mulţămeşte lui Soranus pentru trimiterea corpului S. Saba. Punctul de vedere local-patriotic e pregnant în ac. scrisoare.

[716]) Migne XXXII, 254, scrisoarea CLXIV, din a. 374.

[717]) Migne XXXII, 256, scrisoarea CLXV, din a. 374. Pasajul întreg, caracteristic pentru accentuarea missionării Gotiei prin apostoli din Cappadocia (şi ducele Soranus însuşi e de aici: rudă

spre deosebire de predecesorii săi Audius şi Ulfila[718]). În prigonirea pornită în anii 370 şi urm. de Athanarich, împotriva creştinilor din regatul său, Saba căzù, împreună cu mulţi alţi martyri „goţi": la 12 April 372 el fu înecat în râul Μουσέος, care, după determinările mai sus căpătate din scrisorile S. Vasile, nu poate fi decât Buzeul de azi [719]); actele martyriului lui Saba, adresate bisericei din Cappadocia[720]), ne dau în privinţa trimiterii moaştelor Sfântului în Cappadocia, lămuriri identice cu cele din scrisorile S. Vasile[721]), aşă încât şi informaţiile precise cu privire la locul şi timpul martyrizării Sfântului trebue să fie autentice [722]).

Şi Saba, ca şi Audius, e dară grec din Asia. Mai mult, propaganda lui Saba, ştim sigur, că nu s'a desfăşurat decât în câmpia gotică din Sud-Estul Carpaţilor.

---

cu sf. Vasile), sună: οἷα δὲ σοο καὶ τὰ παρόντα; Μάρτορι, νέον ἀθλήσαντι ἐπὶ τῆς γείτονος ὑμῖν βαρβάρου, τὴν ἐνεγκοῦσαν ἐτίμησας, οἷόν τις εὐγνώμων γεωργός τοῖς παρασχομένοις τὰ σπέρματα (!) τὰς ἀπαρχὰς τῶν καρπῶν ἀποπέμπων (!).

[718]) Cf. la Waitz, *o. c.*, p. 44, discuţia ştirilor lui Augustinus, *de civ. Dei* XVIII, 52, şi Ambrosius, *in Luc.* c. 2. Cf. şi Baronius, *Annales eccl.*, ed. Theiner V, p. 279 sqq. (a. 370), n. 105 sqq.: persecuţia lui Athanarich din a. 370 şi urm.

[719]) Μουσέος (din Μπουσέος=Βουσέος: ne aflăm doară la sfârşitul sec. IV, — şi apoi şi fără asta numele râului, cunoscut de popor in stânga Dunării, dar necunoscut în dreapta, e analogizat cu formele bine cunoscute în lumea greacă, μοσσα—, μουσει—, μοσαο—, etc.) e o formă ortografic necorectă.

[720]) Cf. asupra legăturilor bisericei gote cu cea cappadocică şi mai sus, nota 709.

[721]) *Acta SS.* April. vol. II, p. 87 sqq. şi 962 sqq. De S. Saba Gotho martyre in Cappadocia,— ed. revăzută la Ruinart (*acta primor. martyr.* ed. II, p. 601 sqq.), care crede aceste acte chiar contemporane cu împrejurările povestite de ele. Cf. Waitz, o. c., p. 43. Textul grec, p. 963, c. 8: «.... ὥσπερ Οὔνιος Σωρανός, ὁ λαμπρότατος Δοὺξ τῆς Σκοθίας, τιμῶν τὸν Κόριον, ἀποστείλας ἀξιοπίστους ἀνθρώπους (!), ἐκ τοῦ βαρβαρικοῦ εἰς τὴν Ῥωμανίαν (!) μετήνεγκεν...».

[722]) *Ibidem*, c. 7: «...παρέλαβον τὸν Σάβαν, καὶ ἀπήγαγον πνῆξαι παρὰ τὸν ποταμὸν τὸν καλοόμενον Μουσέον... κτλ.»

Despre o missionare a Dacc-Romanilor prin Audius ori Saba, nu poate fi dară vorba.

Încât priveşte pe Nicetas martyrul, căzut tot în persecuţia lui Athanarich din a. 370 şi urm., actele martyriului său sânt târzii şi lipsite de orice informaţii mai precise[723]): sigur e numai, că el a predicat în aceleaşi regiuni ca şi Saba[724]).

Scrisorile S. Ioan Chrysostomul din a. 404, cu privire la biserica gotică, ne arată că legăturile Goţilor creştini din Nord, cu Orientul grec, continuă şi după secolul al IV-lea[725]). Această neîntreruptă înrâurire greacă asupra creştinismului gotic exclude posibilitatea creştinării Daco-Romanilor de apostolii activi la Goţi, citaţi până acum.

Cu totul altfel stă lucrul cu cel de-al cincilea missionar al secolului al IV-lea în ţinuturile *barbare* dela Dunăre[726]).

S. Nicetas, învăţatul episcop al Remesianei, în Moesia

---

[723]) *Acta SS.* Sept. vol. V, p. 40 sqq. De S. Niceta Gotho martyre.

[724]) Cf. la Waitz, o. *c.*, p. 43, alte ştiri antice asupra lui Nicetas şi a persecuţiei in care a fost martyrizat şi el.

[725]) Ed. Migne, ep. XIV : ad Olympiadem (a. 404) ; ep. CCVII : monachis Gothis, qui in Promoti agro degunt (a. 404) ; cf. şi CCVI : ecclesiae Gothiae. Asupra încercărilor lui Ioan Chrysostomul de a readuce pe Goţi la catholicism, cf. Theodoretus, *hist. eccl.* V 22.

[726]) Asupra creştinării Daco-Romanilor, în stânga Dunării, există şi un întreg şir de scrieri istorico-bisericeşti, cari au de autori fie membri ai clerului nostru mai inalt, fie învăţaţi-theologi (deci iarăşi reprezentanţi ai strictei orthodoxii în ştiinţă). Punctul meu de vedere în «Contribuţiile» de faţă fiind pentru cei «prea-creştini», desigur «ne-orthodox», cetitorul va înţelege uşor, că părerile şi concluziile mele trebue să se deosebească prea mult de cele ale învăţaţilor citaţi, pentru a fi aici posibilă, faţă de spaţiul restrâns ce poate fi acordat unei astfel de discuţii în amănunte, măcar şi simpla polemizare în note cu părerile «oficiale». De aceea trimit aici numai în general la *Istoria Bisericii Românilor din*

superioară (Dacia mediterranea), prietenul S. Paulinus din Nola și apostolul Bessilor[727]), ne e foarte bine cunoscut prin știrile contemporane ce ne-a lăsat despre dânsul chiar S. Paulinus în scrisorile și poemele sale.

Astfel în una din scrisorile sale către Sulpicius Severus, bunul său prieten din Gallia și cunoscutul autor al vieții Sf. Martin și al «cronicei» creștine până la a. 400, Paulinus scrie despre Nicetas următoarele: *quo genere* (citindu-i adică «vita Sancti Martini episcopi et confessoris») ***te et venerabili episcopo atque doctissimo Nicetae, qui ex Dacia Romanis merito admirandus advenerat (et plurimis dei sanctis) in veritate non magis tui praedicator quam mei iactans revelavi***[728]). De unde vedem nu numai că Nicetas venise — prin a. 398 — la Nola, dar și felul cum episcopul «dac» își folosiă călătoria: punându-se în curent cu mișcarea literară a bisericei latine și prin aceasta înviorând apoi Latinitatea și acasă la el, cu noi puteri, câștigate chiar dela izvor[729]).

Dacia traiană de G. M. Ionescu, I, București, 1905, *passim*, unde e înregistrată întreaga literatură istorică-bisericească, scrisă de înșiși reprezentanții Bisericei noastre. — Deasemenea nici in discuția dintre dd. C. Erbiceanu, (*Ulfila, viața și doctrina sa*, In «*Biserica ortodoxă română*» a. XXII, și *Răspuns* d-*lui C.* Auner, *ibid.*, a. XXV) și d. C. Auner (*Câteva momente din începuturile Bisericei române*, Blaj, 1902), n'am crezut că aș puteă interveni cu folos. — Ca un foarte bun rezumat al concluziilor la cari a ajuns până acum istoriografia noastră laică in privința creștinismului Daco-Romanilor, citez însă aici numaidecât conferința d-lui N. Dobrescu, *Introducerea Creștinismului la Românii*, ținută in Iulie 1909 la Vălenii-de-Munte și publicată in broșura *Cursurile de vară din Vălenii-de-Munte*, an. II, 1909, Vălenii-de-Munte, 1910, p. 93—125.

[727]) Cf. asupra lui, in special ca *scriitor*, monografia citată, a lui E. Hümpel, *Nicetas, Bischof von Remesiana*, Bonn, 1895.

[728]) S. Paulini Nolani *opera*, ed. G. de Hartel in *Corpus scriptorum eccl. Latinorum*, voi. 29 și 30, Viena, 1894, — partea I, epistulae, XXVIIII, 14, p. 261.

[729]) Cf. chiar vorbele lui Sulpicius Severus, *Dial.* III, 17, 4: *illi* (Paulino) *omnia referes* (Postumiane), *illi cuncta recitabis, ut*

În Nola Nicetas povesti lui Paulinus — desigur în legătură cu urmărirea la Severus a activității apostolice a Sf. Martin în Gallia — propria sa operă missionarică, așă de asemănătoare cu aceea a Sf. Martin,— întreprinsă printre păgânii dela Dunăre. — Impresia ce Nicetas făcù asupra lui Paulinus fu deosebit de puternică: iubire și admirație sinceră și reciprocă legă de-acum înainte pe viață pe cei doi sfinți bărbați: Paulinus închină lui Nicetas în poemele sale pagini de o caldă și senină poezie, iar Nicetas reînoi în a. 402 [730]) peregrinația sa italică, cercetând pentru a doua oară pe Paulinus.

Când episcopul Remesianei plecă în a. 398 înapoi spre Dacia, prin Epir și Macedonia, pela Thessalonic și Philippi, Paulinus scrise frumoasa poemă «de reditu Nicetae episcopi», în care celebrâ întreaga activitate apostolică a prietenului său venerat.

Asupra părții din această poemă, referitoare la creștinarea Bessilor din Balcanii vestici de către Nicetas, a scris Tomaschek în Analele Academiei din Viena, susținând chiar o continuitate între Bessii, după dânsul romanizați, și apoi, prin Nicetas, creștinați, și Românii pomeniți mai târziu de izvoarele byzantine ca aflători în Sudul Dunării: «die Christianisierung der Bessen sehen wir als den Schlussstein der Romanisierung an. Es kann kein Zweifel darüber bestehen, dass ihnen die katholische Lehre in lateinischer Sprache verkündet worden war; auch trâgt das oströmische Reich bis auf Iustinianus

---

mox per illum sacras viri laudes Roma cognoscat, sicut primum illum nostrum libellum (vita Sancti Martini !) *non per Italiam tantum, sed per totum etiam diffudit Illyricum.*

[730]) Asupra datelor celor două călătorii ale lui Nicetas în Italia, vezi dissertațiile lui Pagi la Baronius, *Annales ecclesiastici*, ed. Theiner, VI, p. 201 sqq. (a. 396) și p. 379 (a. 402). — În special asupra datei sărbătoririi ca sfânt a episcopului Remesianei, cf. p. 203, n. 6.

und Mauricius in alien Beziehungen so sehr den römischen Charakter, dass mit Ausschluss des eigentlichen Hellas die griechische Sprache eben nur unter den Gebildeten, in den grösseren Städten, namentlich der Küste, so wie bei Hofe in Geltung stand» [781]). Din nefericire inscripţiile, atât păgâne cât şi creştine, descoperite în Thracia şi în cele două Moesii [782]), ne arată, că oricât ne-ar fi de plăcută din punct de vedere naţional(-roman), teoria lui Tomaschek, trebue s'o părăsim ca nefundată: Elenismul, cum nu ne-am fi aşteptat, a pătruns până departe în munţii Thraciei şi numirile thrace de locuri, persoane şi divinităţi, care apar la fiecare pas în inscripţiile greceşti din Balcani, ne arată că Romanismul n'a putut ajunge decât până la graniţa Epirului, Macedoniei şi Thraciei. Ce-a fost dincolo de această graniţă a rămas — cu excepţia câtorva enclave romane, ca cea din Philippi [783]) — definitiv în stăpânirea spirituală a Elenismului. Elementul romanic, care apare apoi în evul mediu în aceste părţi, e venit din Nordul în antichitate intenz romanizat: din Moesia superioară şi ţinutul pannono-dalmatic dela Sava de jos, — precum ni se spune apriat de autorul vieţii Sf. Dimitrie din Thessalonike, de Kekaumenos, şi alţii [784]).

---

[781]) *Ueber Brumalia und Rosalia, nebst Bemerkungen über den bessischen Volksstamm*, in *Sitzb. d. k. Acad. d. Wiss. z. Wien*, LX, 1868, p. 395 sqq.; citatul din text, p. 398.

[782]) Vezi materialul creştin mai sus, in partea I a studiului de faţă.

[783]) Cf. mai sus, partea I, *passim*, şi p. 116.

[784]) V. la Onciul, *Orig. principatelor române*, Bucureşti, 1899, p. 117 sq., n. 14 şi urm., tot materialul «documentar» privitor la chestiune, şi cf. vorbele Aceluiaşi in *Conv. liter.* XIX, p. 438: «aici, lângă Dunăre şi Sava, in unitate teritorială cu Italia şi cu Dacia traiană, este şi patria primitivă a Macedo-Românilor, împinşi prin invaziunea slavă spre Miază-zi». Mă simt cu atât mai mult dator să citez textual această părere, la care, fără a o cunoaşte precis la Onciul, pe baza aceloraşi izvoare, ajunsesem şi eu la prima

Activitatea apostolică a lui Nicetas—fără îndoială, precum crede şi Tomaschek, în limba latină — nu s'a putut întinde spre Sud dincolo de graniţele Dardaniei, unde, de fapt, în Scupi, ne spune şi Paulinus, că aveà să fie oaspete episcopul Remesianei[785]. — Şi aceasta nu numai din pricina încetărei Romanismului la Sud şi Est de acest ţinut (Nicetas doară eră un prelat învăţat, care, desigur, va fi putut predică şi în greceşte), ci pentrucă în aceste părţi ale Thraciei şi Macedoniei erau pe vremea lui Nicetas o mulţime de episcopi, geloşi de bunul lor nume ca missionari, cari vor fi avut singuri grijă de creştinarea locuitorilor păgâni din eparchiile lor: lucru, indirect, dovedit prin inscripţiile greceşti creştine găsite cu începere chiar din Pautalia (în însăşi Dacia mediterranea) spre Sud şi Est[786].

Nici vorbă, ştirea lui Paulinus, cu creştinarea Bessilor, nu poate fi pusă la îndoială: adevărul e însă că nu *toţi* Bessii au fost creştinaţi de Nicetas — cum susţine Tomaschek — ci numai cei de primprejurul reşedinţei sale episcopale: din Dacia mediterranea, Moesia inferioară şi Dardania[787]: aceştia de fapt erau romanizaţi fiind în strânse legături cu ceilalţi «Romani» din Illyricul latin[788].

---

redacţie a acestui studiu (în Berlin), cu cât în alte privinţe constat în acelaş studiu al d-lui Onciul («*Teoria lui Roesler*», p. 336), că nu mai săntem de acord.

[785]) Paulinus, *l. c.*, partea II, Carmen XVII, 195 sq.: *ibis et Scupos patriae propinquos Dardanus hospes.*

[786]) Cf. mai sus, p. 54 sqq.

[787]) Tomaschek însuşi, în *Zeitschr. f. oesterr. Gymnasien* pe 1877, p. 447, a arătat, că ţinutul Bessilor începeà încă dela Naissus şi Serdica, întinzându-se spre Sud-Est, în Haemus şi Rhodope până la Philippi. Cf. Jung, *roman. Landsch.*, p. 375 sqq. Hotărîtoare e în special inscripţia cunoscută chiar de Pagi [la Baronius, *Ann. eccl.*, VI, p. 205 (ed. Theiner)], găsită în Puteoli şi pomenind pe un soldat *natione Bessus, natus regione Serdica, vico Magari* (CIL. X, 1754).

[788]) Bessi ca «băiaşi» ai minelor de aur din Thracia şi Illyricum ne întimpină pretutindeni în peninsula balcanică: cf. Mommsen,

Admițând dară cu această restricție comentariul lui Tomaschek la mărturia lui Paulinus despre creștinarea Bessilor prin Nicetas, nu ne oprim mai mult asupra acestui punct, spre a cită și textual vorbele episcopului din Nola, ci trecem la partea din poem, care ne interesează direct: cea despre Daci, Scythi și Goți, netratată de fel de Tomaschek.

Vorbind de drumul, pe care-l va face Nicetas, spre a ajunge în reședința sa, Paulinus zice:

ibis Arctoos procul usque Dacos[739])

și

ut olim
Tobiae Medie, ita prosequendo
ipse Nieetae comee ueque Dacoe
angelue adsit[740]):

prin «Daci» poetul înțelege dară pe provincialii din cele două Dacii dela Sudul Dunării[741]).—Iată acum în ce termeni definește Paulinus ținutul missionat de episcopul Remesianei[742]) și popoarele aduse de el la dreapta credință:

Goldbarren aus Sirmium în *Zeitschrift für Numismatik* XVI, 1888, p. 356 sqq. Coloniști Bessi în Scythia minor am constatat și mai sus (n. 528). În ce privește numeroșii soldați Bessi, cari ne întimpină în armatele Imperiului, și firește erau toți romanizați, mulți din ei nu se mai întorceau în patrie, ci rămâneau ca veterani-coloniști în alte provincii, — astfel încât ei nu puteau contribui mai efectiv la romanizarea connaționalilor lor.—Cf. asupra acestui punct bibliografia dată de Jung, *o. c.*, p. 375 sq. și notele.

739) *Carm.* XVII, v. 17.

740) *Ibid.*, v. 141 sqq.

741) Cf. mai sus: «*Romanus* = Român», p. 92 sqq. și vezi mai departe încă un pasaj din Paulinus, hotărîtor.

742) Hiimpel, în *Nicetas*, p. 109, n. 3 (cf. și p. 103—4 și 105), interpretează, ca și predecesorii săi, prea ad litteram, versurile ce urmează la mine imediat mai jos, în senzul că Nicetas, spre a ajunge din Italia la Remesiana, a trecut, dela Thessalonic, prin Philippi, Tomi și Scupi: asta ar fi ca și cum dela Sofia la București ai trece prin Odesa și Calafat! Paulinus vrea mai mult să

tu Philippeos Macetum per agros,
per Tomitanam gradieris urbem,
ibis et Scupoe patriae propinquos
Dardanus hospes [743]):

prin urmare: sânt citate centrele, romane, cele mai îndepărtate, până unde puteă ajunge înrâurirea binefăcătoare a lui Nicetas: în Vest Scupi, în Sud Philippi, în Est Tomi [744]): graniţele acestea sânt, evident, fixate cu oarecare exagerare poetică; ceeace e bine să reţinem, e faptul că Paulinus caracterizează, prin însăşi punctele de hotar alese, sfera de acţiune a lui Nicetas, ca prin excelenţă latină; iată acum şi popoarele «barbare» convertite:

quaque Riphaeis [745]) *Boreas in oris*
adligat densis fluvioe pruinis,
hic gelu mentes rigidas superno
igne resolvie.

nam simul terris animisque duri
et sua Bessi nive duriores

---

caracterizeze ţinutul de influenţă apostolică a lui Nicetas, in senzul legăturilor frăţeşti Intru Christos cu episcopii din centrele pomenite.

[743]) Vers. 193 sqq.

[744]) Că tn Tomi s'a păstrat până târziu o tradiţie culturală-bisericească romană, ne arată între altele şi corespondenţa episcopului de aici, Valentinian, cu papa Vigilius, tn a. 550, cu prilejul noilor turburări, atât din biserica Scythiei mici, cât şi din întreaga biserică orthodoxă (vezi actele la Mansi IX, p. 351 sqq.), pe urma certei pentru cele trei capitole.

[745]) Paulinus fiind foarte bine informat asupra geografiei ţinuturilor thraco-illyrice (precum recunosc toţi comentatorii lui moderni), vom înţelege prin *Riphaeae orae*, ca termen general pentru ţinuturile nordice *(Boreas)*, nu numai Sudul, ci şi Nordul Dunării *(«adligat fluvios»)*, unde, tn Sarmatia nordică, erau aşezaţi de cei vechi munţii *Ripaei*.—Pagi, la Baronius, *Ann. eccl.* VI, p. 205, crede că prin acest nume se înţeleg la Paulinus numai munţii Thraciei.

nunc oves facti duce te gregantur
pacis in aulam.
. . . . [746])

te patrem dicit plaga tota Borrae,
ad tuos fatus Scytha [747]) *mitigatur*
et sui discors fera te magistro
pectora ponit.

et Getae [748]) *currunt et uterque Dacus,*
qui colit terrae medio vel ille
divitis multo bove pilleatus
accola ripae.

de lupis hoc est vitulos creare
et bovi iunctum palea leonem
pascere et lutis cava viperarum
pandere parvis.

namque mansueto pecori coire
bestias pulsa feritate suades [749]),
qui feras mentes hominum polito
inbuis ore.

---

[746]) Urmează mai multe strofe asupra Bessilor, cu o foarte precisă și bine informată caracterizare a acestui neam thrac.

[747]) Cf. Ammianus Marcellinus, XXII, 8, 42: ... *Europaei sunt Alani et Costobocae gentesque Scytharum innumerae* ...: Ammianus e contemporan cu Paulinus și Nicetas, așă că ce înțelege el prin *Scytha*, au trebuit fără îndoială să înțeleagă și aceștia.

[748]) *Getae=Gothi.* Cf. *Carm.* XXI, 10: *instantesque Getas ipsis iam faucibus urbis* | *pellere et exitium seu vincula vertere in ipsos,* | *qui minitabantur Romanis ultima regnis,* — și *Carm.* XXVI, 22: *si Geticis agerem male subditus armis,* | *inter et inmites celebrarem laetus Alanos,* | .., — în ambele cazuri pomeniți ca dușmanii cei mai primejdioși ai Imperiului, în acel timp. — Hümpel face greșeală — cel puțin ciudată — de a luă pe Geții lui Paulinus drept Daci (în senzul vechiu al cuvântului *Get*).

[749]) Ideea aceasta, care revine mereu în poemă se referă la civilizarea și umanizarea prin Creștinism a barbarilor aflători la un loc cu Romanii.

orbie in muta regione per te
barbari discunt reeonare Christum
corde Romano[750]) *placidamque caeti*
vivere pacem.
. . . . [751])

«Barbarii» de cari vorbeşte aici Paulinus, «*plaga tota Borrae*», ne sânt cu toţii bine cunoscuţi: «Dacii» păgâni din cele două Dacii dela Sudul Dunării, — Goţii de pe ambele maluri, — şi «Scythii» din Nordul Dunării; căci, în ce priveşte pe Goţi, nu poate fi vorba numai de cei aşezaţi în Imperiu, cari aveau locuinţe statornice cu deosebire în Pannonia—unde Nicetas n'a predicat,— ori în Moesia inferioară, unde, mai ales, aceştia erau creştinaţi încă de demult, — sau, însfârşit, în Thracia, ci trebue să înţelegem pe Goţii din Dacia ripensă ori — mai ales — pe cei din vecinătatea ei, adică în Nordul Dunării[752]). In ce priveşte pe Scythi, aceştia, potrivit uzului limbei literare a vremii[753]), sânt pur şi simplu locuitorii vechei Dacii între Tisa şi Nistru[754]).

---

[750]) E vrednică de cea mai mare luare aminte această caracterizare expresă a activităţii lui Nicetas, ca *latină* şi deci romanizatoare. Asupra expresiei «corde Romano» in senzul de «limbă latină», cf. la Hümpel, *o.* şi *l. c.*, alte exemple din scriitorii mai vechi romani.

[751]) *Carm.* XVII, 201 sqq.

[752]) Cf. Zeuss, *Die Deutschen und die Nachbarstämme*, p. 401 sqq.

[753]) Cf. de pildă Claudianus, *passim*: locurile strânse in ed. *Mon. Germ. Hist. AA.* X, ed. Birt, p. 456,—Ammianus Marcellinus XXII, 8, 42; pentru scriitorii greci, d. p. Themistius, Zosimus, etc., *passim*: in amănunte e de prisos a mai insistă asupra acestui lucru cunoscut; cf. Zeuss, o. *c.*, p. 401 sqq.

[754]) Pagi, la Baronius, *Ann. eccl.*, ed. Theiner, VI, p. 205, şi, după el, Roesler, *Romänische Studien*, Leipzig, 1871, p. 89, — iar după acesta Hümpel (vezi mai jos), etc., înţeleg cu toţii prin Goţi pe cei din Sudul Dunării, iar prin Scythi pe locuitorii provinciei romane Scythia minor; Pagi însuşi observă însă apoi, singur: «cum vero in nova Dacia, tam Mediterranea quam Ripensi, ac Scythia, iamdiu plures episcopatus erecti fuissent, si rigorose

Că Nicetas eră deopotrivă activ pe cele două maluri ale Dunării, chiar fără mărturia lui Paulinus, ar trebui să conchidem din curentul general missionaric predominant atunci in Biserică, şi ale cărui roade le-am văzut mai sus în creştinarea Goţilor. Pe de altă parte exemplul pe care-l întâlnim cincizeci de ani mai târziu in Noricum, în apariţia Sf. Severin, predicator tot atât de venerat la Romanii din dreapta, ca şi la Barbarii din stânga Dunării, trebue să ne întărească in interpretarea dată mai sus vorbelor S. Paulinus despre episcopul Remesianei [755]).

Martyrologiul Roman însearnnă la 7 Ianuar amintirea lui Nicetas cu aceste cuvinte: *In Dacia sancti Nicetae episcopi, qui feras et barbaras gentes Evangelii praedicatione mites reddidit et mansuetas* [756]).

---

loquendum sit (? adică: Paulinus ar fi spus poveşti!) horum apostolus Nicetas non fuit». Fireşte că nu: dar vina nepotrivirii ştirilor lui Paulinus cu faptele, nu cade In sarcina acestuia, ci in a interpretatorului: doară Paulinus spune clar că Scythii, Goţii, Bessii, etc., erau prin excelenţă, «*barbari*», iar nu provinciali *romani*, şi deci numai In acèst senz sânt de localizat aceşti convertiţi pe harta de-atunci a ţinutului romano-barbar dela Dunăre.— Hümpel, p. 107 sq. e încaltea aşă de puţin familiarizat cu geografia acestor regiuni, încât prin *Geţii* lui Paulinus el înţelege pe «Dacii» provinciali din Sudul Dunării, iar prin Scythi — ca şi Pagi— pe provincialii din Scythia minor. — Şi toàtă această confuzie, din pricina ideilor preconcepute ale mai tuturor istoricilor apuseni, vechi şi noi, că Dunărea a format o graniţă până la cer intre Nord şi Sud, şi că acolo n'a rămas după 270, nici picior de dacoroman. În special Hümpel stă cu totul supt influenţa lui Rösler, in ale cărui *Romänische Studien* (cf. la Hümpel, p. 102, n. 1) el jură fără restricţie.

[755]) Le Quien, *Oriens Christianus*, II, col. 305, pare a fi ajuns la aceeaşi concluzie: «eodem quo SS. Hieronymus et Paulinus tempore, *Nicetas* sive *Nicetius* (neexact) Remesianae urbis episcopus claruit, qui Bessie, Dacis, Gothis et Scythis trans Istrum (din ce punct de vedere? Eu înţeleg din cel *roman*, deci «trans Istrum» = Barbaria) consistentibus verbum Dei praedicavit».

[756]) *Acta SS.*, I, 365 sqq., unde sânt strânse toate mărturiile antice asupra lui Nicetas. Interpretarea ştirilor e insă arbitrară şi neexactă.

Gennadius din Massilia[757]), pe la 492[758]), trece în «catalogul scriitorilor bisericeşti» şi pe apostolul Bessilor şi Scythilor, cu această menţiune: *Nicetas Remesianae*[759]) *civitatis episcopus composuit simplici et nitido sermone competentibus ad baptismum instructionis libellos sex*[760]). Din această informaţie a lui Gennadius aflăm dară şi preţiosul amănunt — confirmat apoi de descoperirea, ce-i dreptul numai fragmentară, chiar a operei lui Nicetas — că acesta a fost, ca şi mai înaintea sa Ulfila, activ şi în scris în propaganda sa, alcătuind pentru iniţiarea noilor adepţi un catechism latin, cum spune Gennadius, într'o limbă simplă şi clară, pe înţelesul tuturora[761]).

În anul 402[762]) — la patru ani după prima călătorie

---

[757]) Trăeşte in a doua jumătate a veacului al V-lea. Cf. asupra lui, O. Bardenhewer, *Patrologie*, ed. II, Freiburg im Breisgau 1901, p. 537 sq.

[758]) Cf. Herzog-Hauck, *Protest. Real-Encykl.* VI (1899), p. 513 sq., unde se află toată literatura asupra chestiunei.

[759]) În loc de *Romacianae*: emendat cu drept de Le Quien, *l. c.*, după mspl. foarte vechiu din Saint-Germain.

[760]) Ed. Migne, *Patr. Lat.* LVIII, p. 1073 sq., unde se poate ceti şi analiza pe scurt a celor şase cărţi, precum şi titlul unei alte scrieri «*ad lapsam virginem libellus*», adresată unei fecioare (sacre! v. mai sus, p. 142) căzute în păcat. — Asupra altor scrieri ale lui Nicetas şi asupra fragmentelor păstrate din operile lui, cf. nola următoare.

[761]) Asupra celorlalte scrieri — tratate şi hymnuri — ale lui Nicetas, vezi Bardenhewer, *Patrologie*, p. 388—89, şi în special dissertaţia lui E. Hümpel, *Nicetas, Bischof von Remesiana*, Erlangen 1895. Fragmente din scrierile lui Nicetas s'au păstrat până azi: vezi bibl. la Bardenhewer, *l. c.* Vezi în vol. LII al *Patrologiei latine* a lui Migne scrierile păstrate ale Sf. Nicetas, p. 847 sqq. Cf. tot acolo întinsa dissertaţie a lui Petru Braida, p. 875—1134, care accentuează şi el predica lui Nicetas în Dacia *barbară*. Vezi însfârşit tot acolo, p. 843 sqq. alte câteva ştiri antice asupra lui Nicetas, în afară de Gennadius, şi celelalte, citate de mine mai sus. — Asupra «*frumoasei limbi latine*» a lui Nicetas, cf. şi judecăţile cunoscătorilor, la Hümpel, o. *c.*, p. 121.

[762]) Cf. Pagi, la Baronius, *Ann. eccl.* VI, p. 379, n. 28 (sub a.

în Italia[763])—Nicetas fu pentru a doua oară oaspele lui Paulinus, în Campania. Iată cu ce cuvinte salută Sfântul poet sosirea prietenului său din Dacia[764]):

salve, cara dies, salve, mihi lux mea, salve,
semper festa mihi; sed in hoc mihi clarior anno
orta refulsisti, quia cum Felicis honore
Nicetam revehis, sanctorum ut amore duorum
binum habeam natalem hodie, quo corpore sumpti
martyris excessum celebrans et corpore prompti
ecce sacerdotis reditum satiatus adoro,
euecipiens humili melantem in pectore Christum.
. . . . [765])
. . . . *video praesenti lumine coram*
Niceten ridere mihi, visoque parente,
cuius prae cunctis amor in me regnat, et ipse
Nicetes fio, benedicti nominis instar
mente gerens, quae nunc voto victore triumphat.
hunc ego conspiciens longo post tempore longe
natali veniese tuo, clarissime Felix,
nonne tua ducente manu adventasse fatebor?
nam quis tam claro poterit non cernere signo
hoc prece mi venisse tua, ut, quod sumere votis
vix poteram aut ipso saltem mihi fingere somno,
Nicetam rursus coram Felicis in ipso
natali visu simul amplexuque tenerem
atque iterum sub eo canerem mea debita, Felix,
auditore tibi . . . .
. . . . [766])

---

402).—Nicetas a ajuns la Nola tocmai de sărbătoarea Sf. Felix din Nola (vezi mai departe vorbele lui Paulinus): la 14 Ianuarie.

[763]) Cf. *Carm.* XXVII, v. 333: *venisti tandem quarto mihi redditus anno?*

[764]) *Carm.* XXVII, v. 148 sqq.

[765]) Urmează în versuri de o mișcătoare curăție și simplicitate lauda prietenului; pentru a nu cită prea mult, trec peste o sumă de versuri, deși cu părere de rău.

[766]) Cf. v. 231 sqq.:

quamvis Felicis meritum sublime profari
non possim sine laude dei, tu, sancte, paterno
suscipe me, Niceta, sinu[767]), *et dum pectore docto*[768])
sustineor caput in blando mihi corde reclinans,
sal tuus insulsum me condiat et sitientes
dives vena riget rivo mihi perpete sensus.
dicam iterum gaudens et adhuc vix muneris huius
credulus ingeminabo rogans: dic, quaeso, redisti
teque ipsum teneo Nicetam, in quo hactenus aeger
noctes atque dies anima tabente pependi?
venisti tandem quarto mihi redditus anno?
sed grates Christo, quia te vel sero revexit.
quam metui ne te mediis regionibus hostis
disclusum opposita bellorum nube teneret!
sed desideriis superantibus obvia nobis
vinculo rupisti, nec te mare nec labor ullus
nec Gothici tenuere metus nec frigora longis
dura viis; vere in tantis, Niceta, fuisti

---

et quia Nicetes, domini puer atque sacerdos,
longinqua tellure, mihi modo missus ad istum
ecce diem venit...

şi 264 sqq.:

. . . .
adtentusque diu pascentis in ora magistri (Nicetae!)
inspexi docto varias in pectore virgas (symbolic!)
conspectumque bibi per lumina fixa colorem,
et me divinis sparsit mens roscida guttis.

şi 314 sqq.:

non agnosco tumens mea pectora; maior agit mens.
sentio Nicetam, dum proximus adsidet et me
tangit et adiuncto lateri vicinus anhelat.
acer anhelantis iuxta me spiritus intrat
insolitumque potens meditanti suscitat ignem,
. . . .

[767]) Gândirea aceasta revine de mai multe ori in poema lui Paulinus: ceeace arată, că şi ca vârstă Nicetae trebue să fi fost o venerabilă apariţie, iar faţă de Paulinus, mai bătrân ca acesta.

[768]) Iarăşi o caracterizare, care revine mai des la Paulinus (cf. mai sus), a personalităţii episcopului din Remesiana.

casibus adfectu victus victorque benigno,
fortis et infirmus pariter, sed utrumque potenter.
victus amicitia, victus Felicis amore,
vicisti duros tenera pietate labores.
nunc age, sancte parens, aurem mihi dede manumque
(...spre a-i povesti lui Nicetas cele săvârşite de când nu l-a mai văzut) *gemino qui iure magistri*
et patrie ut bene gesta probet, sic inproba damnet,
corrigat errata et placidus disponat agenda;
(... urmează descrierea în amănunte a vizitării bisericei şi mănăstirei Sf. Felix, cu mare sârguinţă împodobite şi crescute de Paulinus, în cei patru ani din urmă).

Acesta e dară apostolul Daco-Romanilor: din dreapta şi din stânga Dunării. Un strălucit reprezentant nu numai al bisericei latine din Illyricum, ci al întregei biserici romane. Un bărbat venerabil şi învăţat, pe care S. Paulinus îl numeşte învăţătorul şi părintele său: *magister et pater*,— un neînfricoşat missionar al credinţei creştine printre «barbari»,—un scriitor bisericesc deosebit de preţuit, pentru claritatea gândirei, ca şi pentru frumuseţa neîmpodobită a limbei sale latine, — un sfânt, primit îndată după moarte în calendarul bisericei apusene,—dar, pentru noi, mai mult şi mai pre sus ca toate, un romanizator al nostru, şl prin Creştinism, un reînoitor în forme eterne a tradiţiei curate, romane-italice, la Dunărea de jos. De naştere, el însuşi daco-roman [769]), prin activitatea

[769]) Paulinus, *carm.* XVII, 55 sq.: *patriam vehatur laetus ad urbem*; 187 sq.: *patrioque reddat limine tutum*, — etc. (Comentatorii sânt unanimi în interpretarea dată la mine in text acestor expresii). — Numele *Nicetas* e încă de pe vremea păgână răspândit printre Daco-Romani: cf. următoarea inscripţie nu numai romană, ci deadreplul italo-romană, pusă in Sarmizegetusa de un înalt funcţionar municipal şi preot, împreună cu fiul său (CIL. III, 6270 [= 1500]): *M. Proc(ilius) M. fil. Pap(iria) Niceta II vir et fla[m]en col. Sarmiz. item sac[erd(os)] Laurentium Lavinat(ium)* [cf. asupra

sa el devine, cum spune S. Paulinus, în aceeaşi vreme şi un cetăţean al Italiei mame [770]).

Amintindu-ne acum de concluziile la care ajunsesem în urma cercetării, pe deoparte a răspândirei — intenzive — a Creştinismului în Moesia superioară, pe de alta a relaţiilor—excepţional de strânse—ale acestei provincii cu Dacia traiană, faptul că apostolul strămoşilor noştri a fost un daco-roman din Remesiana nu mai poate fi o simplă întâmplare.

Dar şi împrejurarea că el e un adevărat *Roman*, în directă legătură cu viaţa şi cultura italică, nu e ceva neobicinuit, dacă avem în vedere că întreg Illyricul latin e—precum am demonstrat mai sus— o parte integrantă a Romanismului vestic, şi Moesia şi vechea Dacie, ca şi Pannonia şi Dalmaţia sânt, cultural, orientate aproape exclusiv spre Vest.

Încăodată deci se confirmă, prin apariţia lui Nicetas în istoria creştinismului illyric, alăturea şi în contrast cu fenomenul creştinării Goţilor—cari doară trăiau împreună cu noi—prin apostoli de cultură greacă, faptul istoric immutabil al romanităţii fundamentale a începuturilor culturei noastre.

Timpul când vine Nicetas să întreprindă creştinarea Thraco-Romanilor rămaşi păgâni, adică a masselor mari ale populaţiei rurale din cele cinci Dacii, e deasemenea

---

italienităţii cultului, Marquardt, *Staatsverw.*, III², p. 478] *aedem Augustalibus pecunia sua faciend. instituit; eandem M. Proci(lius) Regulus dec. col. eq(uo) publ(ico) filius et here[s] eius per[fec]it dedicavi[tq(ue)].*

770) *Carm.* XVII, v. 319 sqq.:

esto nobiscum, licet ad paternam
veneris urbem.
non enim unius populi magistrum,
sed nec unius dedit esse civem
te deus terrae; patria ecce nostra
te sibi sumit
. . . . etc.

oarecum a priori fixat prin elementele latine creştine ale limbei noastre: naşterea lor, am văzut că e de pus, tocmai la întâlnirea veacului al IV-lea cu cel de-al V-lea.

Activitatea missionarică a lui Nicetas în ţinuturile păgâne dela Dunăre reese şi din însăşi cuprinsul scrierilor sale. În afară de faptul capital al alcătuirei unui *catechism* pentru doritorii de a îmbrâţişă credinţa creştină,—găsim la el diferite amănunte precise, referitoare la viaţa provincială din părţile noastre.—Astfel Nicetas întrebuinţează o comparaţie foarte caracteristică, a lepădării de cele rele cu spălarea de către *aurileguli* a aurului de ţărână şi mâl: *sicut nec aurilegus ante aurum mittit in saccidam, nisi prius terram vel limum laverit universum*[771]): ceea ce defineşte tocmai ocupaţia de căpetenie a Bessilor *aurileguli*, de cari — în poema mai sus citată[772]) — vorbeşte şi Paulinus, în acelaş chip:

nunc magis dives pretio laboris
Bessus exsultat, quod humi manuque
ante quaerebat, modo mente coelo
colligit aurum

şi

callides auri legulos in aurum
vertis, et Bessos imitaris ipse,
e quibus vivum fodiente verbo
eruis aurum[773]).

Iar într'alt loc, cu dreptate relevat de Hümpel[774]), Nicetas «caracterizează pe ascultătorii, respective cititorii săi, pur şi simplu, fără deosebire, ca foşti păgâni, şi prin urmare ne transportă într'un cerc de cititori câştigat prin missionare»: *si gentiles suadent multos patres*

---

[771]) Ed. Migne, *Patr. Lat.* LII, p. 873 sqq., fragm. III.
[772]) *Carm.* XVII, v. 213 sqq. şi 269 sqq.
[773]) V. la Hümpel, p. 112 sq., compararea critică a acestor pasagii.
[774]) P. 113 sq.

iterum colere, tu retine beatam professionem tuam [775]. Ceeace înseamnă, că nu de mult credincioşii lui Nicetas fuseseră păgâni. Ce conchide acum Hümpel — influenţat de Tomaschek! — din această presupunere, că anume ea se potriveşte mai bine tocmai «ţinutului central al peninsulei balcanice, ai cărui locuitori nu erau de mult creştini şi de aceea se găsiau mereu în primejdia de a fi biruiţi de ispitirile păgânilor», nu mi se pare aşă de convingător — faţă de numărul destul de respectabil al episcopatelor existente aici încă dinainte de 350, lucru trecut cu vederea şi de Tomaschek şi de Hümpel — ci cred că vorbele lui Nicetas se potrivesc mult mai bine missionaţilor săi din Nordul Dunării, unde de fapt păgânismul era încă pretutindeni covârşitor [776].

---

[775]) Ed. Migne, *Patr. Lat.* LII, p. 866 sqq. : *explanatio symboli habita ad competentes*, c. 9.

[776]) Cf. mai sus, p. 120 sqq., cele expuse de mine cu privire la *Diana* şi *Dianatici-i* din Dacia traiană. În ce priveşte alţi termeni creştini, întâlniţi la apostolul Daco-Romanilor şi existenţi până azi în limba noastră, iată o scurtă culegere a lor. Nicetas (apărut şi in alte ediţii, dar folosit de mine în ed. Migne, voi. LII al *Patr. Lat.*) zice de câteva ori *fides* şi *fidelis*, pentru „credinţă" şi „credincios" ; In a sa *Explanatio Symboli habita ad competentes*, el însă întrebuinţează regulat pentru „credincioşi" termenul de *credens*, *„qui credit"*, ceea ce ne arată posibilitatea naşterei termenului technic *credentia* chiar dela dânsul.—*Ecclesia*, (şi, la plural: *ecclesiae*) e întrebuinţat de Nicetas numai In senzul de „comunitatea credincioşilor" (deci întocmai ca la părinţii Bisericei din Apus, cari căutau să Introducă pentru „lăcaşul Domnului" şi tn popor termenul de *basilica*!): în *Expl. Symb.*, cap. 10, găsim chiar aceste vorbe : *post confessionem beatae Trinitatis, iam profiteris credere sanctam Ecclesiam catholicam. Ecclesia quid aliud, quam sanctorum omnium congregatio? .... Scito unam hanc esse Ecclesiam catholicam in omni orbe terrae constitutam; cuius communionem debes firmiter retinere. Sunt quidem et aliae pseudoecclesiae; sed nihit tibi commune cum illis; ut puta Manichaeorum, Cataphriguarum, Marcionistarum .... quia iam desinunt istae Ecclesiae esse sanctae: siquidem daemoniacis deceptae doctrinis, aliter credunt, aliter agunt, quam Christus Dominus mandavit....*— Pentru vorba „Dumnezeu", găsim la Nicetas sau *Dominus* (=„a zis Domnul")

Că interpretarea mea e mai aproape de adevăr, dovedesc următoarele două mărturii ale lui Hieronymus — contemporanul lui Nicetas — citate de Hümpel (căruia i le şi datoresc), dar utilizate cu totul nesatisfă-

---

singur, sau *Deus* singur *(Deus pater)*, iar pentru Iesus Christus el are următoarele expresii: *salvator* (cf. la mine mai sus, p. 123 sqq., despre „sărbătoare"=*servatoria*, din *servator* (=*salvator*!) *conservator*) *Christus, Dominus Iesus et Salvator noster, Dominus noster I. C.*; apoi intimpinăm, fireşte, termenii general creştini, *angelus, crux* (şi: *signaculum crucis, quo se* [împreună cu zicerea crezului şi *oratio Dominica*] *contra diabolum muniat*.... (fragm. IV, — ed Migne, p. 873 sqq.), *peccatum, daemon, diabolus, baptismum, prophetae et apostoli et martyres, spiritus sanctus, sacerdos, frater* (ca fel de adresare), *satanas*, etc. De notat e in special uzul cuvintelor „sânta scriptură". la Nicetas, uz care nu e cumva general in tot Apusul latin (de obiceiu se zice de părinţii bisericei latine *Litterae divinae*, ori — *sacrae* — τὰ Ἱερὰ Βιβλία — sau, la Tertullian, Hieronymus, Augustinus, etc. *scriptura*, resp. *scripturae divinae* [termen folosit şi de Nicetas, fragm. I, ed. Migne, p. 873]: cf. Forcellini şi *Du* Cange, *s. v.*), şi de aceea poate că trebue in special pus la noi în legătură cu activitatea missionarică a episcopului Remesianei. Astfel Nicetas zice *multa nomina multaeque apellationes in Scripturis Sanctis inveniuntur, quae Domino Iesu et Salvatori nostro conveniunt* (ed. Migne, p. 863),—cf. şi cap. 13 din *Expl. Symb.*— Pentru terminologia noastră creştină-latină mai sânt de interes şi următoarele pasaje din Nicetas: *qui credit in Christo, et sequitur eum ad veram ducentem vitam, sicuti Israelis populus (!) Moysen secutus terram (!) repromissionis ingressus, hic confidens duce Christo abrenuntiat inimico (!), et angelis (!) eius, et universae magicae (!)* [cf. la Diculescu, *o. c.*, p. 26 sq., etymologiile cuvintelor «amăgi» (după Hasdeu), «ademeni», «înşelă» şi «pângări»,—urme ale luptei dintre creştinism şi păgânism, cu caracter — semantic — apriat creştin] *curiositati, quae consta eius per angelos (!) Satanae (!). Deinde renuntiat operibus eius malis, et culturae, idolis (!)* [cf. S. Paulini Nolani *carm.* XXXII, 204 sqq.: *nec se paganus laudet, si qui idola vitat | aut satis esse putat quod numine credat in uno. | qui colit iile deum, qui verbum non colit eius, | qui non virtutem simili veneratur honore?*], *sortibus (!) et auguriis, pompis, et thealris, fornicationibus, ebrietatibus, choris, atque mendaciis*..... (*Expl. Symb.* cap. 1, ed. Migne, p. 866 sq.); *Iesus* ....= *Salvator*.... *hic descendit a patre de coelis (!),*... *natus ex Spirilu Sancto, et Virgine Maria*.... (*ibid.* cap. 3); *et putrescente in terra*

cător de dânsul[777]), — şi cari confirmă incăodată *creştinarea Nordului Dunării prin anii 390-410.*

Într'o scrisoare către Heliodor, din anul 396, Hieronymus zice: *immortalem animam et post dissolutionem corporis subsistentem ... Indus, Persa, Gothus, Aegyptius philosophantur. Bessorum feritas et pellitorum turba populorum, qui mortuorum quondam inferiis homines immolabant, stridorem suum in dulce Crucis fregerunt melos, et totius mundi una vox Christus est*[778]), şi la căţiva ani după aceasta, în a. 403, Hieronymus adaogă: *de India, Perside, Aethiopia, monachorum quotidie turbas suscipimus. Deposuit pharetras Armenius, Hunni discunt psalterium; Scythiae frigora fervent calore fidei, Getarum rutilus et flavus exercitus ecclesiarum circumfert tentoria et ideo forsitan contra nos aequa pugnant acie, quia pari religione confidunt*[779]).

---

corpore (cap. 11). „Naşterea Domnului" e numită de Nicetas *Nativitas* şi *Incarnatio* (*ibid.* cap. 4). — Asupra luptei lui Nicetas şi a convertiţilor săi cu păgânismul, sânt de comparat şi aceste pasaje: *si te persecutio aliqua gentilis contristat, sume fiduciam....* (deci păgânii sânt în ţinutul missionat, destul de energici şi numeroşi, ca chiar să persecute pe creştini): ed. Migne, p. 866; *si gentiles suadent multos patres iterum colere, tu retine beatam professionem tuam, quia unum confessus es Deum Patrem:* nec *enim natura fert, ut unus homo plures habeat patres (!): Expl. Symb.*, c. 9. — Asupra populaţiei la care a predicat Nicetas mai aflăm din *fragmentele lui* (la Migne, p. 873 sq.), că eră în special rurală, şi că bărbaţii purtau părul lung, plete, iar pe frunte tăiat [întocmai ca ţăranii noştri până azi, iar boerii şi Domnii noştri, in trecut (!)] şi femeile purtau cercei mari. Caracteristic e mai ales fragmentul I: *instructiones igitur necessarias ad fidem currentibus opus est explorare, quas et rusticae animae (!!) possint advertere pariter et tenere, non ex proprio ingenio compositas, sed ex divinarum Scripturarum (!) praedicatione collectas, quibus edocentur baptismum electi, ut quid dimiserint sciant, et quid desiderant magis intelligant....* (ed. Migne, p. 873).

777) *O. c.*, p. 115 sq.

778) *Epist.* LX (ed. Migne, *Patr. Lat.*, voi. XXII, p. 591 *sq.*).

779) *Epist.* CVII (*ibid.*, p. 870).—Cf. şi la Orosius, *Hist. l.* VII, c. 41: *quamquam si, ob hoc solum Barbari Romanis finibus inmissi*

Prin urmare, e mai înainte de toate confirmată — fără a se dă numele missionarului — creştinarea Bessilor. Apoi, e vorba de o *pellitorum turba populorum* [780]): mulţimea de popoare îmbrăcate cu blăni, am zice cu sarici: mulţime mai înainte şi păgână şi barbară. Că aceste popoare nu sânt a se căută în dreapta Dunării de jos, ne arată informaţiile din a doua scrisoare, unde e vorba, în afară de Goţii în luptă cu Imperiul (răspândiţi la a. 400 în întreg Illyricul), de Huni şi Scythi. Unde e Scythia, am văzut mai sus, în Ammianus Marcellinus şi ceilalţi contemporani ai lui Hieronymus: în Nordul Dunării. Unde erau Hunii la a. 400, iarăşi ştim: tot în Nordul Dunării [781]). Ba mai mult, «Huni» şi «Skythi» sânt termeni etnografici, cari stau în strânsă legătură unul cu altul: prin Sciţi se înţeleg de scriitori Hunii şi supuşii lor din stânga Dunării, sau, câteodată, Hun şi Scit e acelaş lucru: fireşte tot în senzul generic de stăpânitori + supuşi [782]).

Acèşti Hunno-Skythi sânt deci *pellitorum turba populorum*, printre cari Hieronymus constată mai sus, că pe la a. 400 s'a răspândit cu succes Creştinismul. Că printre mulţii purtători de sarici ai lui Hieronymus, sânt a se deosebi şi Daco-Romanii noştri, cred că e, după cele spuse, destul de clar.

Împrejurarea fericită că Sf. Nicetas a păstorit la Dunăre încă mulţi ani după a. 398—402, poate chiar până la 420 [783]), a contribuit, fără îndoială, la întărirea

---

forent, quod vulgo per Orientem et Occidentem ecclesiae Christi Hunnis et Suevis, Vandalis et Burgundionibus, diversisque et innumeris credentium populis replentur, laudanda et attolenda Dei misericordia videretur.... — Hieronymus însă, e bine să nu se uite, că s'a născut în *Stridon*, la graniţa dintre *Dalmaţia* şi *Pannonia*.

[780]) Precum observă şi Hümpel, *l. c.*, coordonată Bessilor, şi deci deosebită de ei.

[781]) Cf. Wietersheim-Dahn, *Gesch. d. Völkerw.*, II, p. 217 sqq.

[782]) *Ibid.*, p. 218.

[783]) Cf. Hümpel, *Nicetas*, p. 100 sq.

şi înrădăcinarea definitivă a Creştinismului la Daco-Romani; ţinutul missionat de Nicetas rămâneă, potrivit sfintelor rânduiri bisericeşti, supt directa sa priveghere, şi astfel Nordul Dunării fu legat încă de pe vremea apostolului nostru, ierarchic cu Sudul, atârnând de dioecesa illyrică a «Daciei».

Această stare de lucruri ne e în chip îmbucurător confirmată de un întreg şir de mărturii, literare şi monumentale, din vremea lui Iustinian, la un veac şi ceva după repausarea Sf. Nicetas: toate aceste ştiri ne arată nu numai cumva ocuparea a câtorva puncte strategice din stânga Dunării şi fortificarea lor, ci şi întinderea provinciei bisericeşti din Sud destul de departe în Nord, cuprinzând toată partea de Miazăzi a Banatului şi de sigur o bună bucată din Oltenia, precum vom arătă mai la vale. Cu acest prilej nu e de fel vorba în izvoare de o creştinare de curând a Nordului, ci lucrul se înfăţişează ca foarte firesc şi obicinuit: un fel de confirmare iuridică a unor stări de fapt existente dinainte.—Dar iată ştirile istorice.

Procopius vorbind de întăririle ridicate de Iustinian la Dunăre, spre a împiedecà pe barbarii ce locuiau dincolo de fluviu, de a trece în Imperiu [784]), zice că Împăratul nu numai întări cu castele puternice şi dese posturi militare linia Dunării, dar că, neavând totuşi destulă încredere în puterea de rezistenţă a acestor întărituri, şi pentru a nu da prilej barbarilor să pustiiască iarăşi, dacă reuşiau să treacă în Imperiu, toate provinciile, luând robi pe locuitori şi distrugând avutul lor, el prefăcù toate oraşele şi orăşelele provinciale in cetăţi întărite, «aşă încât fiecare aşezare de ţară sau să fie însăşi un castel, sau să fie vecină cu un loc întărit» [785]);

---

784) *De aedif.* IV 1 (ed. Bonn, p. 266): πᾶσαν γὰρ Εὐρώπην ἐς τὸ ἀσφαλὲς τειχισάμενος ἀπρόσβατον κατεστήσατο βαρβάροις εἶναι, οἳ δὴ ὑπὲρ Ἴστρου ποταμοῦ ᾤκηνται.

785) *Ibid.* (ed. Bonn, p. 268); πρόβολον δὲ ἰσχυρότατον αὐτῶν τε

se ştie că barbarii erau absolut neînstare să cucerească cetăţi întărite: la Eugippius[786]) vedem de pildă pe locuitorii romani ai Noricului apărându-se cu succes împotriva năvălitorilor, deşi erau lipsiţi de orice ajutor militar ori oficial, organizat. Măsura luată de Iustinian, bună în ea însăşi, deşi foarte grea de adus la îndeplinire, ne arată însă, pe de altă parte, că nici acum linia Dunării, cu toate întăririle ei naturale şi artificiale, nu puteă opri pe barbari de a trece în Imperiu, şi prin urmare, că nici chiar în timpul lui Iustinian — relativ cel mai favorabil, în vremea năvălirilor, pentru provincialii din dreapta Dunării — fluviul n'a putut alcătui o graniţă între Nord şi Sud.

Aceasta e cauza, pentru care însuşi Împăratul socoti necesar să-şi întindă sistemul lui de fortificaţii şi asupra malului stâng al Dunării, înaintând pe alocurea, prin castelele şi cetăţile sale, până destul de departe în interiorul ţinutului «barbar». În această privinţă ştirile lui Procopius sânt deosebit de instructive. Mai înainte de toate el ne spune, că şi împăraţii dinaintea lui Iustinian (οἱ Ῥωμαίων τὸ παλαιὸν αὐτοκράτορες), pentru a opri pe barbarii de peste Dunăre de a trece în Imperiu, au întărit cu oraşe şi castele nu numai malul drept al flu-

---

καί πάσης Εὐρώπης Ἴστρον ποταμόν ποιεῖσθαι ἐθέλων, ἐρύμασι τοῦ ποταμοῦ τήν ἠιόνα περιβάλλει συχνοῖς, ὥσπερ μοι γεγράψεται οὐ πολλῷ ὕστερον, φυλακτήριά τε στρατιωτῶν πανταχόθι τέθειται τῆς ἀκτῆς, ἀναχαιτίσοντα τήν διάβασιν βεβαιότατα τοῖς τῇδε βαρβάροις. ἀλλά καὶ τούτων οἱ ἐξειργασμένων, ὑπόπτως ἐς τῆς ἀνθρωπείας ἐλπίδος τό σφαλερόν ἔχων, λογισάμενός τε ὡς εἰ τοῖς πολεμίοις ὅτῳ δή ποτε τρόπῳ διαπορθμήσασθαι δυνατά εἴη, ἐπιθήσονται ἀφυλάκτοις τό παράπαν τοῖς ἀγροῖς οὖσι, καὶ ἀνθρώπους μὲν ἐξανδραποδιοῦσιν ἡβηδόν ἅπαντας, χρήματα δὲ ληίσονται πάντα, οὐκ ἐπὶ κοινῆς αὐτοῖς μόνον τήν ἀσφάλειαν ἐν τοῖς κατά τόν ποταμόν ὀχυρώμασιν ἀπέλιπεν εἶναι, ἀλλά καὶ ἰδίαν πεποίηται· οὕτω συνεχῆ τά ἐρύματα ἐν τοῖς χωρίοις ἀπεργασάμενος, ὥστε ἀγρός ἕκαστος ἤ φρούριον ἀποτετόρνευται, ἤ τῷ τετειχισμένῳ πρόσοικός ἐστιν, ἐνταῦθά (in Moesia) τε κἀν τῇ Ἠπείρῳ...

[786]) *Vita Severini, passim.*

viului, ci pe alocurea şi pe cel stâng:... οὗ δὴ ἐν δεξιᾷ τοῦ ποταμοῦ μόνον, ἀλλὰ καὶ αὐτοῦ ἐνιαχῇ ἐπὶ θάτερα πολίσματά τε καὶ φρούρια τῇδε δειμάμενοι [787]). Ce-i dreptul, zice Procopius, întăriturile acestea nu erau clădite după toată rânduiala, ca nişte cetăţi bine întocmite, ci mai mult de-a scăparea, spre a nu se lăsă malul Dunării chiar de tot lipsit de apărători; barbarii din aceste părţi nepricepându-se la asediul cetăţilor, lăsau nesupârate chiar întăriturile acestea nesatisfăcătoare (constând dintr'un singur turn şi apărate numai de câţiva soldaţi). Când însă veni Attila, el făcù una cu pământul toate sperietorile-de-barbari, cari mai durase, de bine de rău, până atunci [788]).

Iustinian deci restaurâ cu totul după alt plan cetăţile şi castelele dela graniţă ori din lăuntrul Imperiului: întăriturile lor trebuiau să fie de aşà natură, ca să poată rezistă oricărui atac ori asediu: de aici massivitatea aproape barbară a cetăţilor sale,—de observat chiar în ţara noastră la cele cari au mai ajuns, măcar în ruine, până la noi [789]), — şi lipsa de scrupule în procurarea materialului pentru ziduri: clădiri anterioare, cumva deteriorate, monumente funerare, sarcofage, etc.,

---

787) Procop., *de aedif.*, IV, 5 (ed. Bonn, p. 286). Confirmarea *monumentală* a acestei informaţii a scriitorului byzantin va urmà pentru Drobeta, indată mai jos.

788) *Ibid.* (ed. Bonn, p. 286): pasajul caracteristic (urmánd imediat celui citat mai sus in text) e acesta: ταῦτα δὲ τὰ ὀχυρώματα ἐξειργάσαντο οὐκ ἀμήχανα προσελθεῖν, εἴ τις προσίοι, ἀλλ' ὅσον δὴ μὴ ἀνδρῶν ἔρημον τὴν τοῦ ποταμοῦ ἠιόνα λελεῖφθαι· ἐπεὶ τειχομαχεῖν τοῖς ἐκείνῃ βαρβάροις οὐδαμῇ ἔγνωστο. τὰ πολλὰ τῶν ἐρυμάτων αὐτοῖς ἀμέλει ἀπεκέκριτο ἐς πύργον ἕνα, μονοπύργιά τε, ὡς τὸ εἰκός, ἐπεκαλεῖτο, ἄνθρωποί τε ὀλίγοι κομιδῇ ἐν αὐτοῖς ἵδρυντο. καὶ τοῦτο τηνικάδε ἀπέχρη τὰ τῶν βαρβάρων δεδίσσεσθαι γένη, ὥστε δὴ ἀναδύεσθαι τὴν ἐς Ῥωμαίους ἐπίθεσιν. χρόνῳ δὲ ὕστερον Ἀττίλας στρατῷ μεγάλῳ ἐσβεβληκώς, τά τε ὀχυρώματα πόνῳ οὐδενὶ ἐς ἔδαφος καθεῖλε, καὶ γῆν Ῥωμαίων ὑπαντιάζοντός οἱ οὐδενὸς ἐληίσατο τὴν πολλήν.

789) Axiopolis, Tropaeum, Drobeta, (poate şi Ulmetum: încă nu i-am văzut ruinele, ca să mă pot cu siguranţă pronunţă), etc.

toate sânt sfărâmate[790]) şi puse în zidul cetăţii noi[791]).— In cap. 5 din cartea IV-a «*de aedificiis*», Procopius începe enumerarea restaurărilor iustinianeice dela Dunăre, cu Singidunul şi Viminaciul[792]). Apoi, în cap. 6, el continuă, textual: «iar dela Viminacium înainte sânt pe malul Istrului trei întărituri, Picnus, Cupus şi Novae, a căror construcţie şi nume consistă mai înainte numai în câte un turn de fiecare. Dar acum împăratul Iustinian le-a adăugat, acestor locuri, atâtea clădiri şi fortificaţii, încât cu dreptate le-a distins cu numele şi demnitatea de oraşe. *In faţa cetăţii Novae, pe malul opus, eră un turn de multă vreme lăsat în părăsire, anume Literala: oamenii de mai înainte ai acestor locuri l-au numit Lederata. Împăratul nostru făcù din acest turn un mare castel, extraordinar de întărit.* După Novae vin castelele Cantabazates, Smornes, Campses, Tanatas, Zernes şi Ducepratum; *iar pe malul opus o mulţime altele* (ἐν δὲ τῇ ἀντιπέρας ἠπείρῳ ἄλλα τε πολλὰ φρούρια), *pe cari le-a ridicat şi întărit din temelii* (ἐκ θεμελίων καὶ ταῦτα τῶν ἐσχάτων ἐδείματο)»[793]): prin *Tanatas* şi *Zernes* avem a înţelege, fără îndoială, vechile *Taliata* şi *Tierna* (resp. *Tsierna*), aşă încât pentru cel din urmă constatăm un proces asemănător celui întâmplat cu *Lederata:* ambele şi-au avut pe malul opus un *Trans*-(— *oppidum*)[794]) şi la amândouă s'a păstrat vechiul nume apoi numai pentru oraşul nou: ele fiind localizate de

---

790) Ori chiar şi lăsate întregi, ca în turnul rotund dela Drobeta (în ipoteza că ar fi, cum crede Tocilescu, *Fouilles et recherches archéologiques*, p. 141, dela Iustinian).

791) Ce-i dreptul acesta e un obiceiu general roman al vremilor târzii, şi nu numai oamenii lui Iustinian s'au făcut vinovaţi de această impietate.

792) *Octavum* — Intre aceste două oraşe — nu e, cum au crezut unii, în stânga, ci tot în dreapta Dunării.

793) *De aedif.*, IV, 6.

794) Cunoscut ne e tocmai *Transtierna:* cf. hărţile IV şi V la CIL. III, Suppl. II.

Procopius invers de cum le cunoaştem noi din timpurile vechi.

Şi acum urmează la Procopius, după enumerarea incă a vre-o câteva castele de mai in josul Dunării, următorul pasaj, din care se vede, că scriitorul nostru sau se făceă că nu ştie, sau de fapt nu mai ştià, că teritoriul din stânga Dunării moesice fusese odată provincie romană şi că numele de Dacia, dat provinciei din dreapta Dunării, astfel chemată şi în timpul său, de acòlo se trăgeă, dela cealaltă şi singura Dacie adevărată. — Pe urmă, zice Procopius, întâlnim castelul *Pontes*, al cărui numire, iată de unde vine: «împăratul Traian... neputând suferi ca împărăţia lui să fie mărginită de Istru, in loc să fie nelimitată (ἀπέραντος) [va să zică întocmai ca în poveştile pentru adormitul copiilor!], se grăbi să unească cele două maluri cu un pod, pentru ca să treacă fără greutate dincolo, oridecâteori ar fi avut de mers împotriva barbarilor de peste fluviu [795])... Totuşi asta n'a fost apoi de nici un folos Romanilor, căci podul s'a dărâmat, şi de revărsările Dunării şi şi de timp. Dar Traian a făcut atunci şi două castele pe cele două maluri ale fluviului, numind pe cel din stânga Dunării Theodora [796]), iar pe cel din Dacia (aureliană!) Pontes, întocmai ca şi podul. Pentrucă însă acolo fluviul devine nenavigabil din pricina ruinelor şi temeliilor podului, el e silit să-şi schimbe cursul pe o mică distanţă, făcând un ocol, spre a fi şi din acea parte navigabil.—Aşă dar, ambele castele dărâmându-se de vreme, şi nu mai puţin de atacurile barbarilor, împăratul Iustinian restaurâ pe cel din dreapta Dunării (Pontes), clădindu-l şi întărindu-l din nou şi in chip

---

[795]) Dacă Procopius e sincer, când scrie acestea, atunci el îi atribue lui Traian motivele ce l-au făcut pe Constantin să facă apoi şi el un pod peste Dunăre.

[796]) Cum a ajuns Procopius dela *Drobetae* la *Theodora*, e greu de înţeles.

inexpugnabil, asigurând astfel pe provincialii Illyricului din partea aceasta. Cât priveşte castelul de pe celalalt mal, numit Theodora, nu-l socoti vrednic de grija sa, ca fiind expus barbarilor din acel ţinut» [797]). Urmează înşirarea celorlalte castele dela Dunărea de jos, dintre cari Sicibida şi Daphne pe malul stâng [798]).

Ştirile acestea ale lui Procopius sânt din vremea când Iustinian eră bătrân şi părea a fi renunţat la multe din visurile sale de cucerire, printre cari fusese şi acel al *reocupării Daciei din stânga Dunării.* Despre această intenţie a sa [799]) ne încredinţează însuşi Împăratul în *Novella* XI, prin care reorganizează administraţia bisericească a Illyricului, după pierderea de către Romani atât a Noricului şi Pannoniei, cât şi a unei mari părţi din Dalmaţia [800]).

---

[797]) *De aedif.*, IV, 6 (ed. Bonn, p. 288 sq). — Întrucât e, sau nu, exactă afirmarea lui Procopius cu privire la «Theodora» (=Drobeta), vom vedeà mai departe.

[798]) P. 291 şi 292. Numai *două* faţă de *«mulţimea»* celor de pe teritoriul nord-danubian din faţa Moesiei superioare (resp. Daciei aureliane): încăodată deci, şi pentru timpurile acestea aşă de târzii, stabilită legătura intenzivă, de natură romană, a Daciei traiane cu Illyricul, numai prin părţile Moesiei superioare, va să zică orientarea *apuseană-latină* a fundaţiei împăratului Traian.

[799]) Sprijinită desigur pe faptul că Gepizii, stăpânitorii de atunci ai Daciei traiane [aduşi la mare strâmtoare de Longobarzi din Apus (în Pannonia) şi Avari (în Răsăritul Oltului şi Carpaţilor): vezi hărţile istorice pentru acest timp] intraseră în înţelegere cu împăratul roman, oferindu-se ca federaţi, şi deci de voe de nevoe, trebuiseră să acorde Romanilor, dreptul de a ridică cetăţi în stânga Dunării, chiar şi mai departe de ţărm.

[800]) *Corpus* iuris *civilis*, ed. Schoell-Kroll, Berlin, 1895, III, p. 94. Din a. 535. Această novellă ni e păstrată—şi foarte probabil aşă a fost dată—numai pe latineşte: o dovadă de latinitatea necondiţionată a Illyricului şi în secolul al VI-lea. Dacă din graniţele archiepiscopatului (latin!) al Primei Iustiniane ne-ar fi îngăduit să conchidem şi asupra întinderii Romanismului spre Sud şi Est, atunci am constată o surprinzătoare statornicie in dăinuirea şi aspectul acestor graniţe, întrucât şi pe vremea lui Iustinian, ele ar

Iustinian hotărăşte, ca nou înfiinţatul archiepiscopat al Primei Iustiniane să aibă supt autoritatea sa, pe lângă Dardania, încă şi următoarele provincii: Dacia mediterranea, Dacia ripensis, Mysia prima, Praevalitana, Macedonia secunda, *et pars secundae Pannoniae, quae in Bacensi est civitate.* Totodată aşează în Prima Iustiniana şi reşedinţa prefecturei Illyricului, foastă pe vremurile bune ale Imperiului în Sirmium, dar dela năvălirile sec. IV—V, în special, cum zice Iustinian, *Attilanis temporibus*, «refugiată» în Thessalonike. Cu mutarea prefecturei aici, episcopul de Thessalonike căpătase anume prerogative asupra tuturor celorlalţi episcopi din Illyricum: ca archiepiscop al întregei prefecturi illyrice şi vicar al Papei, de care am văzut mai sus că atârnă bisericeşte Illyricul, apare episcopul de Thessalonic fără întrerupere din sec. IV (a. 369: deci în legătură cu ocuparea Pannoniei de către Goţi) şi până pe vremea lui Iustinian[801]). Acum însă, vicariatul papal e trecut de împărat la archiepiscopul Primei Iustiniane, care îl păstrează până în secolul al VII-lea, când diluviul slav îneacă tot Romanismul şi tot Creştinismul illyric, şi archiepiscopia latină a Illyricului trebue să se refugieze iară la Thessalonic[802]).

Făcând istoricul şi motivând înfiinţarea noului archiepiscopat, Iustinian ne dă şi unele lămuriri preţioase asupra împrejurărilor romano-creştine dela Dunăre, lă-

---

fi identice cu hotarele sudice ale vechilor provincii Dalmaţia şi Moesia superioară, iar în Răsărit cu o linie Oescus—Serdica—Scupi, stabilită în partea I a acestui studiu, prin mărturii monumentale, ca esenţial şi pregnant deosebitoare spre Sud-Est, a Romanismului de Elenism.

[801]) Cf. Jaffé, *Regesta Pontificum Romanorum*, Lipsiae 1888, ed. II, vol. I, p. 37—108, şi vol. II, p. 733, *ap.* Onciul, *Papa Formosus în tradiţia noastră istorică*, in *Omagiu Maiorescu*, Bucureşti, 1900, p. 624.

[802]) Cf. pentru aceste timpuri şi cele următoare, Onciul, *l. c.*, p. 824 sqq. şi *Originile principatelor române*, p. 14 sqq.,—şi Iorga, *Istoria bisericii româneşti*, I, p. 10 sqq.

muriri cari cer o anume interpretare mai de aproape. Dupăce determină limitele archidioecesei Primei Iustiniane, cum am arătat mai sus, el zice: *cum igitur in praesenti deo auctore ita nostra respublica aucta est, ut utraque ripa Danubii iam nostris civitatibus frequentaretur, et tam Viminacium, quam Recidiva*[803]) *et Litterata*[804]), *quae trans Danubium sunt, nostrae iterum dicioni subactae sint, necessarium duximus ipsam gloriosissimam praefecturam, quae in Pannonia fuerat constituta, iuxta Pannoniam in nostra felicissima patria collocare, cum nihil quidem magni distat a Dacia mediterranea secunda Pannonia, multis autem spatiis separatur prima Macedonia a Pannonia secunda* ... După care Impăratul continuă: *et ideo tua beatitudo et omnes praefatae Primae Iustinianae sacrosancti antistites archiepiscopi habeant praerogativam et omnem licentiam suam auctoritatem eis impertire et eos ordinare, et in omnibus supradictis provinciis primum honorem,...: ut a tua sede creentur et te solum archiepiscopum habeant, nulla communione adversus <eos> Thessalonicensi episcopo servanda; sed tu ipse et omnes Primae Iustinianae antistites sint eis iudices et disceptatores..., neque ad alium quendam eatur, sed suum cognoscant archiepiscopum omnes praedictae provinciae, et eius sentiant creationem, et vel per se vel per suam auctoritatem vel clericos mittendos habeat omnem potestatem omnemque sacerdotalem censuram et creationis licentiam.* La care, în special, Iustinian mai adaogă: *sed et in Aquis, quae est provinciae Daciae ripensis, ordinari volumus a tua sanctitate episcopum, ut non in posterum sub Meridiano episcopo sit constituta* ...

---

[803]) Aceasta e forma exactă din timpul lui Iustinian, iar nu *Recidua*, care e o simplă lectură coruptă a msptelor: din *Recidiua*, prin uitarea lui *i*, *Recidua*.

[804]) Formă expres accentuată de Procopius, ca întrebuințată pe vremea lui, spre deosebire de cea veche, *Lederata*.

Aquensis autem episcopus habeat praefatam civitatem et omnia eius castella et terriloria et ecclesias, ut possit Bonosiacorum scelus ex ea civitate et terra repellere vel in orthodoxam fidem transformare.

Ce înţelege Iustinian prin *pars secundae Pannoniae, quae in Bacensi est civitate?* Fără îndoială, dacă nici măcar Sirmium nu e în stăpânirea sa, numai mica limbă de pământ mărginită din trei părţi (Vest, Sud şi Est) de apele Savei şi Dunării, şi numai la Nord deschisă: deci foarte uşor de apărat, ca un post înaintat, dincolo de graniţa naturală a Savei, în ţinutul barbar. Tocmai aici e însă localizată şi vechea *Bassiana*[805]), care cred, că fără mare dificultate ar puteă fi identificată cu *Bacensis civitas* a Novellei a XI-a[806]). Aceasta e dară toată stăpânirea pannonică a lui Iustinian.

Dar dacă Împăratul trecuse în Pannonia — la Longobarzi — cu posesiunile sale graniţa firească a Imperiului în spre Nord (formată până la Singidunum de Sava, iar de aici încolo, spre Răsărit, de Dunăre), cu atât mai mult el o puteă trece în Dacia traiană, unde stăpâniau Gepizii: aceştia erau aşă de pacinici, încât, după vorbele lui Iordanes[807]), *nihil aliud a Romano imperio, nisi pacem et annua solemnia postulaverunt.* In

---

[805]) Cf. hărţile VI şi VII la CIL. III, Suppl. II,—Kiepert's *Atlas antiquus*, harta XI Go, — Justus Perthes' *Atlas antiquus* de A. v. Kampen, harta X A 1,—etc.

[806]) În acest caz localizarea Basianei, de care vorbeşte Iordanes, *Get.* 53, la luptele Hunilor cu Goţii, c. 455 (*venientesque ad Basianam Pannoniae civitatem eamque circumvallans* [sc. Dintzico rex Hunnorum] *fines eis coepit praedare*), „östlich von Savaria, auf der Strasse nach Arrabona", propusă de Jung, *Römer u. Romanen* [2], p. 237, n. 2, trebue respinsă şi înlocuită cu cea dată aici în text,— care de altmintrelea e cea în general primită de geografii istorici (cf. nota 805). Pentru localizarea din urmă vorbeşte şi situaţia in care apare Baseiana in Itinerarii; cf. d. p. *geogr. ravennat*, ed. Pinder-Parthey, Berlin 1860, p. 214, r. 13 sqq.

[807]) *Get.*, cap. 50; cf. Jung, *o. c.*, p. 237 şi n. 4.

adevăr, ce ne spune Iustinian în *Novella* XI: *cum igitur in praesenti deo auctore ita nostra respublica aucta est, ut utraque ripa Danubii iam nostris civitatibus frequentaretur*[808]), nu poate fi înţeles decât în senzul unei învoeli liniştite cu Gepizii,— căci dacă cetatea pomenită şi de Iustinian şi de Procopius, *Literata*(=Lederata), eră chiar la malul Dunării, în stânga fluviului, *Recidiva* erà destul de departe în interiorul foastei provincii romane: anume. *Recidiva* e, în chip evident, forma coruptă a numelui *Arcidava*, care ne e cunoscut, pentru Dacia traiană, ca aparţinând oraşului de pe râul Caraş (vechiul Apus)— azi, satului Varadia — pe drumul dela Lederata (resp. Viminacium, ceva la Vest de Lederata) prin Bersovia şi Azizis la Tibiscum şi Sarmizegetusa. E acum natural, că acest drum însemnat spre interiorul Daciei nu puteă li ocupat şi întărit cu cetăţi puternice până la a patra staţiune[809]) de Iustinian, dacă Gepizii nu s'ar fi învoit

[808]) Că in *Novella* CXXXI a lui Iustinian, din a. 545, cap. III, cetăţile acestea din stânga Dunării nu mai sânt pomenite pe nume, nu poate fi sub nici un cuvânt adus ca argument — precum s'a făcut de unii istorici—că Iustinian nu le-a mai stăpânit, chiar numai după zece ani dela *Novella* XI. Căci Nov. CXXXI e redactată foarte pe scurt,—cetăţile din Nordul Dunării nu formau o provincie deosebită, ci ţineau de provinciile din Sud, şi Iustinian nu citează aici decât simplu provinciile,—insfârşit Novella citând Pannonia întreagă— fără vre-o restricţie, deşi ştim că nu putea fi vorba decât de un minuscul fragment—ca provincie de sub iurisdicţia archiepiscopului Primei Iustiniane, poate că chiar, tacit, a subsumat „Pannoniei" şi cetăţile nenumite din Nord. Iată şi textul părţii din Novella CXXXI, relativă la archiepiscopia noastră (cap. III): *per tempus autem beatissimum archiepiscopum Primae Iustinianae nostrae patriae habere semper sub sua iurisdictione episcopos provinciarum Daciae mediterraneae et Daciae ripensis, Privalis et Dardaniae et Mysiae superioris atque Pannoniae, et ab eo hos ordinari, ipsum vero a proprio ordinari concilio, et in subiectis sibi provinciis locum obtinere eum sedis apostolicae Romae secundum ea quae definita sunt a sanctissimo papa Vigilio.*

[809]) Iată lista completă a staţiunilor dela Dunăre la Tiviscum şi Tema [numele păstrat (?) în „Temeşul" de azi] după *geogr.*

dinainte cu această ocupare, în schimbul altor avantagii acordate lor de Impărat, şi pe cari nu le mai cunoaştem precis, dar le putem bănui.

Prin urmare cuvintele rezumative ale lui Iustinian, din *Nov.* XI: *in omnibus supradictis provinciis* şi *omnes praedictae provinciae*, se raportă — pe lângă celelalte — nu numai la infima Pannonia secunda, «quae in Bacensi est civitate»!, ci şi la mult mai însemnata provincie transdanubiană, ne-numită, dar din care cunoaştem cel puţin două cetăţi — *civitates* — întărite, la Iustinian, «mai multe», nespecificate (afară de Lederata), la Procopius, şi, cel puţin, încă Drobeta, din resturile monumentale [810]).— Că prin *novella* sa Împăratul întindea în aceeaşi vreme în Nordul Dunării şi jurisdicţia archiepiscopului Primei Iustiniane, e clar chiar din textul mai sus citat şi nici nu mai e pus azi [811]) la îndoială de nici un istoric [812]).—Ceeace însă trebue mai ales accentuat în acest document, e expresia caracteristică «... *Recidiva et Litterata, quae trans Danubium sunt, nostrae iterum dicioni subactae...»* : fără îndoială, că prin *iterum* Iustinian nu făcea legătura cu vechea stăpânire a lui Traian; am văzut mai sus, la Procopius, că tradiţia istorică despre «Dacia traiană» eră aproape stinsă în secolul al VI-lea. Atunci la ce se va fi gândit? Cred că numai la faptul

---

Ravennat, ed. cil., p. 203—4: Bacaucis, Polula, Canonia, Arcidaba, Bersovia, Zizis, Gubali, Tiviscum, Tema. Cf. hărţile IV şi V din CIL. III, Suppl. II, unde sânt localizate pe acelaş drum staţiunile ce urmează: Lederata (in dreapta Dunării), Apo Fl., Arcidava, Centum Putea, Berzovia, Azizis, Caput Bubali, Tibiscum, Acmonia, Pons Augusti, Sarmizegetusa,—şi unde e de notat că Apo Fl. e destul de departe de Dunăre, înspre Nord, pentru ca intre el şi malul fluviului să fi mai fost cel puţin o staţiune.

810) Vezi îndată mai jos.

811) Căci la 1885, în *Teoria lui Roesler*, publ. în *Convorbiri literare* XIX, p. 336, d. Onciul eră de altă părere.

812) Cf. Onciul in *Omagiu Maiorescu*, p. 624 şi Iorga, *Ist. bis. Rom.* I, p. 10.

general, pe deoparte al continuităţii elementului roman şi creştin de ambele laturi ale fluviului, pe de alta al existenţei fortificaţiilor romane din secolul al IV-lea, începând dela Constantin cel Mare, nu numai în dreapta ci şi în stânga Dunării.

Această interpretare e sprijinită şi de faptul următor. Iustinian pomeneşte la sfârşitul novellei sale secta eretică a «Bonosiacilor», pe care episcopul din Aquae are a o combate în chip special. Dacă în cetăţile sau territoriile (cf. pentru Aquae expresia *ea civitate et terra)* din stânga Dunării ar fi existat păgâni, cari să trebuiască a fi convertiţi, nu îmi pot închipui, că Împăratul nu ar fi luat vre-o dispoziţie specială în această privinţă, dând, ca pentru Aquae, vre-unui alt episcop însărcinarea apriată de a aduce la lumina credinţei pe oblăduiţii săi din stânga Dunării. Dimpotrivă Iustinian vorbeşte ca de ceva foarte firesc despre *re*-luarea în posesiune a teritoriului nord-danubian, care, desigur, încă dinainte, eră din punct de vedere ierarchic-bisericesc repartizat in total, ori pe părţi, la una, ori mai multe din episcopiile dioecesei illyrice a Daciei, aflătoare în imediata apropiere a Dunării, pe malul drept: astfel în afară de Remesiana, reşedinţa Sfântului Nicetas (distrusă şi ea de Huni pe vremea lui Attila)[813]), şi de Aquae[814]), încă şi

---

[813]) Cf. Procopius, *de aedif.*, IV, 1 (ed. Bonn, p. 268) şi IV, 4 (p. 284).

[814]) Castelele enumerate de Procopius, *de aedif.*, IV, 4 (ed. Bonn, p. 284 sq.), ca restaurate de Iustinian ἐν χώρᾳ Ῥεμεσιανεσίᾳ şi ἐν χώρᾳ Ἀκυεσίᾳ (ceea ce cred, fără a greşi, că pot traduce nu numai prin: teritoriul, ci şi prin: eparchiile [episcopale] «Remesiana» şi «Aquae») sânt deosebit de numeroase (30 In teritoriul remesianens şi 37 In cel aquens, — dintre cari unul singur nou, celelalte numai restaurate) şi multe dintre ele poartă nume romanice: Lutzolo, Spelunca, Lupofanlana, Caslellonovo, Sceptecasas, Tredetitiliue, Iulioballae *(=...vale)*, etc.,—prin urmare populaţia de aici e foarte deasă şi a dăinuit (precum şi dăinueşte încă!) statornic în aceste părţi.

Viminacium, Singidunum, Horrea Margi, Ratiaria, ba chiar şi Sirmium [815]), etc., etc. Singurul lucru, pe care Împăratul crede necesar să-l precizeze, e că, atât episcopia din Aquae, cât şi cetăţile — adică Biserica — din stânga Dunării, vor ţine de archiepiscopia Primei Iustiniane. Încolo Archiepiscopul însuşi va orândui toate cu depline puteri, cum va crede el de cuviinţă.

Totuşi dovada peremptorie despre existenţa creştinismului roman în stânga Dunării încă dinainte de Iustinian, am păstrat-o pentru finele acestei argumentări. Făcând săpături la *Drobeta*, Tocilescu a constatat în resturile de zidării ale cetăţii trei epoce: prima «dela Traian», alta «dela Constantin cel Mare», a treia «dela Iustinian». Pentru cea din urmă, ca rămăşiţă monumentală, numai «la *tour circulaire* mentionnée par Procope»: anume nu cumva cu prilejul Drobetei [816]), ci în alt loc din *de aedificiis* [817]). La care Tocilescu mai adaogă: «la partie du plan de Turn-Sévérin, située à l'extérieur indique l'emplacement des édifices religieux: une église et une chapelle, situés hors des murs du Castellum» [818]).

Ducându-mă la Severin, să controlez afirmările lui Tocilescu, am putut stabili următoarele fapte noi. La Apus, şi de castel, şi de pod, şi de cele două «edificii religioase», s'a ridicat în timpurile vechi, drept la malul Dunării, dacă nu chiar un întreg oraş, desigur un mare complex de clădiri, ale căror ziduri de fundament se pot bine observă în malul înalt, dărâmat acum în parte, al Dunării. Aici, pe lângă alte fragmente architectonice,

---

[815]) Cf. Iorga, *Geschichte des rum. Volkes*, I, p. 106.

[816]) Despre care am văzut mai sus, că dimpotrivă, Procopius ne relatează, că *n'a* fost restaurată de Iustinian.

[817]) Poate Tocilescu s'a gândit la IV, 1 (ed. Bonn, p. 266), care ar putea fi folosit pentru Drobeta, dar nu menţionează apriat turnuri circulare, sau la II 1 (p. 212), care nu poate fi folosit pentru cazul nostru; in orice caz Tocilescu nu citează anume locul din Procopius, la care s'a gândit când a făcut observarea din text.

[818]) *Fouilles el recherches archéologiques*, p. 141.

s'a găsit, căzut în vale, în Octomvre 1910, un capitel de pilastru [819]), foarte primitiv lucrat, având săpată în relief o cruce [820]), în aceeaşi formă (sec. V –VI), ca cea care ne întimpină pe monumentele funerare vechi-creştine, găsite la Constanța și păstrate în Muzeul național de antichități, din Bucureşti [821]).

Tot odată examinând colecția de monete a liceului din Turnu-Severin, am constatat, că dela Constantin și Licinius până la Valens și Gratian, castelul Drobeta a fost locuit, aceste monete fiind găsite chiar în castru [822]). De cine a fost locuită vechea cetate nu e greu de hotărît: său de o garnizoană imperială, său de o populație romano-barbară trăind în pace cu Imperiul. De barbari duşmani, în orice caz nù: şi anume, pentrucă dela Constantin la Valens expedițiile romane în stânga Dunării sânt aproape neîntrerupte, Imperiul e destul de puternic, şi supt nici-un cuvânt Constantin, Constantius ori Valens n'ar fi putut suferi incuibarea vre-unui roiu de barbari în poziția strategică aşă de importantă dela Drobeta.

Dar mai mult: tot în lagărul dela Drobetae s'a găsit—tot în ultimul timp—printre multele țigle fărâmate, una [823]) cu o inscripție prea fragmentară, ca să poată fi cu siguranță descifrată, dar având, evident, caracterele speciale scrierii [824]) secolului al IV-lea şi cei

---

819) Probabil; cu siguranță nu mă pot pronunță, blocul fiind foarte rău lucrat şi aproape inform.

820) Acest prețios monument se păstrează deocamdată in grădina liceului din Turnu-Severin. Poate că ar fi mai prudent să fie pus la adăpost de eventuale deteriorări, undeva într'un loc inchis.

821) Vezi-le mai sus, p. 62 sq.

822) După asigurarea ce mi-a dat d. A. Bărcăcilă, profesor la liceul local.

823) Păstrată tot in colecția liceului.

824) Inscripția de pe cărămida din Drobeta e in parte scriere de «placat», în parte «cursivă», dar şi cu anume elemente «lapidare», ca A, T, S.

imediat următori, cu litere ca A, Є, R, Ⲙ, etc. E clar însă, că o astfel de inscripţie nu putea fi zgâriată pe cărămidă decât numai de nişte locuitori de cultură romană, iar nu de vre-un neam de barbari.

Toate cele stabilite de mine aici au fost câştigate în urma numai a unei singure vizitări a ruinelor. Ce va fi când se vor face săpături sistematice, e, cred, uşor de bănuit.—In orice caz afirmarea lui Procopius[825]), că şi alţi împăraţi creştini, iar nu numai Iustinian, au clădit castele în stânga Dunării, e adeverită în chip indiscutabil prin ruinele enumerate, dela şi de lângă Drobeta, prin monetele pomenite, prin fragmentul architectonic cu crucea pe dânsul, descris mai sus, etc.

Dar ceeace am constatat pentru Drobeta, de care nici-un izvor literar nu ne vorbeşte apriat ca fiind un centru roman ori creştin în timpul ce ne preocupă, trebue cu atât mai mult admis de centrele importante, cetăţi puternice, ca Lederata, Arcidava, şi celelalte πολλὰ φρούρια ale lui Procopius şi Iustinian, existente în Dacia noastră, şi în timpul romano-byzantin, dar, după cum ne arată resturile monumentale pentru Drobeta, iar Procopius în general[826]), desigur şi mai înainte: în stare mai înfloritoare ori mai nenorocită, dar existând!

Astfel putem, cu probabilitate, admite existenţa în Nordul Dunării, atât în secolul al IV-lea cât şi într'al VI-lea, a unei adevărate provincii romane, cuprinzând o parte însemnată din Banat, în Vest, şi din Oltenia, în Est: această provincie, ca şi Pannonia, cea pierdută la 380, e, când total deslipită de Imperiu, când supt autoritatea lui (prin intrarea barbarilor stăpânitori acolo în legături de federaţie cu Roma nouă), când însfârşit deadreptul romană, ca pe vremea lui Iustinian.

Căci doară — de altă parte — în dreapta Dunării,

---

[825]) *De aedif.*, IV 5 (ed. Bonn, p. 280). Cf. mai sus, p. 179 sq.
[826]) Vezi nota precedentă.

împrejurările din secolul al V-lea sânt aşă de nenorocite, că ar fi trebuit să nu mai rămâe picior de Roman pe aici, dacă ar fi după judecata istoricilor «roesleriani», români ori streini. Iustinian singur spune în *Novella* XI, că praefectul praetoriului pentru Illyricum a fugit la venirea Hunilor, cu episcopul, oastea, etc., din Sirmium tocmai în Thessalonic, şi, o sută de ani aproape, au rămas lucrurile şi în vechea «Moesie superioară» în voia barbarilor prădalnici, cari distruseseră toate oraşele şi pustiiseră cumplit întreg Illyricul latin. — Unde au mai fugit şi Romanii de aici? Şi de ùnde i-a cules Iustinian, când a început măreaţa lui operă de restaurare, — ca să poată populà cetăţile şi castelele lui? — Apoi n'au fugit nicăiri, şi Impăratul aici i-a găsit. Ei se adăpostiseră, cum putuseră, prin munţii şi văile Serbiei, şi Bulgariei vestice de azi[827]). — După trecerea furtunii propriu zise, a Hunilor, care n'a ţinut mult, «Romanii» au ieşit iar la luminiş, s'au împăcat de bine de rău cu Barbarii[828]), au reocupat oraşele şi cetăţile, şi, aici i-a găsit Iustinian.

Dăr încă împrejurările lamentabile din Pannonia,— unde dela 380 înainte, va să zică la o sută de ani după părăsirea Daciei traiane, sânt toţi barbari lumii acasă

---

[827]) Cel mai instructiv document in această privinţă e scrierea lui Procopius *de aedificiis*, unde vedem că vechile numiri de sate şi oraşe, thraco-illyrice ori romane, se păstrează in număr extraordinar de mare, in forme destul de credincioase, până — cel puţin—pe vremea lui Iustinian.—Notez că toate castelele enumerate de Procopius, purtând nume «romanice», nu sânt de localizat in Thracia, ci in Illyricul latin (Moesia superioară, Daciile şi Dardania): *de aedif.*, IV 4, ed. Bonn, p. 280 sqq.

[828]) Cf. vorbele lui Orosius, *Hist.*, VII, c. 41: *quamquam et post hoc quoque continuo Barbari, exsecrati gladios suos, ad aratra conversi sunt, residuosque Romanos ut socios modo et amicos fovent, ut inveniantur iam inter eos quidam Romani, qui malint inter Barbaros pauperem libertatem, quam inter Bomanos tributariam sollicitudinem sustinere*, — după care vorbeşte de creştinarea Barbarilor.

la ei, pradă pe locuitori, terorizează şi distrug oraşele, se bat şi se alungă între ei, însfârşit prăpădenia pământului[829]).

Şi totuşi nimănui nu i-a trecut prin cap să nege existenţa elementului roman, după datele amintite, în aceste provincii, cèl puţin tot aşă de nenorocite, dacă nu chiar mai chinuite ca Dacia traiană! — Dar să ne întoarcem la Creştinismul Daco-Romanilor.

Cele desvoltate mai sus, cu prilejul expunerii operei missionarice a Sf. Nicetas pe ambele maluri ale Dunării, se sprijiniau numai pe izvoarele literare. Concluziile căpătate atunci îşi găsiau, ce-i dreptul, şi ca direcţie a răspândirei creştinismului latin, şi ca timp al missionării, şi ca legături culturale dintre Nord şi Sud, o confirmare evidentă în cuprinsul istoric-creştin al termenilor noştri sacri de origine latină. — Mărturiile monumentale, descoperite la Drobeta şi puse în lumina ştirilor lui Procopius şi Iustinian, aduc însă dovada nestrămutată, că noi sântem, şi ca Romani şi ca Creştini, aici în Dacia traiană acasă la noi, iar nu veniţi deabia târziu de tot de pe alte meleaguri.

Urmărind creştinismul Daco-Romanilor până la Iustinian, mi-am îndeplinit sarcina luată la începutul acestor «Contribuţii». — Îmi rămâne acum numai să rezumez în câteva cuvinte faptele istorice — după posibilitate — asigurate prin cercetarea de faţă.

---

829) Vezi în această privinţă un straşnic tablou al năvălirilor barbare la Hieronymus, in scrisoarea LX din a. 396 (ed. Migne, *Patr. Lat.* XXII, p. 600). — Cf. asupra soartei elementului roman din dreapta Dunării în aceste timpuri, şi Iorga, *Gesch. d. rum. Volkes*, I, p. 86 sqq.

Illyricul latin n'a cunoscut Creştinismul în forma greacă sau grecizantă, în care noua credinţă fusese predicată în primele două veacuri întregei lumi mediteraneane. Secole dearândul existară comunităţi şi episcopii creştine înfloritoare în Thracia ori Macedonia, fără ca în Moesia să se facă nici cea mai mică încercare de a înlătură religia păgână. Oraşele de coastă ale Dalmaţiei avură creştini—foarte probabil—încă din veacul întâi al erei noastre: totuşi aceşti credincioşi erau Orientali, nu Romani illyrici; ei îşi aveau cultul lor creştin, de limbă greacă, numai pentru ei, ca un cult privat; împrejurul lor întreaga lume illyrică eră de altă limbă şi de altă credinţă.

Către finele secolului al III-lea Creştinismul devenise însfârşit familiar şi lumei latine a Apusului, şi el însuşi se familiarizase cu această lume, latinizându-se. Illyricul latin nu mai putù nici el rezistă credinţei biruitoare: oastea romană, vechea pavăză a păgânismului, începù a trece la creştinism: persecuţia lui Diocletian încunună cu nimbul martyriului nenumăraţi soldaţi din garnizoanele dela Dunărea de mijloc şi de jos.

Dar de abia dela Constantin înainte putem vorbi despre o generalizare a credinţei creştine printre orăşenii Illyricului; episcopate numeroase se întemeiază în marile centre economice şi culturale ale Romanismului danubian; frumoase clădiri de cult se ridică pretutindeni; apostoli ai nouei credinţe încep a cutreeră satele rămase păgâne, ba trec chiar dincolo de graniţa

Imperiului, în ţinuturile barbare. — Totuşi creştinarea «ţăranilor» Illyricului se face foarte încet: Creştinismul e o religie cu învăţături de ordin superior-ideal, care nu s'a putut răspândi la început decât numai în vechile ţinuturi de cultură, unde nivelul general al educaţiei masselor fusese mai ridicat: în special, fireşte, în oraşele greceşti. Lumea satelor romane din provincii erà însă foarte puţin pregătită pentru o astfel de religie: a trebuit deci întreprinsă o anume «popularizare» a Creştinismului, care să-l facă adaptabil şi minţilor agreste ale «Illyrilor». Această vulgarizare însă nu eră cumva numai o «latinizare», ci şi o «păgânizare» a credinţei creştine: «religia» trebui'să ia pentru aceşti noi adepţi mai mult înfăţişarea unui *cult*; formulele sacre, abstracte, trebuiră să se preschimbe ori să se explice prin forme concrete, adaptate minţii strict intuitive a Indo-Germanilor Europei, cari nu aveau ca Semiţii Asiei, facultatea de a concepe o divinitate invizibilă, infinită şi impalpabilă. Vechile sărbători păgâne fură primite— de nevoe—şi de biserica creştină: martyrii fură sărbătoriţi cu banchete şi cântece ori jocuri de veselie nebună, cum aveau doar Adonis ori Attis la zilele lor aniversare.

Creştinismul astfel «popularizat» cuceri în adevăr în secolul al IV-lea mai toate oraşele Illyricului. Dar satele, mai conservative tot rezistau încă. De-abia în secolii V—VII fu biruit deplin păgânismul şi la ţară. Că aici Creştinismul fu nevoit să ia o înfăţişare încă şi mai «indo-germanică» decât la oraşe, e clar şi firesc.

Dar şi acum—sec. IV—VII,—când dela izvoarele Dunării până la gurile Eufratului întregul «Răsărit» european ori asiat, eră creştin, nu se şterse deosebirea dintre Creştinismul grec şi cel latin. Dimpotrivă: linia de demarcare între Romanism şi Elenism, stabilită încă din timpurile păgâne ale Imperiului în peninsula balcanică, se menţine şi se precizează încă mai mult în

vremile creştine,—şi anume: în Răsărit (Scythia minor şi Moesia secunda) în defavoarea Romanismului, în Apus (Dardania, Macedonia secunda, Praevalitana şi Epirus nova) în defavoarea Elenismului. Cele două lumi creştine îşi împart adepţii nu numai în Imperiu, ci şi dincolo de hotarele lui: Goţii primesc Creştinismul în forma greacă; Daco-Romanii lui Traian, îl primesc dimpotrivă în cea latină. Şi nu cumva numai terminologia religios-bisericească e diferită la noii credincioşi din Nordul Dunării, — ci însuşi spiritul religiunii lor e deosebit: la Goţi pătrunde şi se stabileşte doctrina eretică: ariană, audiană, ori altfel; la Daco-Romani doctrina orthodoxă.

Dar mai mult: creştinismul latin al Illyricului se desvoltă într'o aşă de strânsă legătură cu lumea romano-creştină a Apusului, încât putem vorbi de o *perfectă continuitate* cultural-bisericească între Italia şi provinciile dela Dunăre. A mai accentuă însemnătatea acestui fapt pentru Romanismul Illyricului, cred că e superfluu; exemple însă am căutat să dau în cursul cercetării mele cât mai multe şi mai variate.

O desvoltare ceva mai complicată are Creştinismul în Dacia lui Traian. Aici constatăm anume — prin monumente — creştini chiar înainte de a găsi noua credinţă în Illyricum,— în prima jumătate a secolului al III-lea. Dar aceşti creştini sânt Orientali, veniţi în Dacia cu credinţa lor deacasă: ei nu au căpătat-o aici în Dacia. Şi cu toate că sânt «Romani», iar nu «Eleni», ca limbă şi cultură, ei nu constitue încă decât o excepţie, un fenomen singular, eventual chiar trecător, în mijlocul Romanismului păgân al Daciei şi Illyricului. Ce-i dreptul, minuscula comunitate daco-romană primeşte în curând întăriri dela comunităţile ce răsar cu repeziciune în cei cinci-zeci de ani următori în toate părţile, primprejur, la Dunăre,—şi deci ea nu piere, ci se măreşte. Dar, şi în Dacia lui Traian, nu putem vorbi de o generalizare a credinţei creştine decât dùpă Constantin cel Mare.

Anume, terminologia noastră creştină, de origine latină, cercetată cultural-genetic, ne învaţă, că mai toate numirile de instituţii şi forme ale cultului creştin, aflătoare azi în limba română, sânt creaţii ale secolilor IV şi V, resp. chiar VI şi VII, dacă privim procesul de formare până la perfecta cristalizare a noilor termeni; astfel: din sec. IV: «biserică», «Crăciun», etc.,—din sec. V, «Duminică», «păgân», «răposà», «cuminec», ş. a. m. d. Apoi, alte forme, ca «Dumnezeu», «sărbătoare», «Florii», «Rusalii», etc., etc., arată instituţii păgâne primite şi de Creştinismul daco-roman: unele din ele sânt chiar caracteristice nùmai Daciei lui Traian. Dimpotrivă alte forme, ca «zână», «zănatic», «drac», arată până azi violenţa luptei între păgânism şi creştinism la noi in Dacia: cultul «salvator» al lui Aesculapius-Dracco şi cultul fatalist şi agrest al Dianei-Nemesis, ne sânt in chip immutabil documentate prin cuvintele noastre «drac» şi «zână»-«zănatic», -- iarăşi, specifice daco-romane. Că aceşti termeni nu s'au putut naşte decât după ce Creştinii au devenit destul de numeroşi, ca să poată — nepedepsiţi — întrebuinţà ca o insultă termenul de *dianaticus* pentru adversarii lor, şi că deci, timpul naşterii lor, trebue fixat în secolul al V-lea—VI-lea, e, cred, clar.

Tot din studiul istoric-critic al terminologiei noastre creştine latine, mai învăţăm, că creştinismul Daco-Romanilor e de natură missionarică; data missionării, reiese din aceiaşi termeni, că trebue să fie c. 375—450. Tocmai în acest timp cade însă şi activitatea apostolică a Sf. Nicetas, episcopul Remesianei; ştirile istorice asupra lui permit, în cel mai firesc chip, o interpretare in senzul predicării lui şi în stânga Dunării: lucru contestat de unii istorici străini, sau nerelevat de istoricii români. Astfel deci am aveà chiar numele şi biografia apostolului nostru.—Un moment deosebit de important in apariţia lui Nicetas, in istoria Creştinismului daco-roman, e acela, că episcopul «dac» e un fel de reprezentant tipic al tra-

diţiei de strânse legături între Italia şi Illyric, fiind în relaţii personale cu Sf. Paulinus din Nola, călătorind de mai multe ori în Italia, şi, mai ales, luând parte activă la mişcarea literară bisericească a Apusului prin scrieri în cea mai frumoasă limbă latină, în deobşte preţuite de contemporani şi urmaşi pentru claritatea şi simplicitatea lor clasică. — Chiar fără Sf. Nicetas însă, predicatorii Creştinismului nu ne-au putut veni, în acele timpuri de vie propagandă missionarică în Nordul Dunării (Ulfila, Saba, Nicetas martyrul, Audius, etc.), decât tot din Illyricul latin, şi, fireşte, în special din Moesia superioară, cea aşă de intenz creştinată, cu multele ei episcopate la Dunăre şi cu relaţiile ei neîntrerupte şi excepţional de bine nutrite cu Dacia lui Traian.—În adevăr, dacă Creştinismul ne-ar fi venit şi nouă, ca Goţilor, din Orientul grec, atunci terminologia noastră creştină s'ar fi resimţit de această înrâurire greacă, aşă precum a fost de fapt cazul la Goţi, şi cuvintele ca «biserică», «înger», «Duminică», «cuminec», «lege», «păgân», «tâmplă», «vărgură», etc., etc., sau ar fi avut azi o altă înfăţişare fonetică, sau, cele mai multe, nici n'ar fi existat de fel în limba noastră. Prin urmare, creştinarea Goţilor n'a avut, în specie, nici-un fel de înrâurire mai de aproape asupra Daco-Romanilor: apostolii mai sus pomeniţi, venind din Orientul grec, sânt desigur — cei orthodoxi dintre ei — nişte sfinţi şi martyri ai bisericei oecumenice greceşti, dar ei nu sânt şi apostolii noştri, ai bisericei naţionale româneşti.

Organizarea bisericei creştine latine din Dacia lui Traian, s'a făcut în directă atârnare de biserica mamă, missionară, din Dacia mediterranea, Dacia ripensis, ori Moesia prima: episcopii din dreapta Dunării îşi întinseră adică iurisdicţia şi în stânga fluviului. Această stare de lucruri ne e documentată de *Novella* a XI-a a lui Iustinian, dată în a. 535, şi prin care teritoriul din Nordul Dunării, cu cetăţile Lederata şi Arcidava, pomenite apriat

de Iustinian, şi cu o sumă altele, nenumite, dar constatate ca existente de Procopius, pe lângă cari, însfârşit, încă şi unele cetăţi despre cari din fericire avem ştiri monumentale — precum e Drobeta, — fu pus sub iurisdicţia supremă a archiepiscopului Primei Iustiniane, care aveà a ordină pe episcopii dela Dunărea dacică şi, în ce priveşte stânga fluviului, poate păstoriă chiar direct pe credincioşii de aici. — În orice caz, un lucru trebue aici accentuat: faptul că nu se constată în Dacia lui Traian nici-un episcop în timpurile vechi, până la reorganizarea supt influenţă slavonă, nu are sub nici-un cuvânt a servi ca argument împotriva creştinănării noastre generale încă din sec. IV—V, şi împotriva organizării complete a bisericei noastre. Căci doară întreagă Scythia minor nu aveà decât un episcop, pe cel din Tomi, şi pentru asta nu i-a trecut nimănui prin minte, să nege organizarea bisericească a ţinutului scythic dela Dunăre faţă de cel dela Mare. Dimpotrivă, in Dacia traiauă, direct missionată de episcopii moesiei din imediata ei vecinătate, dela Dunăre, ar fi fost aproape o anomalie să se mai creeze alţi episcopi, atunci când în Moesia superioară şi Dacia aureliană episcopatele erau, pe un teritoriu mic, aşă de numeroase şi deci aşă de sărace. Iustinian, de pildă, pentru a mai întări autoritatea episcopului din Aquae, care aveâ de luptat cu ereticii Bonosiaci, îi dă expres spre păstorire, pe lângă cetatea Aquae, încă toate «castellele» şi «territoriile» şi «bisericile (= ecclesiae)» dimprejur, cari, ştim dela Procopius, că erau destul de numeroase, dar probabil fuseseră treptat-treptat pierdute de episcopul aquens de supt cârmuirea sa. — Întinderea iurisdicţiei archiepiscopului Primei Iustiniane şi asupra Nordului Dunării consfinţeşte numai, iuridic, nişte împrejurări de fapt, cari existau încă de un veac în aceste părţi.

Pentru a explică deci prezenţa Creştinismului roman în Dacia traiană, nu e nevoe să aducem din Sud

o întreagă populație creștină, ci numai pe Sf. Nicetas, sau, cel mult, încă doi-trei missionari. Căci Creștinismul își aveà chiar de pe când Dacia ținea de Imperiu, reprezentanții săi speciali în provincia lui Traian; iar mai apoi relațiile ei cu Sudul fuseseră, cu toată separarea, așă de vii, încât nu avuse loc nici un eveniment politic, religios ori cultural în dreapta Dunării, care să nu-și aibă imediat repercutarea și în stânga: destul să pomenim expedițiile împăraților din secolul al IV-lea în Nordul Dunării,—creștinarea și arianismul Goților,—relațiile economice neîntrerupte între Pannonia, resp. întreg Illyricul, și Dacia traiană, etc. — În adevăr terminologia noastră creștină, împreună cu anume alte cuvinte, profane, ale limbei noastre, ne învață, că nu numai noi nu sântem veniți ca creștini din Sud, dar anume forme ale Creștinismului și ale vorbirei noastre latine *nici nu s'au putut alcătui în Sud*: «biserică», «sărbătoare», «lună», «pământ», «țară», ș. a., sânt astfel de documente, cari, împreună cu monumentele vechi creștine dela Drobeta, ne dovedesc, cred, definitiv, că Romanismul și Creștinismul nostru sânt născute și crescute, în chip firesc: încet și trainic, în Dacia lui Traian, și nù sânt deabia mai târziu «immigrate» din alte ținuturi. Dacă însă Romanismul și Creștinismul nostru s'au putut *astfel* desvoltă, cauza e că noi am putut trăi până în veacul al VII-lea în continuitate trupească și sufletească cu patria noastră mamă, italo-illyrică; când am fost deci lăsați în vălmășagul barbarilor slavo-turanici, noi nu eram niște copii, ci eram un popor viguros, firește încă tânăr, dar deplin format. De acèea dară n'au pierit coloniștii lui Traian, ci au dăinuit și s'au îmmulțit, colonizând toate țările până la Tisa, și Mare, și izvoarele Nistrului: pentrucă Dunărea n'a fost niciodată un dușman hain, care să despartă pe frați, ci a fost un prieten bun, care i-a unit.

INDEX NOMINUM.

NB. Cifrele drepte arată pagini, cele cursive, note. — Numele moderne nu s'au pus. — Numele care revin *passim*, s'au lăsat afară. — Dintre numele proprii cu valoare pur onomastică, s'au primit numai cele de un interes mai deosebit.

NOTABILIA VARIA.

ADDENDA VEL ERRATA.

Pe când se tipăriâ acest studiu, autorul lui a primit şi direcţia Muzeului naţional de Antichităţi. Astfel îndemnul exprimat de dânsul în nota 308, de a se orândui o secţie creştină antică in Muzeu, trebuià urmat chiar de cel care îl exprimase. La adunarea materialului respectiv s'a constatat atunci, că nu toate inscripţiile creştine publicate de Tocilescu fuseseră aduse la Bucureşti. Dimpotrivă se aflau aici diferite fragmente de inscripţii ori resturi sculpturale, care ne rămăseseră necunoscute la redactarea studiului de faţă. Însemnătatea lor nu e prea mare, pentru a le mai înşirà aici; ele îşi vor găsi toate locul în catalogul amănunţit al secţiunei din care fac parte în Muzeu. Notez aici numai o eroare făcută de mine la pag. 63: inscripţia ἔθηκεν τὸ τήτολον τοῦτο..., e completă; razura n'are nici-o importanţă, iar literele dinaintea razurei formează, în chip evident, cuvintele: ὅποο κῖντε.

Cât priveşte acea *defixio*, cu Κύριος ὁ πάντα ἐφορῶν καὶ οἱ ἄγγελοι θεοῦ, pe care eu la pag. 65 şi nota 313, am primit-o drept creştină şi de origine din Thracia greacă (Bulgaria), trebue să adaog, că Tocilescu într'un studiu foarte întins din *Rev. p. ist. arch. şi fil.* pe 1902, a căutat s'o dovedească drept pre-creştină şi de origine din insula Rhenea (lăngă Delos). Pentru completarea literaturei chestiunii trimet deci şi la studiul lui Tocilescu, care insă, încât mă priveşte, nu m'a convins.